

ივანე ჯავახიშვილი

50-ის პროცესი

სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციური
ორგანიზაცია (1874-1877)

რუსულიდან თარგმნა, შესავალი სიტყვა და
კომენტარები დაურთო
ნიკოლოზ სარაჯიშვილმა

ქართული ენის
სამეცნიერო
სამუშაოების
სამართალი

საგამომცემლო კრედიტი უახლესი ისტორიის ბიბლიოთეკა

სერიის: ახალი და უახლესი ისტორიის წყაროები

რედაქტორი დიმიტრი შველიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

გარეკანის დიზაინერი მედეა გვინჩიძე

სერიის რედაქტორი გიორგი არქანია

2024 წელს აღნიშნულმა თარგმანმა გაიმარჯვა საქართველოს
პრეზიდენტ სალომე ზურაბიშვილის მიერ დანახულ ელისაბედ
ორბელიანის სახელობის კონკურსში საუკეთესო სტუდენტური
თარგმანისათვის

ISBN 978-9941-34-661-3

© უახლესი ისტორიის ცენტრი, 2025
გამომცემლობა „მერიდიანი“

შინაარსი

რედაქტორის სიტყვა	5
ივანე ჯავახიშვილი და მისი მოგონებები	9
„50-ის პროცესი“	13
პირთა საძიებელი	164

რედაქტორის სიტყვა

ამბობენ, როდესაც გერმანიის კანცლერმა, ჰელმუტ კოლმა, თავისი ქვეყნის გაერთიანების ამბავი პირველად შეიტყო, ცრემლი ვერ შეიკავაო. რა თქმა უნდა, სავსებით ბუნებრივი ადამიანური რეაგირება იყო და ამას ერქვა საკუთარი ქვეყნის სიყვარული, პატრიოტიზმის გამოვლინება.

ეპიზოდი იმის გამო გავიხსენე, რომ საქართველოში უკანასკნელი საუკუნე-ნახევარია, რაც ჩვეულებრივი პატრიოტიზმი, ნაციონალიზმად მოინათლა და „ცოდვად“ და „მკრეხელობად“ ჩაითვალა. ასე იყო ჯერ რუსეთის მონარქიის პირობებში, შემდეგ – საბჭოთა კავშირში, როცა პატრიოტიზმი ინტერნაციონალიზმმა ჩაანაცვლა და სამშობლოს სიყვარულის გამოთქმა მხოლოდ ხელოვნების სფეროსა და სპორტულ მოედნებზე თუ შეიძლებოდა. უკვე მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან ჩვენში ჩამოყალიბდა რევოლუციონერის ორი ტიპი. ერთნი იყვნენ რევოლუციონერები და ამავდროულად პატრიოტებიც. მათ შემდგომში შექმნეს ეროვნულ-რევოლუციური პოლიტიკური პარტიები – სოციალისტ-ფედერალისტების, ავტონომისტი სოციალ-დემოკრატების და სხვ. მეორენი იყვნენ რევოლუციონერ-ინტერნაციონალისტები, რომელნიც ეროვნულ საკითხს მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობისად თვლიდნენ: სოციალ-დემოკრატების ორივე ფრთა და, განსაკუთრებით კი ბოლშევიკები.

ჩვენს სინამდვილეში რევოლუციონერ-ინტერნაციონალისტის ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელი და თავისებური პიონერიც გახლდათ ივანე სპირიდონის ძე ჯაბადარი.

არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ივანე ჯაბადარსა და მის მეგობრებს არ უყვარდათ თავისი სამშობლო. ისინი თავგანწირული ადამიანები იყვნენ და სოციალური უთანასწორობის წინააღმდეგ ვაჟკაცურად იბრძოდნენ – სიკვდილს, რეპრესიებს თვალეში უყურებდნენ, ციხეებსა და გადასახლებაში სწირავდნენ თავიანთ ახალგაზრდულ ენერგიას და სიცოცხლესაც კი.

ისინი იდეალისტები იყვნენ და სჯეროდათ, მათი ბრძოლა საყოველთაო სამართლიანობას დაამყარებდა. ეს იყო მათი რწმენა. ერთ-ერთი გამორჩეული მათგან, ამ წიგნის მთავარი პერსონაჟი გახლდათ.

მათ სწამდათ, რომ რუსეთის რევოლუცია სოციალურთან ერთად – ერების თანასწორობასაც დაამყარებდა. ჩვენ ვიცით, რომ ამგვარი იდეალი და რწმენა – უტოპია აღმოჩნდა. მათ ეს არ იცოდნენ. ისინი ცდებოდნენ.

ივანე ჯაბადარს რუსული ისტორიოგრაფია კარგად იცნობს და ეს ბუნებრივიცაა. ჯაბადარისა და მის რუს-ქართველი თანამებრძოლების მიერ 1874 წელს შექმნილი საიდუმლო რევოლუციურ-ხალხოსნური ორგანიზაცია რუსეთის ისტორიას უფრო ეკუთვნის. ასეც ერქვა – „რუსეთის სოციალ-რევოლუციური ორგანიზაცია“.

მაგრამ ის საქართველოს ისტორიის ნაწილიცაა.

1907 წელს გამოქვეყნებულ ჯაბადარის მოგონებებში წარმოდგენილია ორგანიზაციის შექმნის ისტორია. მაგრამ ჩვენთვის უფრო მთავარია – ივანე ჯაბადარის მოტივაციები, მისი ფსიქოლოგიური განწყობა, მსოფლმხედველობრივი კრედო. მოგონება გვაძლევს პასუხს კითხვაზე – რამ გადააწყვეტინა ჯაბადარს, მთელი ახალგაზრდული ენერგიით გადაშვებულ იყო რუსეთის სოციალ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წიაღში, რუსული ცრუიდეალისათვის, რომ თუ ის განხორციელდებო-

და, რუსეთთან მხარდამხარ – მისი პატარა სამშობლოც, თავისთავად, განთავისუფლდებოდა.

დიახ, ასეთი იყო დრო – საყოველთაო ძმობისა და თანასწორობის წმინდა იდეა – XIX საუკუნის 70-იანი წლების „ბრწყინვალე პლედისა“, რადგან ჯაბადარის განწყობა რევოლუციონერ-ხალხოსანთა მთელი თაობის განწყობა იყო.

იყო მეორე გარემოებაც. ჯაბადარი და მისი ქართველი თანამებრძოლები, ისევე როგორც საიდუმლო ორგანიზაციის სხვა მონაწილეები, ხელისუფლებამ მკაცრად დასაჯა. ისინი რამდენიმე წლით გადაასახლეს ციმბირში, ზოგი მათგანი საკატორღო სამუშაოებზე. ქართველი საზოგადოება შეშფოთდა – ქართულ პრესაში დიდი კამათი ატყდა – უნდა მიეღო თუ არა ქართველ ახალგაზრდობას მონაწილეობა რუსულ რევოლუციურ მოძრაობაში. ამიტომაცაა ივანე ჯაბადარის მოგონებები – საინტერესო ისტორიული წყარო. რუსულ ჟურნალ „ბილოეში“ გამოქვეყნებულ ივანე ჯაბადარის მოგონებებს, ქართველი მკითხველი საზოგადოება და, მე ვიტყვოდი – თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიის ახალგაზრდული წარმომადგენლობა, არ იცნობს. რუსული ენის საყოველთაო უცოდინარობის გამო, ჯაბადარის მოგონებები და ბევრი მსგავსი რუსულენოვანი ისტორიული წყარო, თანდათანობით გადის ჩვენი ისტორიოგრაფიის თვალსაწიერიდან. იცით რას მთხოვენ ხოლმე ჩვენი სტუდენტები? რომ ისეთი საბაკალავრო და სამაგისტრო თემები შევეურჩიო, რომელთა დასაწერადაც რუსული ენის ცოდნა არ იქნება საჭირო. ცხადია, რუსული ენის სამომხმარებლო სცენიდან ჩამოსვლას არ მივტირი. იყო დრო, როცა ქართველი ხალხის სავალდებულო საკარიერო ენებად, საუკუნეების მანძილზე ითვლებოდა ბერძნულ-ბიზანტიური, არაბული, თურქული, სპარსული და ბოლოს – რუსული. მადლობა უფალს, დღეს როგორც იქნა მივადექით საერთაშორისო ინგლისურს და რეგიონული ენების ცოდნას არავინ გვავალდებულებს. ამიტომ უნდა ითარგმნოს საქართველოს

ისტორიისათვის აუცილებელი წარსული ცხოვრების წყაროები, მათ შორის, რუსულიც.

ამიტომაცაა მისასალმებელი ჩვენი უნივერსიტეტის ან უკვე დოქტორანტისა და ახალგაზრდა მკვლევარ-ისტორიკოსის, „უახლესი ისტორიის ცენტრის“ ამჟამინდელი ხელმძღვანელის, ნიკოლოზ სარაჯიშვილის დაინტერესება ივანე ჯავახიშვილის პიროვნებით. ამ უკანასკნელის მის მიერ შესწავლილ-გამოვლენილი ბიოგრაფია და თარგმნილი მოგონებები – „50-ის პროცესი“ – მკითხველისა და საისტორიო საზოგადოების წინაშეა. მიმაჩნია, რომ ნიკოლოზ სარაჯიშვილისეული თარგმანი ბრწყინვალედაა შესრულებული. მხოლოდ წმინდა ლიტერატურულ-სტილისტურ მხარეს არ ვგულისხმობ. არც იმას, რომ მთარგმნელ-ისტორიკოსი შესანიშნავად იცნობს განსახილველი დროის რევოლუციურ რეალობას. რაც მთავარია, ქართულ თარგმანში ნიუანსურადაა გადმოტანილი ის განწყობა, რევოლუციური ჰეროიკა და გარემო, რომლებიც რუსულ ტექსტშია და ჯავახიშვილისეული ორიგინალიდან მკითხველს განცდის სახით ეძლევა. ისიც მართებულია, რომ მთარგმნელმა უხვად დაურთო ტექსტს სქოლიოში ჩატანილი შენიშვნები და მონაცემები მაშინდელი რევოლუციური სამყაროს ცნობილ წარმომადგენელთა შესახებ.

მადლობა უნდა ვუთხრათ ნიკოლოზ სარაჯიშვილს, ახალგაზრდა მეცნიერ-ისტორიკოსს, სასარგებლოდ განეული შრომისათვის და ამასთან, ვუსურვოთ დიდი სამეცნიერო გამარჯვებები.

დიმიტრი შველიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
პროფესორი

ივანე ჯაბადარი და მისი მოგონებები

ივანე სპირიდონის ძე ჯაბადარი იმ ქართველ მოღვაწეებს განეკუთვნება, რომლებიც როგორც საზოგადოებამ, ისე სამეცნიერო სივრცეში, ბოლო ხანებში მიივიწყა. თუმცა, როდესაც გვხვდება, ის აუცილებლად უარყოფით კონტექსტშია წარმოჩენილი. ნაწილობრივ, სწორედ ამ მიდგომამ განაპირობა ჩვენი დაინტერესება მისი პიროვნებით. თქვენ წინაშე კი ამ დაინტერესების პირველი შედეგი, მისი მოგონებების ქართული თარგმანია.

აღნიშნული მოგონებები 1907 წელს ქვეყნდებოდა ჟურნალ „Вестник“-ს № 8, 9, 10 ნომრებში. იმხანად ჩვენთვის უცნობი ქართველის მოგონებების მიგნების შემდეგ, სარეკომენდაციო რჩევების მისაღებად მივმართეთ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, ბატონ დიმიტრი შველიძეს. როგორც აღმოჩნდა, თავის დროზე, თავადაც ყოფილა დაინტერესებული ივანე ჯაბადარის პიროვნებით, თუმცა გარკვეულ მიზეზთა გამო, კვლევა-ძიება შეუწყვეტია. რჩევების შემდეგ კონკრეტულ დროს თავისთანაც დამიბარა და თითქმის ახლადგაცნობილს, უშურველად გადმომცა ივანე ჯაბადარის მოგონებების გარკვეული ნაწილის თარგმანიც, რომელიც მას შორეულ 1987 წელს შეუსრულებია. მართალია, თავად გვითხრა, არანაირი მითითება არ არის საჭიროო, თუმცა საჭიროდ ვთვლი, აქვე აღვნიშნოთ ეს გარემოება. ამასთან, გარკვეული ცვლილებებით, ეს მონაკვეთი ჩვენს თარგმანშიც შევიტანეთ.

ზოგადად, გვინდა მადლიერება გამოვხატოთ ბატონ დიმიტრისადმი, რომელიც არასოდეს იზარებს, უხვად გვაძლავს რჩევა-დარიგებებით და გვიზიარებს საკუთარ გამოცდილებას რიგ საკითხებზე.

რაც შეეხება თავად ივანე ჯაბადარს.

ის დაიბადა სოფელ საგარეჯოში 1852 წელს. ისწავლა თბილისის გიმნაზიაში, საიდანაც, ჩვეულებისამებრ, პეტერბურგში წავიდა ცოდნის გასაღრმავებლად. ჩვენ აქ არაფერს ვიტყვით მის სტუდენტურ წლებზე, ამაზე თავად ივანე გვიამბობს წინამდებარე მოგონებებში. განსაკუთრებულმა სენატმა მას 5 წლით კატორღა მიუსაჯა, რის შემდეგაც ციმბირის ერთ-ერთ შორეულ გუბერნიაში უნდა ეცხოვრა, გადასახლებაში. თუმცა 1885 წლის 14 დეკემბერს მას ნება დართეს, მიწერილიყო ტომსკის გუბერნიის ერთ-ერთ გლეხთა საზოგადოებაზე, ხოლო 1888 წელს ის და მისი მეუღლე, ოლგა ლიუბატოვიჩი (იქორწინეს 1883 წელს), საქართველოში ცხოვრების უფლებას იღებენ. ამასთან, ივანე ჯაბადარს აზნაურის წოდებაც აღუდგინეს.¹

იგი საქართველოში დაბრუნებისთანავე იწყებს პუბლიცისტურ მოღვაწეობას: წერილებს აქვეყნებს ნინია გარეჯელის, ნარ-დონის, გ-ნ (ე. ი. გარედან) მოსულის, ნ. გ-ლის ფსევდონიმებით. საინტერესოა, რომ მას დაპირისპირება აქვს ერთმანეთთან ისედაც მოქიშპე მხარეებთან. ამ შემთხვევაში იდეა-მოსაზრებათა განსხვავებულობას ვგულისხმობთ. რომ არაფერი ვთქვათ ილია ჭავჭავაძესა და მას შორის არსებულ ისტორიის თემაზე პაექრობაზე,² მას საგაზეთო სტატიებით

¹ ზაქარია შველიძე. „ამიერკავკასიელები სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციურ ორგანიზაციაში“ (1874-1876 წწ.), თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1974, გვ. 101.

² მხედველობაში გვაქვს ჯაბადარის ოთხი წერილი „Северный вестник“-ში, რომლებსაც „ივერიის“ ფურცლებზე ილიამ უპასუხა რუბრიკით – „აი ისტორია“. აქვე დავძენთ, რომ აქამდე ეს საკითხი ქართულ რეალობაში შესწავლილი არ ყოფილა, ილია უპირობოდაა მიჩნეული ამ „დუელის“ მართალ მხარედ, ამიტომ გადავწყვიტეთ, რომ საფუძვლიანად შეგვესწავლა ეს საკითხი და მკითხველსაც მალე შევთავაზებთ შედეგებს.

პოლემიკა ჰქონდა ფილიპე მახარაძესთან, აკაკი წერეთელთან, ე. წ. მემარჯვენე ფრთის წარმომადგენლებთანაც.¹

მის ცხოვრებაში ნათელი ადგილი უკავია ილია ჭავჭავაძის დამოკიდებულებას მისადმი. სწორედ აქედან იწყება ივანე ჯავახიშვილის გამოჩენა ქართულ სივრცეში. მან „სევერნი ვესტნიკში“ გამოაქვეყნა ოთხი წერილი, სათაურით „წერილები საქართველოზე“, რომლებსაც მოჰყვა ილია ჭავჭავაძის გამოხმაურება სერიით „აი ისტორია“. თუმცა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს საკითხი ცალკე კვლევის საგანია.

მიუხედავად ყველაფრისა, ზემოთქმული იმის ნათელი დადასტურებაა, რომ საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ივანე ჯავახიშვილს არ შეუწყვეტია აქტიური მონაწილეობა ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკურ პროცესებში, ზოგჯერ კი ეს ყოველივე ოფიციალურ დონეზეც ხდებოდა (მუშაობდა ნაფიც ვეჟილად² და საქალაქო საბჭოს ხმოსნად), ვინაიდან ის თბილისის საბჭოს ხმოსანიც იყო, თუმცა საქმიანობის შემდეგ განვითარებას მისივე რევოლუციური წარსული უშლიდა ხელს. 1908 წელს იგი იყო ყოველკვირეული, არაპარტიული, ლიტერატურულ-საზოგადოებრივი და პოლიტიკური გაზეთის „გოლოს წაროდნოი პრავდი“ (სახალხო სიმართლის ხმა) მთავარი რედაქტორი გახდა, თუმცა მხოლოდ ერთი ნომრის გამოცემა შეძლო.³ გარდაიცვალა 1913 წლის 23 აპრილს.

წინამდებარე მოგონებებში ვხვდებით XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის ცხოვრების საინტერესო სურათებს. შიგადაშიგ ავტორი ქალაქსაც სცდება და სოფელზე საუბრობს. ივანე ჯავახიშვილი დეტალურად იგონებს სტუდენტ-

¹ არც აღნიშნული სხვადასხვა პოლემიკა გამხდარა ცალკე კვლევის საგანი, შესაბამისად, მიზნად გვაქვს ამ დანაკლისის შევსებაც.

² მან ჩააბარა იურიდიული ფაკულტეტის გამოცდა და 1895 წელს დაწერა ნიგნი – Смертная казнь в связи с правом наказания. გიორგი ლასხიშვილის მემუარების მიხედვით, ივანე ჯავახიშვილი იყო ერთ-ერთი გამომძიებელი ივანე მაჩაბლის გაუჩინარების საქმეზე.

³ Библиография Периодических Изданий России, 1901-1916, Т. 1, Ленинград, 1958. გვ. 394.

ტობის პერიოდს, რომელიც პეტერბურგში გაატარა, აღწერს სტუდენტთა მდგომარეობას, მათ მაშინდელ მისწრაფებებსა და ხედვებს. ამის შემდეგ ავტორი თავის საზღვარგარეთულ მოგზაურობებზე საუბრობს, უმთავრესად საფრანგეთსა და შვეიცარიასში. ტექსტში ვხვდებით ბევრ ისეთ ქართველ მოღვაწეს, რომლებიც დღეს, თავად ავტორის არ იყოს, მივიწყებული არიან. გარდა პიროვნებებისა, ავტორს ბევრი მაშინდელი რევოლუციური გამოცემა და მათდამი სტუდენტების დამოკიდებულებაც აქვს გადმოცემული.

საინტერესო მონაკვეთად მიგვაჩნია მოგონებების V და, განსაკუთრებით კი, VII თავი, რომელიც საზოგადოება „უღელის“ კონგრესს შეეხება. თავად სახელწოდებას ივანე ჯავახიშვილი ტექსტში არ ასახელებს. ეს საზოგადოებაც დღეს ნაკლებ ცნობილია, არადა, სწორედ აქ იწყებდნენ თავიანთ მოღვაწეობას ისეთი პიროვნებები, როგორებიც იყვნენ ნიკო ნიკოლაძე, სერგეი მესხი, გიორგი წერეთელი, ალექსანდრე ივანეს ძე სარაჯიშვილი და სხვა. ამ მხრივაც, ვფიქრობთ, ივანე ჯავახიშვილის მოგონებები მნიშვნელოვანი შენატანი იქნება ქართულ სამეცნიერო სივრცეში.

შეიძლება ითქვას, რომ ეს მოგონებები პირველი ეტაპია ამ პიროვნების „რეაბილიტაციის“ საქმეში და ამ სიტყვაში, ცხადია, ჩვენ არ მოვიაზრებთ მის აპოლოგიას. დასახული გვაქვს და უკვე მუშაობაც დაწყებული იმ მასალების შეკრებაზე, დამუშავებასა და გაანალიზებაზე, შესაბამისი მსვლელობის მიცემაზე, რომელიც მის მიერ ქართულ თუ რუსულენოვან პრესაშია გამოქვეყნებული, რასაც, იმედი გვაქვს, მკითხველი უახლოეს მომავალში იხილავს.

50-ის პროცესი

(სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციური
ორგანიზაცია)

1874-1877 წწ.

I

ჩვენს ნაციონალიზმისგან ყოველმხრივ გამწვავებულ დროში, „სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციური ორგანიზაციის“ (რომლის გამოც მოეწყო ორმოცდაათის პროცესი) წარმოშობის საიდუმლოებებში გაუთვითცნობიერებელ ადამიანს უცნაურად მოეჩვენება, რომ ორგანიზაციის მთავარი ბირთვის და შესაბამისად, სულის დიდ ნაწილს (მამაკაცებიდან), ქართველები წარმოადგენენ, ამასთან, დაბადებითა და აღზრდით არა რუსეთის ცენტრის, არამედ შორეული საქართველოს ნამდვილი შვილები. ეს მოვლენა ბევრს აოცებდა 70-იან წლებშიც კი, რუსეთში ინტერნაციონალიზმის იდეების ფართო გავრცელების ეპოქაში. ამ საკითხზე გაოცებას გამოთქვამდნენ არა მხოლოდ იმდროინდელი გაზეთები, რომლებიც „50-ის პროცესის“ შესახებ სასამართლო ანგარიშს ბეჭდავენ, მაგალითად კრაევსკის ლიბერალური ორგანო „გოლოსი“,¹ არამედ თვით საზოგადოებრივ მოძრაობათა ისტორიის ისეთი მცოდ-

¹ ანდრეი კრაევსკი (1810-1889) – რუსი გამომცემელი, რედაქტორი, ჟურნალისტი და პედაგოგი. გამოსცემდა გაზეთ „გოლოსს“, რომელიც გამოდიოდა 1863-1884 წლებში, მცირედი პაუზებით, რაც დაკავშირებული იყო მის აკრძალვებთან. გაზეთი ერთი პერიოდი 70-იანი წლების რევოლუციური მოძრაობის წინააღმდეგაც გამოდიოდა. ცენზურის მხრიდან მუდმივი დევნის გამო 1884 წლის პირველი ნომრის შემდეგ აღარ გამოცემულა. 70-იან წლებში ტირაჟი საშუალოდ, დაახლოებით, 25 ათას ეგზემპლარს აღწევდა.

ნეც კი, როგორიც იყო ნაფიცი ვექილი ვ. დ. სპასოვიჩი.¹ იგი სასამართლოს მიერ 50-ის პროცესზე ერთ-ერთ დამცველად იყო დანიშნული და თავისი აზრი 1876 წლის დეკემბერში, პეტრე-პავლეს ციხეში ჩემთან პირველი შეხვედრისთანავე, გამოთქვა.

ჩემი დაცვის თაობაზე საუბრის დროს ვ. დ. სპასოვიჩმა მკითხა:

– რატომაა, რომ ჩვენს პროცესზე, როგორც საქმიდან ჩანს, ორგანიზაციის მთავარი მონაწილეები ქართველები არიან: ციციანოვი,² ჩიკოიძე,³ თქვენ – ჯაბადარი,

¹ ვლადიმირ დანილის ძე სპასოვიჩი (1829-1906) – პოლონელი იურისტი, ადვოკატი, პოლონური ლიტერატურის ისტორიკოსი, პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. 1857-1861 წლებში იყო პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი, სადაც მის სტუდენტთა შორის იყო ილია ჭავჭავაძეც. 1861 წელს სტუდენტური მღელვარებების დროს სხვა პროფესორებთან ერთად დატოვა უნივერსიტეტი. 1866 წლიდან იყო ადვოკატი, სასამართლოზე წარმოთქმული მისი სიტყვები დიდ აღტაცებას იწვევდა საზოგადოებაში. ისინი ცალკე კრებულადაც გამოიცა. იყო ისეთი გახმაურებული პროცესების ვექილი, როგორებიცაა – „დემენტიევის საქმე“, „ოსვიანნიკოვის საქმე“, „ფონ ზონის სიკვდილის საქმე“, „ნეჩაევის საქმე“ და სხვა.

² ალექსანდრე კონსტანტინეს ძე ციციშვილი (1850-1885) – თბილისის კლასიკური გიმნაზიის დასრულების შემდეგ სასწავლებლად ციურხში წავიდა, სადაც ჩაერთო საზოგადოება „უღელის“ მოღვაწეობაში, შეადგინა მემარცხენე, ხალხოსნური ფრთა, რომელიც საბოლოოდ, კონგრესის შემდეგ, გამოეყო საზოგადოებას და რუსეთში დაბრუნდა რევოლუციური საქმიანობის გასამართად. გატაცებული იყო ბაკუნინის იდეებით. მისი რევოლუციური ფსევდონიმი იყო „სანჩო“, უმთავრესი ამოცანა კი – რუსეთში მოღვაწე რევოლუციური წრეების დაკავშირება კავკასიის ხალხოსნებთან და ზოგადად, ხალხოსნური წრეების ჩამოყალიბება. მიესაჯა 10 წელი, რომელიც მალევე შეეცვალა 8 წლით ქარხნებში საკატორლო მუშაობით. კატორლაში მალევე დაავადდა ფსიქიკურად, რის გამოც 1883 წელს გაათავისუფლეს და ირკუტსკის გუბერნატორის განკარგულებაში გადაიყვანეს, სადაც გარდაიცვალა 1885 წლის 13 ივლისს, კირენსკის საავადმყოფოში.

³ მიხეილ ნიკოლოზის ძე ჩიკოიძე (1851-1897) – საქართველოში სწავლის შემდეგ, 1872 წელს შევიდა პეტერბურგის საარტილერიო სასწავლებელში, სადაც 1 წელი ისწავლა. შემდეგ მისი მოღვაწეობა უკვე მთლიანად უკავშირდება „სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციურ ორგანიზაციას“. მისი რევოლუციური ფსევდონიმი იყო თევდორე. მასაც მიესაჯა გადასახლება ციმბირში, საიდანაც 1881 წელს გამოიქცა, თუმცა 1882 წელს კვლავ დაიჭირეს და ამჯერად 3 წლით საკატორლო მუშაობა, შემდეგ კი 10 წლით

გამყრელიძე¹ და ნახევრად ქართველი ზდანოვიჩი.²“

ამ კითხვამ მეტად გამაკვირვა, რადგან ზემოთ დასახელებული ორგანიზაციის წარმოქმნის მომენტიდან, ე. ი., ფაქტობრივად, 1874 წლის დასასრულიდან, ჩვენ, თავად მის მონაწილეებს, არასოდეს მოგვსვლია თავში ამგვარი აზრი. იმდროინდელი რევოლუციური ახალგაზრდობისათვის რუსეთში (ჩრდილოეთში) და საზღვარგარეთ, იმდენად უცხო იყო ტომობრივი გარჩევის გრძნობა, რომ ადამიანებს მათი წარმოშობისა და ეროვნების მიხედვით არ ასხვავებდნენ.

ჩემი გაკვირვების შემჩნევის მიუხედავად, სპასოვიჩმა მაინც სცადა თავისთვის ამ მოვლენის, რომელმაც ის განაცვიფრა, გარკვევა და ახლა უფრო პირდაპირ მკითხა:

ციმბირში გადასახლება მიუსაჯეს, ამასთან, მასზე არ გავრცელდებოდა ამნისტია. გარდაიცვალა ტუბერკულოზით 1897 წელს.

¹ ანთიმოზ ედოს ძე გამყრელიძე (1851-1894) – სრსრო-ს მოღვაწეობაში ის 1875 წლიდან ებმება. მისი მეტსახელია გამკა. აქტიური ურთიერთობა ჰქონდა ამიერკავკასიის ხალხოსნურ წრეებთან. მას შემდეგ რაც ორგანიზაციის ძირითადი ბირთვი ჩავარდა, მას დაეკისრა ორგანიზაციის ხელმძღვანელობა. მოღვაწეობდა, ძირითადად, ივანოვო-ვოზნესენსკში. დაკავების შემდეგ მისი საქმიანობაც დაუკავშირეს სრსრო-ს და 50-ის პროცესზე გაასამართლეს. მიუხედავად იმისა, რომ მისი ხანგრძლივი განაჩენი შეამცირეს, ის განთავისუფლების შემდეგ კვლავ ძველ საქმიანობას ეწევა, რის გამოც კვლავ აპატიმრებენ. საქართველოში ბრუნდება 1894 წელს, სადაც რამდენიმე თვეში გარდაიცვალა.

² გიორგი ფელიქსის ძე ზდანოვიჩი (მაიაშვილი) (1855-1917) – 1872 წელს ერთეება ორგანიზაციის საქმიანობაში. დაკავების შემდეგაც, წინასწარი პატიმრობის სახლიდან ცდილობს რევოლუციური საქმიანობის შენარჩუნებას და აგზავნის დაშიფრულ წერილებს გარეთ მყოფ თანამებრძოლებთან. მიესაჯა 6 წლითა და 8 თვით საკატორლო სამუშაოები. ციხეშიც ეწეოდა პროპაგანდისტულ საქმიანობას, რის გამოც ციხის უფროსობას დიდ პრობლემებს უქმნიდა. გადასახლების პერიოდში თანამშრომლობს სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებთან. საქართველოში 1889 წელს ბრუნდება და პოლიციის მეთვალყურეობის ქვეშ რჩება 1892 წლამდე (ფარული მეთვალყურეობა, სავარაუდოდ, მერეც გრძელდებოდა). მის სახელთანაა დაკავშირებული ქ. ჭიათურაში მრავალი სასიკეთო ცვლილება. იყო მარგანეცის მრეწველთა წარმომადგენლობითი ორგანოს ყრილობის ხელმძღვანელი 1917 წლამდე, ე. ი. გარდაცვალებამდე.

– რა თქმა უნდა, თქვენ, ქართველები, – თქვა მან, – რუსეთის მოძრაობაში მონაწილეობას იღებთ არა როგორც სოციალისტ-რევოლუციონერები, არამედ როგორც ქართველი სეპარატისტები, არა?

სპასოვიჩი ძლიერ გაოცდა, როცა მე გულწრფელად ვუთხარი, რომ არც ერთი ჩემი თანამემამულე, რომელიც პროცესში მონაწილეობდა, არ ფიქრობდა სეპარატიზმზე, არამედ იღვწოდა რუსეთის სოციალური რევოლუციის გამარჯვებისათვის, რომ მხოლოდ ამას შეეძლო მიეცა თავისუფლება რუსეთის ყველა ხალხებისათვის, მათ შორის ჩვენთვის, ქართველებისთვისაც. მეტად დასარწმუნებლად, მას, როგორც პოლონელს, მივუთითე, რომ ჩვენს ორგანიზაციას მიეკუთვნებოდნენ საერთორუსულ, სოციალურ-რევოლუციურ მოძრაობაში ჩაბმული პოლონელებიც, რომელთათვისაც სრულიად უცხო იყო პოლონური სეპარატიზმი.

– რუსეთში, – ვეუბნები მე, – ჩვენ ვმუშაობთ არა დრომოჭმული, ვინრო-ეროვნული, არამედ ზოგადსაკაცობრიო ინტერესებისათვის.

შემდგომი საუბრის დროს სპასოვიჩმა გაიხსენა, რომ მასაც ჰქონდა ყური მოკრული პეტერბურგში პოლონელ ახალგაზრდათა ჯგუფის არსებობაზე, რომელიც, ჩვენ მსგავსად, მტრულად იყო განწყობილი პოლონური სეპარატიზმის მიმართ და საერთორუსულ სოციალურ-რევოლუციურ მოძრაობაში იყო ჩაბმული. მე კვლავ მივუთითე ერთ ჩემს აკადემიის ამხანაგზე, გლასკოზე,¹ როგორც 1873-75 წლებში არსებული პოლონური ჯგუფის ერთ-ერთ მსხვილ და ნიჭიერ წარმომადგენელზე. იგი ადმინისტრაციულ გადასახლებაში 1881 წელს დაიღუპა.

სიამოვნებით დამითმო რა პოლონური და ქართული სეპარატიზმის საკითხში, როგორც დრომოჭმულ მოვლენაზე, სპასოვიჩმა შენიშნა:

¹ ივანე ადოლფის ძე გლასკო (1855-1881) – სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის სტუდენტი, შემხებლობაში იყო „ზემლია ი ვოლიასთან“, ეწეოდა პროპაგანდას მუშებს შორის ვარშავაში, რის გამოც დაიჭირეს. გარდაიცვალა ციხეში.

- დიახ, სეპარატიზმს თქვენ ვინროდ და ბურჟუაზიულად თვლით, მაგრამ, - ჩაფიქრებული განაგრძობდა ის, - იცით, რომ მაინც ვერ იმუშავებთ სოციალური რევოლუციისათვის, არა, იგი ჯერ კიდევ შორსაა. თქვენ მხოლოდ ჩვენთვის, როგორც გვინოდებთ - „ბურჟუა-ლიბერალებისათვის“ ასუფთავებთ გზას, ესაა და ეს. ჩვენ ვსარგებლობთ თქვენი შრომით და თქვენ მიერ გაღებული მსხვერპლით.

ძალიან გულწრფელად და სერიოზულად იყო ნათქვამი.

მახსოვს, როცა ციხის კამერაში, სანოლზე მწოლიარე ვიხსენებდი საუბარს, ეს სიტყვები ლურსმანივით მიბურღავდნენ თავს. თვალწინ მედგა ალექსის რაველინის ფართო დარბაზი,¹ სადაც პირველად შევხვდი სპასოვიჩს.

- აქ, ამ დარბაზში, - ნახევრად ჩურჩულით მეუბნებოდა იგი, - მიმდინარეობდა დეკაბრისტების სასამართლო. ამ კედლებს მთელი საშინელებით ახსოვთ მათი მწუხარება, დამარცხებულთა ვარამი; თუმცაღა ეს ან უკვე დროისგან გადაშლილი მოთხრობაა. მაგრამ, აი, ჯერ კიდევ სიცოცხლით მფეთქავი მოთხრობაც, რომლის შესახებაც ჯერ არ გექნებათ გაგონილი.

და მან მიაბო, როგორ შეეცადა რამდენიმე დღის წინ (1876 წლის 6 დეკემბერს) ახალგაზრდების ჯგუფი დემონსტრაციის გამართვას ყაზანის ტაძართან. რომელიღაც ახალგაზრდა მუშამ „ზემლია ი ვოლიას“ წითელი დროშა აღმართა, ხოლო მეორემ, ალბათ სტუდენტმა, თავმოყრილ ხალხს სიტყვით მიმართა. ამ არნახულმა უხამსობამ აღაშფოთა პოლიცია, მან უხეშად დაიწყო ხალხის გარეკვა და განურჩევლად სცემდა ყველას; პოლიციის დასახმარებლად საზოგადოების ერთმა ნაწილმა თავი გამოიღო ყვირილით „დასცხეთ პოლონელებს“ და ნევის პროსპექტზე გამვლელებსაც კი დაუწყო ცემა; ბევრი დააპატიმრეს და ციხეში ჩასვეს...

¹ სიმაგრე სანქტ-პეტერბურგში, პეტრე-პავლეს ციხის დასავლეთ ზღუდესთან.

უნებურად შევიშმუშნე.

– თქვენ ეს არ მოგნონთ, – მკითხა უეცრად სპასოვიჩმა, – რატომ?

– იმიტომ, რომ მე მეამბოხე კი არა, პროპაგანდისტ-ხალხოსანი ვარ. – ვუპასუხე მე.

– მაგრამ ესეც ხომ პროპაგანდაა. – შენიშნა მან.

– არა, ეს უყაირათო აგიტაციაა და უამისოდაც მცირე ძალების უსარგებლო ხარჯვა.

– ჰო?! – დაფიქრებით წარმოთქვა მან და საუბრის თემის შესაცვლელად, მკითხა: – იცით, ვინ გაგასამართლებთ?

– არა. – ვუპასუხე გულგრილად, თუმცა ის განაგრძობდა.

– სამთავრობო სენატის განსაკუთრებული საკრებულოს თავმჯდომარედ დანიშნულია სენატორი პეტერსი, ძალზედ კორექტული ბატონი და მცოდნე მოსამართლე. სასამართლოს წევრთა შორისაა – ტიზენჰაუზენი – ოდესლაც, გერცენის¹ დროს – წითელი, იმ ზომამდე წითელი, რომ საზღვარგარეთიდან ჩემოდნით შემოჰქონდა „კოლოკოლი“² და მხოლოდ ჩვენ, ცოდვილებს, კი არა, სასახლესაც ამარაგებდა.

მოვარდნილ აზრებში შთანთქმული, უგულისყუროდ ვუსმენდი სპასოვიჩის მიერ მოცემულ დანარჩენ მოსამართლეთა ზუსტ დახასიათებებს. აქ იყვნენ წითლებიც, სამფერიანებიც და სხვადასხვა ფერისანიც. უგულისყურობა რომ შემატყო, სპასოვიჩი მალე წავიდა და კიდევ ერთხელ შემოვლას დამპირდა,

¹ალექსანდრ გერცენი (1812-1870) – რუსი რევოლუციონერი, მწერალი და პუბლიცისტი. 1857-1867 წლებში „კოლოკოლის“ გამომცემელი.

²„კოლოკოლი“ – რუსული გაზეთი, რომელიც 1857-1867 წლებში გამოიცემოდა ლონდონში, ა. გერცენისა და ნ. ოგარიოვის რედაქტორობით. სულ გამოვიდა 245 ნომერი. ტირაჟი 2500-3000 ეგზემპლარი. რუსეთის იმპერია არა მხოლოდ თავის ტერიტორიაზე კრძალავდა ამ რევოლუციურ გამოცემას, არამედ ცდილობდა მისი გავრცელება შეეჩერებინა ევროპის სახელმწიფოების ტერიტორიაზეც, რასაც მიაღწია კიდევ და ლეგალურ დონეზე „კოლოკოლი“ აკრძალული იყო პრუსიაში, საქსონიაში, რომში, ნეაპოლში და ა. შ. სწორედ „კოლოკოლის“ ტიპოგრაფიაში დაიბეჭდა პირველად ბაკუნინის მიერ ნათარგმნი „კომუნისტური პარტიის მანიფესტის“ რუსული გამოცემა.

რათა მოგველაპარაკნა ორგანიზაციის არსებობის აღიარების საკითხზე. ეს უკანასკნელი ფრიად მნიშვნელოვანი იყო როგორც ჩემთვის, ისე ამხანაგებისათვის. უნდა გადაგვეწყვიტა, გველიარებინა თუ არა ორგანიზაციის არსებობა.

და აი კვლავაც ეული ვინეტი ჩემს საკანში, ჯერ კიდევ შეძრული ფიქრებისა და გრძნობების ახალი წყების მოვარდნით, რომლებიც გააღვიძა თავისუფლებიდან მოულოდნელად მოვარდნილმა ცხოვრების ტალღამ.

არა, მეფიქრებოდა მე, უნდა ვცადოთ, რომ სასამართლოს ჩვენი თავისუფლება გამოვგლიჯოთ; არ მინდა, რომ ჩვენი საქმე სხვათა მიზნებს ემსახურებოდეს, არ მინდა, რომ თავისუფლება, რომელსაც ჩვენ ვემსახურებით, კვლავ ახალ მიმტაცებელთა მიერ იქნას უზურპირებული, რომელთაც შეუძლიათ ანგარებითა და ეგოიზმით მისი წაბილწვა. საჭიროა, დავითანხმო ამხანაგები, არ ვცნოთ წესდება, ზდანოვიჩს რომ უპოვეს. ეს სასამართლოს ჩვენს ბრალდებაში უმთავრეს კოზირს წაართმევს. მაგრამ აუცილებელია სასამართლოზე რაც შეიძლება ნათლად გამოვთქვათ ჩვენი მიზნები და შეხედულებები. თუ საფუძველს არ მივცემთ, სასამართლოს გაუჭირდება დაამტკიცოს ჩვენი ფორმალური ორგანიზაციულობა, ამდენად, უფრო ნათლად და სიძლიერით გამოიხატება თითოეული ჩვენგანის ინდივიდუალობაც.

ამ ყველაფრის ანონ-დანონის შემდეგ გადავწყვიტე, მომდევნო შეხვედრაზევე მეთხოვა სპასოვიჩისათვის, ჩემგან ამხანაგებისთვის გადაეცა, რომ მათ არ ელიარებინათ ორგანიზაციის არსებობა. აღიარება დაამძიმებდა სასჯელს, ჩვენ კი რევოლუციური ძალები უნდა დაგვეზოგა, რალა თქმა უნდა, ზნეობრივი ღირსების ფარგლებში.

თუმცაღა სპასოვიჩი გადაჭრით აყენებდა საკითხს: რა გუყოთ ზდანოვიჩისთვის დაპატიმრებისას ჩამორთმეულ წეს-

დებასა და მის წერილს,¹ რომლითაც დგინდება ბევრი ჩვენ-განის ორგანიზაციის უეჭველი წევრობა, მათ შორის, ჩემიც. თუ სასამართლო ამ გარემოებას უეჭველად მიიჩნევს, რა თქმა უნდა, მსჯავრსაც დაგვადებს, მაგრამ ჩვენ ჯერ დანამდვილებით არ ვიცით, როგორ მიუდგება სასამართლო ამ საკითხს. ორგანიზაციის წევრობის აღიარება იძულებულს გაგვხდიდა, გვეჩვენებინა მისი წარმოშობისა და მოღვაწეობის დეტალები, ეს კი ფრიად არასასურველი იყო, რადგან არა მარტო გააძლიერებდა ზოგიერთი ბრალდებულის სასჯელს, არამედ ზიანს მიაყენებდა ჯერ კიდევ თავისუფლებაში მყოფ დანარჩენ ამხანაგებსაც. ამიტომ, გაცილებით მიზანშეწონილი იყო, არ გველიარებინა ორგანიზაციის არსებობა და თითოეული ბრალდებულისათვის მოქმედების სრული თავისუფლება მიგვეცა, მათ წინააღმდეგ საქმეში არსებულ სამხილთა შესაბამისად. ბევრ ჩვენგანთან მიმართებით ხომ ბრალდებისათვის არანაირი მონაცემი არაა, მაგრამ ორგანიზაციის წევრობის მხოლოდ აღიარებაც კი, სასამართლოს საფუძველს მისცემდა ბრალდებული კატორღაში გაეგზავნა.

როდესაც სპასოვიჩს ჩემი ეს მოსაზრებები ავუხსენი, დამთანხმდა. დამთანხმდნენ ჩემი ამხანაგებიც. ამიტომ იყო, რომ 50-ის პროცესზე გასამართლებულმა „სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციური ორგანიზაციის“ მხოლოდ იმ წევრებმა აღიარეს ორგანიზაციის წევრობა, რომელთაც ამ საქციელით შეეძლოთ სხვა წევრების დაფარვა.

საქმის ამგვარი დაყენების წყალობით, რევოლუციური ორგანიზაციის წარმოშობის ისტორია, 50-ის პროცესს რომ დაედო საფუძვლად, როგორც სასამართლოსთვის, ისე საზოგადოებისთვისაც, სრულიად გაურკვეველი დარჩა და

¹ აღნიშნული წერილი გამოქვეყნებული გვაქვს სამეცნიერო ჟურნალ „სტუდენტური საისტორიო ძიებანი“ პირველ ნომერში. იხ. „სტუდენტური საისტორიო ძიებანი“, თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, №1, 2022, გვ. 163-170.

საბრალდებო აქტის კითხვისას, ბევრი სიტყვაზე ენდობა ამ აქტის მტკიცებას, რომ ორგანიზაციის ყველა მთავარმა წევრმა, მამაკაცებმაც და ქალებმაც, ციურიხში მიიღეს განათლება, აქვე შეადგინეს საიდუმლო რევოლუციური საზოგადოება, რის შემდეგაც გამოემგზავრნენ რუსეთში, მოქმედების მიზნით, იმ წესდების თანახმად, რომელიც ზდანოვიჩს დაპატიმრების დროს უპოვეს.

საბრალდებო დასკვნის ამგვარი მტკიცება სამართლიანია მხოლოდ ქალთა წრის მიმართ, რომელიც ორგანიზაციის ნაწილს შეადგენდა; მთელი ეს ორგანიზაცია კი დაიბადა და წარმოიქმნა რუსულ ნიადაგზე და სრულიად სხვაგვარად, ვიდრე მას საბრალდებო აქტი გადმოგვცემს.¹

ორგანიზაციის მამაკაცთა მთლიანი ნაწილი დედაქალაქის უმაღლეს სასწავლებელთა სტუდენტური წრეებიდან წარმოიშვა, ხოლო იდეური მომზადება კი ჯერ კიდევ რუსეთის სხვადასხვა, ყველაზე შორეული კუთხის საშუალო დაწესებულებების მონაფეთა სამყაროში მიიღო. ამ ორგანიზაციის მესამე – მუშური ნაწილი, რუსული სოფლის, რუსეთის ფაბრიკებისა და ქარხნებისგან იყო ნასაზრდოები. ეს ორგანიზაცია იყო რუსული ცხოვრების, სკოლისა და იძულებითი შრომის ხორცი ხორცთაგანი.

II

60-იანი წლების დასასრულსა და 70-იანის დასაწყისში, ტფილისის, ისევე როგორც შიდა რუსეთის დიდი ქალაქების სკოლებში, ახალგაზრდობა თვითშემოქმედებით იყო გატაცებული, რაც სხვადასხვაგვარ ფორმებში გამოიხატებო-

¹ აღნიშნული საბრალდებო აქტი რუსულ ენაზე გამოქვეყნებული აქვს ზაქარია შველიძეს თავის წიგნში „ამიერკავკასიელები „სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციურ ორგანიზაციაში“ (1874-1876 წწ.), თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1974. გვ. 155-219.

და. ეს გატაცება იმდენად ძლიერი იყო ჩვენს ქალაქში, რომ თითქმის ყოველი ახალგაზრდა ცდილობდა შეექმნა თავისი პატარა წრე, ასეთივე პატარა, თუმცა უცილობლად თავისი საქმეებით. ახალგაზრდა მასწავლებლების ბრწყინვალე პლეადა ხელს უწყობდა ამგვარ თვითშემოქმედებას, სალამოობით ისინი ჭიქა ჩაიზე გვიწვევდნენ სასაუბროდ და კლასგარეშე მეცადინეობებით ხელმძღვანელობდნენ ჩვენს განვითარებას. აქ გატარებული მთელი სალამოების განმავლობაში ახალგაზრდები არჩევდნენ ყველაზე მწვავე საკითხებს, რომელთა მიზეზიც იყო ბელინსკის,¹ პისარევისა² თუ დობროლუბოვის³ ესა თუ ის ჩვენ მიერ ახლად წაკითხული სტატია, ასევე: ი. ს. ტურგენევის,⁴ დოსტოევსკის,⁵ ლ. ნ. ტოლსტოისა⁶ და ნაწილობრივ ნ. გ. ჩერნიშევსკის⁷ ნაწარმოებებს; ნაწილობრივ-მეტეი, იმიტომ ვამბობ, რომ სიტყვიერების საუკეთესო მასწავლებლები, რო-

¹ ბესარიონ გრიგოლის ძე ბელინსკი (1811-1848) – რუსი კრიტიკოსი, ფილოსოფოსი და პუბლიცისტი. გარდაიცვალა ძალიან ახალგაზრდა, რის გამოც ვერ მოასწრო თავისი საქმიანობის ფართოდ გაშლა.

² დიმიტრი ივანის ძე პისარევი (1840-1868) – რუსი პუბლიცისტი და ლიტერატურული კრიტიკოსი, მთარგმნელი, რევოლუციონერ-დემოკრატი. ითვლება დიდ სამოციანელ-კრიტიკოსთა სამეულის წევრად, ჩერნიშევსკისა და დობროლუბოვის შემდეგ.

³ ნიკოლაი ალექსანდრეს ძე დობროლუბოვი (1836-1861) – რუსი კრიტიკოსი, პუბლიცისტი და პოეტი. მისი ნაშრომები შეეხებოდა მრავალ თემას, მათ შორის პედაგოგიკას. იყო ჩერნიშევსკის თანამოაზრე რიგ საკითხებში. მისი ნაწერები ხშირად ვერ გადიოდა ცენზურას, რის გამოც მრავალი მათგანი გამოუქვეყნებელი დარჩა.

⁴ ივანე ტურგენევი (1818-1883) – რუსი მწერალი-რეალისტი, მთარგმნელი.

⁵ ფიოდორ დოსტოევსკი (1821-1881) – მსოფლიოში ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი რუსი მწერალი. თავისი პოლიტიკური შეხედულებებით მას ხშირად ხალხოსნებს მიაკუთვნებენ.

⁶ ლევ ნიკოლოზის ძე ტოლსტოი (1828-1910) – აგრეთვე ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი რუსი მწერალი მსოფლიოში.

⁷ ნიკოლაი ჩერნიშევსკი (1828-1889) – რუსი კრიტიკოსი, მწერალი და პუბლიცისტი, რევოლუციონერ-დემოკრატი, უტოპიური სოციალიზმის თეორიტიკოსი. ნეკრასოვისა და დობროლუბოვის თანამოაზრე. სიცოცხლის ბოლო ოცი წელი გაატარა გადასახლებაში. ცნობილია თავისი რომანით „რა ვაკეთოთ?“

გორც, მაგალითად, ჩვენთვის მეტად საყვარელი ნ. ვ. გორიაევი, რუსული სიტყვის დიდი მხატვრების მხურვალე თაყვანისმცემელი, ჩერნიშევსკის რომანისადმი „რა ვაკეთოთ“ უარყოფითად იყვნენ განწყობილი და ცდილობდნენ ჩვენთვის თავიდან აერიდებინათ მხატვრულ ღირსებებს მოკლებული ჩერნიშევსკის ნაწარმოებებით გატაცება. მაგრამ ჩვენი საყვარელი დამრიგებლების ამგვარ არაკეთილგანწყობილ, ჩერნიშევსკის ლიტერატურული ავტორიტეტის დამამცირებელ კრიტიკას, არ შეეძლო დაეჩრდილა ჩვენს თვალში წამებულის შარავანდედი, რომლითაც ჩერნიშევსკი იყო შემოსილი, მიუხედავად იმისა, რომ სრულებით არ ვიცოდით, ან უფრო კარგად რომ ვთქვათ, ძლიერ ბუნდოვანი წარმოდგენა გვქონდა იმაზე, თუ რისთვის იტვირთა მან მოწამეობრივი გვირგვინი.

მხატვრული ლიტერატურა აღვიძებდა აზრს, აყალიბებდა ხასიათს და ახალგაზრდობაც კარგ, კეთილ საქმეებს ეძებდა. ვინ სასწავლო სახელმძღვანელოების ბიბლიოთეკას ქმნიდა უპოვართათვის, ვინ – ფონდს სრულიად უცნობი ადამიანების მხარდასაჭერად, რომელთა შესახებაც მხოლოდ ყური ჰქონდათ მოკრული, რომ ისინი ძალიან ნიჭიერები იყვნენ, მაგრამ სიღარიბის გამო მოკლებულნი კურსის დამთავრების შესაძლებლობას; სხვები, უფრო შესაფერისი მიზნის მიუგნებლობის გამო, დაცემული ყოფაქცევის ქალთა ზნეობრივი ხსნის ამოცანით იყვნენ გატაცებული, ჩადიოდნენ ჯურღმულებში, რათა დაეხსნათ იქიდან ეს უბედურები და ანყობდნენ რა მათ რომელიმე თეთრეულის სამკერვალოში თუ სხვა სახელოსნოში, თავს იმშვიდებდნენ იმედით, რომ სამუდამოდ იხსნეს ისინი.

ჩვენ და ჩვენს მასწავლებლებს, უპირველეს ყოვლისა გვანტიერესებდა ადამიანი, მისი სული, ვინც არ უნდა ყოფილიყო იგი; ამგვარ გრძნობებს ვუმაღლოდით არამართო ოჯახის ქრისტიანულ ტრადიციებს, არამედ მასწავლებლებსაც, რომელნიც გვასწავლიდნენ ჩაგრულთა სიყვარულს;

აქედანვე მომდინარეობდა მათი ჰუმანური დამოკიდებულება ჩვენი ენისა და ეროვნული ტრადიციებისადმი.

მახსოვს, ერთხელ ჭიქა ჩაიზე ნ. ვ. გორიაევთან გატაცებით რომ ვსაუბრობდით რუსი ბელეტრისტების შესახებ, გორიაევი მოულოდნელად შემეკითხა:

– თქვენ, რა თქმა უნდა, მშობლიურ ლიტერატურაშიც მეცადინეობთ?

– არა, – მივუგე მე, – ჩვენი ლიტერატურა ძალიან ღარიბია. მთელ მის სიმდიდრეს შეადგენს რუსთაველის ერთი შუასაუკუნეობრივი პოემა და ჩვენი ორი-სამი თავადის რამდენიმე თანამედროვე ლექსი, რომლებიც ბავშვობიდანვე ვიცით ზეპირად, ამის მეტი ჩვენ არც არაფერი გვაქვს.

– კი მაგრამ, თქვენი ქართული ენის მასწავლებელი რაღას გასწავლით? – გაცუებით მკითხა გორიაევმა.

– უნდა ვაღიაროთ, რომ ჩვენ თითქმის არ ვესწრებით ქართული ენის გაკვეთილებს, იმიტომ, რომ ამ გაკვეთილებზე ვერაფერს ვისწავლით – ჩვენი ქართული ენის მასწავლებელი ისე ცუდად ფლობს კარგ ლიტერატურულ ქართულ ენას, გველაპარაკება ისეთი დამახინჯებული კილოთი (იმერულით), რომ იძულებულნი ვართ, შევუსწოროთ და უნებურად საცინოდ აღვიგდოთ იგი.

– რას ბრძანებთ, რას ბრძანებთ, ბატონებო; როგორ შეიძლება თქვენს მშობლიურ ენაში არ იმეცადინოთ, – ნამოიძახა გორიაევმა. – ნუთუ, თქვენ მხოლოდ რუსული ან ევროპული ენებით დაკმაყოფილებას ფიქრობთ? ეს დიდი შეცდომაა. დაფიქრდით, თუ თქვენ უნივერსიტეტის შემდეგ სამშობლოში დაბრუნებასა და თქვენი ხალხის სამსახურს გადანევრეთ, საკუთარი ენა სრულყოფილად უნდა იცოდეთ. ყოველ შემთხვევაში, იმაზე უკეთ, ვიდრე ის იცის უბრალო, საშუალო ქართველმა; სხვაგვარად, როგორ ან რას ასწავლით თქვენ მას ენის გარეშე? რა თქმა უნდა, ენის ცოდნის ნაკლოვანებების აღმოფხვრა მერეც შეგიძლიათ, მაგრამ იცოდეთ, რომ მას აუ-

ცილებლად სრულყოფილად უნდა ფლობდეთ. თქვენ ახლაც შეგიძლიათ მშობლიური ლიტერატურისთვის ბევრის გაკეთება არდადეგების დროს სოფლებში რომ შეაგროვოთ თქმულებები, ლეგენდები, ზღაპრები და თქვენი სამშობლო მადლობას გეტყვით. არა ბატონებო, არ შემოიფარგლოთ რუსული და ევროპული ლიტერატურის სიყვარულით, მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი მდიდარია, გიყვარდეთ თქვენი მშობლიური ლიტერატურა, სხვაგვარად თქვენ ვერ შეიყვარებთ ვერც თქვენს ხალხს, ამდენად კი, ვერ შეძლებთ დანარჩენი ქვეყნიერების სიყვარულსაც. თქვენი ცხოვრების მთელი მიზანი უნდა იყოს სამყაროს სიყვარული, მთელი მისი მრავალფეროვანი სიდიადით მხოლოდ მაშინ შეგიყვარებენ თქვენც და იქნებით ყველასთვის ახლობელნი და ბედნიერნი. – დაასრულა მან.

დიახ, გიყვარდეს მთელი ქვეყნიერება! რა მიმზიდველი ცხოვრებისეული მიზანია 17 წლის ახალგაზრდისათვის, უფრო მიმზიდველი კი იმედი, რომ მთელი ქვეყანა შეგიყვარებს... ამ აღთქმამ, წინასწარდასახულმა ცხოვრებისეულმა მიზანმა განსაზღვრა მთელი ჩვენი შემდგომი ცხოვრებისეული გზა.

ჩვენი საყვარელი მასწავლებლის მითითებების თანახმად, რომელიც ტფილისის რეალურ გიმნაზიაში მაღალ კლასებს ასწავლიდა, ხარბად ვკითხულობდით პუშკინსაც, ლერმონტოვსაც, მოლიერსაც, სერვანტესსაც, გოეთესაც, შილერსაც, შექსპირსაც, ბაირონსაც, ჰაინესაც, ბერნსსაც და, ამავდროულად, არ ვივინყებდით ჩვენს ქართველ მწერლებსაც.

მიუხედავად რუსული, ფრანგული, გერმანული, ინგლისური და ესპანური ცხოვრების სრული უცოდინრობისა, რუსი და დასავლეთ-ევროპელი მწერლები იმდენად იყვნენ ფართო და ზოგადსაკაცობრიო იდეალებით განმსჭვალულნი, რომ მშობლიურად გვეჩვენებოდნენ.

ამრიგად, ჩვენ პედაგოგთაგან საუკეთესონი იყვნენ არა მხოლოდ მეცნიერების მასწავლებლები, არამედ ცხოვრების განმმარტებელნი, ამ სიტყვის საუკეთესო მნიშვნელობით.

თვით კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი ი. მ. ნევერევი, გრანოვსკისა და სტანკევიჩის ახლო მეგობარი და იმ დროს უკვე პატივსაცემი მოხუცი, გამოირჩეოდა ახალგაზრდობის საოცარი სიყვარულით.¹ ხდებოდა, მისთვის სრულიად უცხო ბიჭებს გვაჩერებდა ქუჩაში, გვესალმებოდა, გამოგვკითხავდა მშობლების შესახებ, ინტერესით შედიოდა თითოეულის მდგომარეობაში, უფრო პატარებს კი თავისი მოხუცი ხელებით ეალერსებოდა და ეუბნებოდა: „ისწავლეთ, ჩემო საყვარელო შვილებო, ისწავლეთ!“ ჩვენ გვსიამოვნებდა ამ მოხუცის ალერსი და მეტი ხალისით ვსწავლობდით, ვთვლიდით რა მეცნიერებას წმინდა საქმედ. ვსწავლობდით თავადაც და სწავლაშივე ვეხმარებოდით უფრო სუსტ და ნაკლებად შეძლებულ ამხანაგებსაც.

როდესაც რეალური გიმნაზიის მე-6 კლასში ვიყავი, მე და ჩემმა ამხანაგებმა შევძელით რამდენიმე მანეთის ხელმონერით შეგროვება. ამ ფულით ვიყიდეთ სასწავლო სახელმძღვანელოები და საფუძველი ჩავუყარეთ „სასწავლო სახელმძღვანელოთა ბიბლიოთეკას უღარიბესი ამხანაგებისთვის“. ბიბლიოთეკა მოწყობილი იყო ჩემს ბინაში, რომელშიც ოჯახისგან ცალკე, ორ ამხანაგთან ერთად ვცხოვრობდი.

¹ იანუარ მიხეილის ძე ნევეროვი (1810-1893) – რუსი პედაგოგი და მწერალი. 1864-1879 წლებში ხელმძღვანელობდა კავკასიის სასწავლო ოლქს. ივანე ჯავახიშვილი სწორად შენიშნავს, რომ ის ახლოს მეგობრობდა სტანკევიჩისა და გრანოვსკისთან.

ნიკოლაი ვლადიმირის ძე სტანკევიჩი (1813-1840) – რუსი მწერალი, პოეტი, პუბლიცისტი და მოაზროვნე. „სტანკევიჩის წრის“ დამაარსებელი, რომელშიც შედიოდნენ იანუარ ნევეროვი, მიხაილ ბაკუნინი, ვასილი ბოტკინი, კონსტანტინ აქსაკოვი, ვისარიონ ბელინსკი.

ტიმოფეი ნიკოლაის ძე გრანოვსკი (1813-1855) – რუსი ისტორიკოს-მედიევისტი, დასავლეთევროპული შუა საუკუნეების სამეცნიერო დამუშავების ფუძემდებელი რუსეთში. სტანკევიჩთან ერთად ბერლინის უნივერსიტეტში ესწრებოდა სხვადასხვა გამოჩენილი მეცნიერის ლექციებს, ისეთის როგორიცაა, მაგალითად, ლეოპოლდ ფონ რანკე. შემდეგში მოსკოვის უნივერსიტეტის ორდინარული პროფესორი და ისტორიულ-ფილოსოფიური ფაკულტეტის დეკანი. გერცენისა და ოგარიოვის ახლო მეგობარი.

როგორც ეს ყოველთვის ხდება, ბიბლიოთეკაში არასასწავლო ხასიათის წიგნებიც აღმოჩნდა, ისეთები როგორებიცაა: ვიქტორ ჰიუგო, ლუი ბლანი, მილი – ჩერნიშევსკის შენიშვნებით, გერცენის „კოლოკოლი“ და სხვა. ღარიბი მოსწავლეები იტაცებდნენ სასწავლო სახელმძღვანელოებს და ამის შესახებ მალე შეიტყო რეალური გიმნაზიის ინსპექტორმა ივანენკომ. მან დაადგინა ბიბლიოთეკის ადგილსამყოფელი და მოისურვა მისი ნახვაც. ერთ საღამოს, როდესაც ჩვენს ბინაში 10-15 კაცი ვიყავით შეკრებილი და მახსოვს, ვკითხულობდით ახალ ჟურნალ „დელოს“,¹ რომელშიც იბეჭდებოდა ჟაკ-ლეფერენის (ელ. რეკლიუ)² ნიჭიერი კორესპონდენციები პარიზიდან, ჩვენთან მოულოდნელად შემოვიდა ივანენკო, ორი აღმზრდელის თანხლებით. „ეს რა, თავყრილობაა?“ გვეკითხა მან მკაცრად. ავუხსენი, რომ ჩვენ ყოველ შაბათს ვიკრიბებით რაიმე საინტერესოს – ჟურნალის სტატიების, გაზეთების – წასაკითხად.

– და რა ბიბლიოთეკა მოგიწყიათ აქ?

ესეც ავუხსენით.

ივანენკომ რამდენიმე წიგნი უსიტყვოდ გადაათვალიერა და წავიდა.

ინსპექტორის გვიანმა მოსვლამ ძალიან შეგვაშფოთა. ცუდი შედეგების შიშით, დირექტორისთვის მომხდარის შესატყობინებლად ჩვენი ერთი ამხანაგი გავეგზავნეთ. ის სხვა არავინ იყო, თუ არა თავად დირექტორის შვილი – პენგინსკი, რომელიც შეკრებებში იღებდა მონაწილეობას. თუმცაღა, დირექტორმა

¹ რევოლუციურ-დემოკრატიული მიმდინარეობის ჟურნალი „დელო“ (Дело) – გამოიცემოდა 1866-1888 წლებში. განიცდიდა ცენზურის საკმაოდ დიდ ზეწოლას. ჟურნალში თანამშრომლობდნენ დიმიტრი პისარევი, პეტრე ტკაჩოვი, პეტრე ლავროვი, ელიზე რეკლიუ, ლევ ტიხომიროვი, სერგეი კრავჩინსკი, გლებ უსპენსკი და სხვა მრავალი. ამასთან, ჟურნალში იბეჭდებოდა ვიქტორ ჰიუგოს, ემილ ზოლას, ალფონს დოდეს, გი დე მოპასანისა და სხვათა მხატვრული ნაწარმოებები, აგრეთვე შანდორ პეტეფის ლექსები. გამოიცემოდა 3000-5000 ტირაჟის ოდენობით.

² ჟან ჟაკ ელიზე რეკლიუ (1830-1905) – ფრანგი პოლიტიკური მოღვაწე, ანარქისტი.

პენგინსკიმ და ინსპექტორმა ივანენკომ საჭიროდ ჩათვალეს მომხდარის შესახებ შეეტყობინებინათ მზრუნველი ნევეროვისთვის. რამდენიმე დღის შემდეგ გიმნაზიაში თავად ნევეროვი გამოცხადდა (ეს იყო 1871 წელს), თავისთან დაგვიძახა სასწავლო სახელმძღვანელოთა ბიბლიოთეკის რამდენიმე დამაარსებელს და ჩვენდა გასაოცრად, მადლობა გადაგვიხადა ჩვენი წამოწყებისთვის, ხელმოკლე ამხანაგებზე მზრუნველობისათვის.

– კი მაგრამ, რამდენი მანეთი შეაგროვეთ, ჩემო შვილებო? – გვკითხა მან კეთილი ღიმილით. ვუთხარი, რომ სულ რაღაც 70 მანეთი.

– ეს ცოტაა, ჩემო ბავშვებო. მე დაგეხმარებით. თქვენ მიიღებთ 100 მანეთს წელიწადში თქვენი სასწავლო სახელმძღვანელოების ბიბლიოთეკისათვის, მაგრამ ისე, რომ ბიბლიოთეკა განთავსებულ იქნეს გიმნაზიაში, გამგეობას კი რომელიმე თქვენგანი – ბიბლიოთეკის დამაარსებელთაგანი, გაუწევს.

ძალიან დაგვენანა ჩვენს ქმნილებასთან, ჩვენს თავისუფალ ბიბლიოთეკასთან გამოთხოვება, მაგრამ სხვა გზა არ გვქონდა. არასასწავლო ხასიათის წიგნები ჩვენთან დავიტოვეთ, დანარჩენი კი გიმნაზიაში გადავიტანეთ...

ეს იყო მღელვარე, ძალიან მღელვარე დრო, როგორც ევროპაში, ისე რუსეთში. რესპუბლიკის დამყარება საფრანგეთში, კომუნისტების აჯანყება პარიზში¹ და, ამავე დროს, ნეჩაევის პროცესი რუსეთში.² ყოველივე ეს ჩვენი აღელვების

¹ იგულისხმება პარიზის კომუნა, რომლის დროსაც, 1871 წლის 18 მარტიდან 28 მაისის ჩათვლით, ქალაქ პარიზს რევოლუციური მთავრობა მართავდა.

² 1869 წლის სექტემბერში სერგეი ნეჩაევი აარსებს რევოლუციურ ორგანიზაციას „ნაროდნაია რასპრავას“, რომელთანაც, აგრეთვე, დაკავშირებული იყო ქართველი ანარქისტი ვარლამ ჩერქეზიშვილი. „ნეჩაევის საქმე“ დაკავშირებულია თავად ნეჩაევისა და მისი თანამზრახველების მიერ სტუდენტ ივანე ივანოვის მკვლელობასთან. ყველაფერი მაშინ დაიწყო, როდესაც 1869 წელს ნეჩაევლებმა გადაწყვიტეს მოეწყოთ სოლიდარობის აქცია მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტებისთვის, რის წინააღმდეგაც წავიდა ივანე ივანოვი. ამის გამო ნეჩაევმა დაგეგმა, მოკლა ივანოვი და შვეიცარიაში გაიქცა, თუმცა რუსეთის იმპერიამ მოახერხა და მიაღწია მის ექსტრადირებას. გარდაიცვალა ციხეში 1882 წელს, სურავანდისგან გამონეწეული ასციტით.

გარეშე ვერ ჩაივლიდა. არ შეგვეძლო უცრემლოდ გვესაუბრა პარიზის დრამაზე, მტრის მიერ დაგლეჯილ და დამცირებულ საფრანგეთზე. ნეჩაევის პროცესი გვაინტერესებდა, მაგრამ არ გვიტაცებდა. სტუდენტ ივანოვის მკვლელობამ ყველა აღაშფოთა. სიყვარულის კულტი, რომელშიც გვზრდიდნენ, ვერ ეგუებოდა მკვლელობას. ჩვენი მასწავლებლები მტრულად იყვნენ განწყობილი როგორც ნეჩაევის, ისე კომუნის საქმის მიმართაც. ნეჩაევს ისინი ცარიელ პატივმოყვარედ თვლიდნენ, ხოლო კომუნისტებს გიყებს უწოდებდნენ. ჩვენ ინსტიტუტურად ვგრძნობდით, რომ ისინი ცდებოდნენ, ლაპარაკობენ სულ სხვას და ახალ გონებრივ მოთხოვნილებათა ძიება ჩვენ გარშემო მყოფ სხვა სფეროებში, განსხვავებულ სიტყვებში დავიწყეთ.

მე-7 კლასში საერთოდ ჩვენ „მოგვეკრო“ გიმნაზიის ვინრო წრე. მრავალფეროვნება, ახალი შთაბეჭდილებები გვწყუროდა და ვცდილობდით, გაგვეფართოებინა იგი. ვინვედით ოფიცრებს, სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიიდან ახლად გამო-რიცხულ სტუდენტებს, მომუშავე ან მუშაობაზე მეოცნებე ქალებს, რომლებიც რუსეთში ქალთა კურსებზე აპირებდნენ გამგზავრებას, იუნკრებს, უფროსი კლასების სემინარისტებსა და საშუალო სასწავლებლის მოწაფეებს. წრის ასეთმა მრავალფეროვნამა შემადგენლობამ მეტად გამოგვაცოცხლა. სწორედ ამ პერიოდში, ჩვენმა ნაცნობმა პეტერბურგელმა სტუდენტებმა გამოგვიგზავნეს ფ. ლასალის თხზულებები, მარქსის „კაპიტალი“ და შვეიცერიის რომანი „ემა და ლუცინდა“.¹ ამ ყველაფერმა თავისი სიახლით გაგვიტაცა. მაგრამ ეს

¹ ფერდინანდ ლასალი (1825-1864) – გერმანელი ფილოსოფოსი, იურისტი, ეკონომისტი, აგიტატორი და პოლიტიკური მოღვაწე. გერმანული სოციალ-დემოკრატიის (რალაც კუთხით, აგრეთვე, კატედერ-სოციალიზმის) ფუძემდებელი.

კარლ მარქსი (1818-1883) – გერმანელი ფილოსოფოსი, ეკონომისტი, ისტორიკოსი, პოლიტიკური თეორიტიკოსი. სწორედ მის სახელს უკავშირდება მარქსიზმი. ავტორი ისეთი შრომებისა, როგორებიცაა კაპიტალი,

გაფართოებული წრე თვითგანათლებისა იყო, ჰუმანური ამოცანებით, ხალხის განმანათლებლობითი საქმიანობით, ეს იყო და ეს.

ჩვენს ახალ, გაფართოებულ წრეში, სხვა ყმანვილებთან ერთად, სიარული დაიწყო საშუალო სასწავლებლის გამოსაშვები კურსის მონაფემ – მ. ჩიკოიძემ და კლასიკური გიმნაზიის მონაფემ – თავადმა ალექსანდრე ციციანოვმა. შემდეგში, „სრულიად რუსეთის სოც.-რევ. ორგანიზაციის“ საქმესთან დაკავშირებით, ისინი ჩემი უახლოესი ამხანაგები გახდნენ და ჩემთან ერთად გაიზიარეს ციხეც, ბრალდებულის სკამიც, შემდეგ კი უკვე კატორღა და გადასახლებაც.

ჩიკოიძის დიდრონი გარეგნობის ფიგურა მაშინვე იქცეოდა ყურადღებას. ხშირი შავი თმის ქუდით დაფარული პატარა თავი რამდენადმე იხრებოდა გრძელი კისრისაკენ. ანთებული, საოცრად დიდი თვალები, ყოველთვის ჯიუტად, მოუშორებლად მისჩერებოდნენ მოსაუბრის სახეს და უნებურად აკრთობდნენ მას. მაგრამ ამგვარ შთაბეჭდილებას ეწინააღმდეგებოდა სასიამოვნოდ ხავერდოვანი ბარიტონის ტემბრის ხმა და პირველი შეხვედრისთანავე გაუცნობიერებლად იზიდავდა თავისკენ მსმენელს.

ჩვენს ერთ-ერთ შეკრებაზე დაპატიჟებული, ის ძალიან ადრე მივიდა და როდესაც მე ოთახში შევედი, ცხარედ ეკამათებოდა ორ-სამ იქ მყოფ ქალს მათემატიკურ მეცნიერებათა დანიშნულებაზე მკაცრი აზროვნების ჩამოყალიბებაში. ქალები არ ეთანხმებოდნენ და ამტკიცებდნენ, რომ პრინციპულობა აზროვნებაში განყენებული, წმინდა მათემატიკის კი არა, მხოლოდ საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა შესწავლით მიიღწევა, თან მცდარად მიმართავდნენ პისარევის ავტორიტეტს, რომელსაც ისინი, როგორც მაშინდელი ახალგაზრდობის უმრავლესობა, თაყვანს სცემდნენ. ჩიკოიძე მკაცრად, მაგრამ

კომუნისტური პარტიის მანიფესტი (ფრიდრიხ ენგელსთან თანაავტორობით) და სხვა მრავალი.

გულკეთილად აქნევდა თავის ხშირთმიან თავს, რის გამოც შემდგომში 50-ის პროცესის ამხანაგი ქალები მას ხუმრობით „შეაბრას“ ეძახდნენ, თან თავის ოპონენტებს ეპასუხებოდა და უმტკიცებდა, რომ ნებისმიერ განყენებულ მათემატიკურ ფორმულაში გაცილებით მეტი რეალობა იყო, ვიდრე სახეობათა წარმოშობის თეორიაში. მათემატიკა მისი კულტი იყო. შემდგომში, მისი საშუალო სასწავლებლისა და შემდეგ უკვე მიხაილოვსკის საარტილერიო სასწავლებლის ამხანაგებისგან გავიგე, რომ ის არაჩვეულებრივ მათემატიკურ ნიჭს ფლობდა. მისი ნიჭიერება ჯერ საშუალო სასწავლებლის პედაგოგმა არტილერიისტმა ვოროპაევმა შენიშნა, ხოლო შემდგომში პეტერბურგის მიხეილის საარტ. სასწ. პროფესორმა ბუდაევმა, რომელსაც ჩიკოიძე აოცებდა არა მხოლოდ თავისი შესაძლებლობებით, არამედ მათემატიკურ მეცნიერებებში ფართო ცოდნითაც. ვოროპაევისა და ბუდაევის გამოხმაურებათა შესახებ, როგორც ვთქვი, მე ჩიკოიძის ამხანაგებმა გადმომცეს, თორემ თვითონ ისეთი თავმდაბალი იყო, არასოდეს მოუწონებია თავი ცოდნით და მგონი არც ჰქონდა ბოლომდე შეცნობილი თავისი ძალები.

მეორე ყმანვილი, რომელთანაც ამ შეკრებებზე ბედმა შემყარა იყო თავადი ალექსანდრე ციციანოვი. ეს იყო საშუალო სიმაღლის ახალგაზრდა კაცი, დიდი წინგამოწეული, განსაკუთრებულად რელიეფური, ბორცვიანი შუბლით, რომელიც ლურჯ სათვალეს უჩრდილავდა. ჩვენი კამათების დროს იგი თავჩაქინდრული, თითქმის ყოველთვის ჩუმად იჯდა ოთახის კუთხეში და ილიმებოდა, ძნელი მისახვედრი იყო, იცინოდა მოკამათებებზე თუ თანაუგრძნობდა რომელიმე მათგანს.

ჩვენს წრეში ციციანოვი მე სულ ორჯერ ვნახე, შემდეგში გარკვეულ ხანს აღარ შევხვედრეივარ. მოგვიანებით, ჩემ მიერ გიმნაზიის კურსის დამთავრების შემდეგ (1872), გავიგე, რომ ციციანოვმა მიატოვა კლასიკური გიმნაზია და ციურიხში გაემგზავრა. მე და ჩიკოიძე კი პეტერბურგში წავედით, რათა

ჩაგვებარებინა: საარტილერიო სასწავლებელში ჩიკოძეს, მე კი სამედიცინო-ქირურგიულ აკადემიაში, რომლის შეცვლაც უკვე მრავალი წლის შემდეგ მომინია იურიდიული ფაკულტეტით.

საერთოდ, 1872 წლის ზაფხულში მთელი ჩვენი წრე დაიშალა, მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი უმაღლეს სასწავლებლებში ჩასაბარებლად რუსეთში გაემგზავრა, დანარჩენები კი, რომლებმაც ადგილობრივი საშუალო სასწავლებლები დაამთავრეს, ახალგაზრდობის ახალ რიგებში მხარს უჭერდნენ თვითშემოქმედებისა და თვითგანვითარების საწრეო ტრადიციებს.

III

პეტერბურგში ჩასვლისთანავე ისეთ ახალგაზრდებს შორის მოვხვდი, რომლებიც მუდმივად ხალხზე საუბრობდნენ, ოცნებობდნენ და აბოდებდნენ. ტფილისელი უფროსი ამხანაგები, რომლებიც იქ შემხვდნენ, ლესნაიაზე ცხოვრობდნენ და ოთხნი ერთ ოთახში აფარებდნენ თავს. მიუხედავად იმისა, რომ ყველანი საკმაო ფულს იღებდნენ სახლიდან, ჩემი ჩასვლისას გამხმარი პურით იკვებებოდნენ და კაპიკი ფული არ გააჩნდათ, თუმცა ამას სულაც არ დარდობდნენ და მხიარულად მუშაობდნენ.

ჩემ წინაშე იდგა გზის არჩევანი.

საექიმო მოღვაწეობაზე ჯერ კიდევ გიმნაზიის სკამზე ვოცნებობდი. ბავშვობის დაუვინყარი შთაბეჭდილებები სოფელში, სადაც გავატარე ჩემი ცხოვრების პირველი თორმეტი წელი, მკარნახობდა, რომ ექიმის როლში შემეძლო ძალიან ბევრი გამეკეთებინა ღარიბი ადამიანისათვის. დედაჩემი, სოფლის დიდი ფილანტროპი და ღრმად მორწმუნე ქალი, ხშირად ყოველდღე მგზავნიდა სოფელში კაცთან ერთად, გვტვირთავდა ჩაით, შაქრით, ხილით, ახალი პურით, ფუნთუშებით, რომლებსაც ქალაქიდან იწერდა, და სხვა საკვები

პროდუქტებით, აგრეთვე, ნამლებით ღარიბთათვის. ამ ყველაფერს დავატარებდით და ღარიბებს ჩვენი ვრცელი სოფლის (საგარეჯო) მიმოფანტულ საცხოვრებლებში ვურიგებდით. სოფელი ცივის მთის ფერდობის ძირში, მდ. იორის ხეობაში, რამდენიმე ვერსზე იყო გადაჭიმული.¹ მთელ ამ დიდ სოფელში მაშინ არ იყო არც ერთი ექიმი და ფელდშერი,² ყოველგვარ წამალზე გლეხებს ტფილისში, 50 ვერსზე უხდებოდათ სიარული. ბუნებრივია, თუ როგორ დიდად აფასებდნენ ისინი დედაჩემის მზრუნველობას. ჯერ კიდევ ბავშვს, მაოცებდა გლეხთა სახლ-კარის სიღარიბე და უბადრუკობა, ნაჩქარევად ვცდილობდი კალათის გადმოტვირთვას, რათა ავადმყოფთა მადლობებისათვის დამეღწია თავი. მაგრამ ისინი თავიანთ მოვალეობად თვლიდნენ, თუკი შეეძლოთ, ამდგარიყვნენ საწოლიდან, დედაჩემის ლოცვა-კურთხევით მაცილებდნენ და მისურვებდნენ ბაბუაჩემივით დიდი ხნის სიცოცხლეს, რომელიც თავისი სიცოცხლის 104-ე წელს გარდაიცვალა.

ამ უმწეო ავადმყოფების მოთქმა და ცრემლები, მათი საცხოვრისის უბადრუკობა, მათხოვრული მდგომარეობა და ცხოვრება, რომელშიც ისინი იხრჩობოდნენ, იმდენად მალეღვებდა, ზოგჯერ უარს ვამბობდი დედაჩემის დავალებების შესრულებაზე. ავადმყოფთა ცრემლები და ვაება მწარედ მარძნოვინებდა ჩემს უმწეობას, სერიოზულად დავხმარებოდი მათ. მაგრამ დედაჩემი ყოველთვის მოხერხებულად დამიყოლიებდა ხოლმე: „თუ შენ არ ივლი ღარიბებთან, მეუბნებოდა ის, ღმერთი გაიგებს, რომ შენ კეთილი ბიჭუნა არა ხარ და როდესაც შენ თვითონ გახდები ავად და მეც შენთან არ ვიქნები, აღარავინ მოგივლის“. და მეც უსიტყვოდ ვემორჩილებოდი. ღარიბთა სიბრალულის ბავშვობაში ჩანერგილმა გრძნობამ განსაზღვრა ჩემი ცხოვრების პირველი ნაბიჯები.

¹ ვერსი – სიგრძისა და მანძილის საზომი ძველებური რუსული ერთეული, უდრის 1,06 კილომეტრს.

² იგივე ფერმალი, საშუალო განათლების მქონე მედიცინის მუშაკი.

ბუნებრივია, რომ სწორედ ამიტომ, პეტერბურგში ჩასვლისთანავე, უპირველესად, სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის კარებს მივუკაკუნე. რამდენადაც მე რეალური გიმნაზიის ატესტატი მქონდა და არა კლასიკურისა, არსებითად არც მქონდა აკადემიაში ჩაბარების უფლება, მაგრამ მირჩიეს სამხედრო მინისტრ მილიუტინისათვის მიმემართა. მისი განკარგულებით აკადემიაში მიმიღეს. ფრანგული და გერმანული ენების ფლობა პროფესორთა თვალში ბევრად უფრო ფასობდა, ვიდრე გიმნაზიის ლათინურის კურსის ზედაპირული ცოდნა, რომლითაც კლასიკური გიმნაზიის კურსდამთავრებულები აბარებდნენ აკადემიაში. რაც შეეხება საბუნებისმეტყველო მეცნიერებების სწავლებას, ეს საქმე ჩვენს რეალურ გიმნაზიაში იმდენად კარგად იყო დაყენებული, რომ აკადემიის პირველ კურსზე მე თითქმის არაფერი მქონდა სასწავლი, ვინაიდან ჯერ კიდევ გიმნაზიაში გაცილებით მეტი ვიცოდი ფიზიოლოგიაში, ანატომიაში, ზოოლოგიაში, შედარებით ანატომიაში, ქიმიაში, ფიზიკაში, ბოტანიკასა და მინერალოგიაში, ვიდრე სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის პირველი კურსის პროგრამა მოითხოვდა.

სამედიცინო-ქირურგიულ აკადემიაში ჩაბარების შემდეგ სატყეო ინსტიტუტისაკენ გავნე, რომელშიც ჩემი თანამემამულეები მეგულებოდნენ. მაშინ ეს ინსტიტუტი პეტერბურგელი ახალგაზრდობის დაახლოების ცენტრი იყო. აქ, ინსტიტუტის ბიბლიოთეკის ვრცელ დარბაზსა და სამკითხველოში ვის არ შეხვდებოდით – აქ იყვნენ სტუდენტები პეტერბურგის ყველა სასწავლო დანესებულებიდან. ინსტიტუტის იაფფასიან სასადილოში კი კრედიტით სადილობდა ყველა, ვისაც ჭამა მოესურვებოდა, ოღონდ ამის შესახებ სასადილოს მამასახლისს უნდა სცოდნოდა. აქვე ვნახე პირველად სტუდენტური კრებები. ჩვეულებრივ, ამგვარ კრებებს ხელმძღვანელობდნენ ძველი, ან მუდმივი სტუდენტები, როგორც მათ ეძახდნენ, აგრეთვე ადამიანები, რომლებიც არასოდეს სტუდენტები არ

ყოფილან: ზოგიერთი ლიტერატორი, ასევე ყოფილი ოფიცრები, როგორებიც იყვნენ სერგეი კრაეჩინსკი,¹ დიმიტრი როგაჩევი² და მრავალი სხვა.

მახსოვს, როგორ მაოცებდა ის ფაქტი, რომ კრებებზე განსახილველი თემები იგივე იყო, რაც ჩვენს შორეულ ტფილისის წრეში: საუბრობდნენ პარიზის კომუნაზე, ბურჟუაზიულ რესპუბლიკელებზე, როგორც ხალხის გამყიდველებზე, ლაპარაკობდნენ ნეჩაევზე და მის დაპატიმრებაზე ციურისში და ყველაფერ ამასთან დაკავშირებით ჩვენს მთავრობაზე, რომელიც ახრჩობს ახალგაზრდობასა და ხალხს, როგორც საფრანგეთის მთავრობა ახრჩობდა პარიზის კომუნას.

ხანდახან კავკასიელი სტუდენტების წრის კრებებსაც ვესწრებოდი, რომლებიც რომელიმე თანამემამულის ბინაში იკრიბებოდნენ. მაგრამ ეს შეკრებები, საერთოდ, ნაკლებად საინტერესო იყო, მიუხედავად იმისა, რომ თემები იგივე იყო, რაც რუსი სტუდენტების შეკრებებზე.

პირველი თვეები პეტერბურგში ვიცხოვრე. დავრწმუნდი, რომ აკადემიაში ლექციების მოსმენა უბრალო დროის კარგვა იყო, რამდენადაც პირველი კურსის პროგრამა, როგორც უკვე ვთქვი, გავლილი მქონდა გიმნაზიაში. ასევე დავადგინე, რომ ქიმიაში საფუძვლიანი მეცადინეობა დამეხმარებოდა მედიცინის მრავალი დარგის შესწავლაში, სატყეო ინსტიტუტის

¹ სერგეი მიხაილის ძე სტეპნიაკ-კრაეჩინსკი (1851-1895) – რუსი რევოლუციონერ-ხალხოსანი, ტერორისტი. 1872 წლიდან ჩაიკოველების წევრი. 1878 წლის 4 აგვისტოს ქ. პეტერბურგში მოკლა ჟანდარმთა შეფი ნიკოლაი მეზენცოვი, რის შემდეგაც ემიგრაციაშია. ეწევა პუბლიცისტურ საქმიანობას. იყო ჟურნალ „ობშჩინას“ ერთ-ერთი გამომცემელი. მისი წიგნი – „Подпольная Россия“ – სხვადასხვა ენაზე ითარგმნა. ამ წიგნს გამოეხმაურნენ ისეთი მწერლები, როგორებიც იყვნენ – ემილ ზოლა, ალფონს დოდე, მარკ ტვენი, ელიზე რეკლიუ და სხვა. მეგობრობდა შემდეგ მოღვაწეებთან: უილიამ მორისი, ედუარდ ბერნშტეინი, ფრიდრიხ ენგელსი და სხვა.

² დიმიტრი მიხაილის ძე როგაჩევი (1851-1884) – რევოლუციონერ-ხალხოსანი, „193-ის პროცესის“ მონაწილე. გარდაიცვალა კარის კატორღაში ფილტვების ანთებით.

სტუდენტების, ბაქრაძისა და სადოვსკის, რჩევით სატყეო ინსტიტუტის პროფესორს, ბოროდინს, ვთხოვე, ნება დაერთო ინსტიტუტის ლაბორატორიაში მემუშავა. საქმე ის იყო, რომ მიუხედავად სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის სიმდიდრისა, მისი ქიმიის ლაბორატორია მუდამ ცარიელი იყო, არც ერთი სტუდენტი იქ არ მეცადინებოდა. მოხუცი პროფესორი ზინინი საკუთარ გამოკვლევებში იყო ჩაფლული, ხოლო პროფესორი ბოროდინი (სატყეო ინსტიტუტის პროფესორის მოგვარე) – პროფ. ზინინის სიძე, თვითონ ზინინის სიტყვებით, უფრო მუსიკით იყო გატაცებული, ვიდრე ქიმიით.

სატყეო ინსტიტუტის პროფესორი დათანხმდა ჩემს თხოვნას და მე შევუდექი რაოდენობრივ ანალიზში მეცადინეობას, რამდენადაც ხარისხობრივ ანალიზზე მე ჯერ კიდევ გიმნაზიის ლაბორატორიაში ვმუშაობდი.

იმის გამო, რომ ლაბორატორიაში მეცადინეობა, ჩვეულებრივ, საღამოობით, 5-6 საათზე იწყებოდა, ჩემთვის პეტერბურგში ცხოვრება მოუხერხებელი შეიქმნა და მე საერთოდ გადავსახლდი სატყეო ინსტიტუტში, რომელშიც ჩემს განკარგულებაში აღმოჩნდა არამხოლოდ ფართო ოთახი, არამედ მთელი საჭირო მოწყობილობა სანოლით, სამოვრით, ფუნთუშებით, რძითაც კი დილაობით და კრედიტით სადილი ინსტიტუტის სასადილოში. როდესაც ჩემთან ერთი დარაჯი გამოცხადდა ჩემი გვარის დასადგენად და ოთახის კარებზე ნასანერად, ვთხოვე, ეს არ გაეკეთებინა, რადგან მე სატყეო ინსტიტუტის კი არა, სამედიცინო აკადემიის სტუდენტი ვიყავი. მან სრულიად მშვიდად მომიგო: „დიახ, ეს მეც ვიცი. ცოტანი როდი არიან არამეტყევე სტუდენტები, რომლებიც ნლობით ცხოვრობენ ჩვენთან, გვარი კი მაინც საჭიროა კარებზე ნასანერად“.

მართლაც, იმ დროს წესები იმდენად უცნაურად პატრიარქალური იყო, რომ როგორც მიყვებოდნენ, ინსტიტუტში არც-თუ იშვიათად ცხოვრობდნენ ლიტერატორები და სხვა

ინტელიგენტებიც, რომელთაც დროებით არავითარი თავშესაფარი არ გააჩნდათ. ასე რომ, ინსტიტუტში მეტყვე-სტუდენტის სრული უფლებებით მოვენყვე. კვირაში სამჯერ, დილაობით, პეტერბურგში დავდიოდი, სადაც პირველი კურსის პროგრამის გარეშე ვმეცადინეობდი პრაქტიკულ ანატომიაში, პროფ. ლანდცერტან.¹ ეს შემიმსუბუქებდა მეორე კურსზე მოსალოდნელ სამუშაოს პროფ. გრუბერთან,² რაც, ჩვეულებრივ, სტუდენტებს უამრავ დროს ართმევდა და ხელს უშლიდა მათ ფიზიოლოგიისა და ჰისტოლოგიის შესწავლაში, მეორე კურსზე რომ იკითხებოდა.

სალამოობით ისევ სატყეოში ვბრუნდებოდი და ინსტიტუტის ლაბორატორიაში ქიმიას ვმეცადინეობდი. დანარჩენ დროს სხვადასხვა საზოგადოებრივი და სამეცნიერო ხასიათის წიგნების კითხვას ვუძღვნიდი, რომლითაც ბიბლიოთეკას ძველი სტუდენტი და დიდი ბიბლიომანი – ეგნატე იოსელიანი³ ამარაგებდა – მუდმივი სტუდენტების კატეგორიიდან. მას ჩვენ ხუმრობით ეგნატე ლოიოლას ვეძახდით. ის ფლობდა იშვიათ ბიბლიოგრაფიულ მონაცემებს ცოდნის ყველა სფეროში და სტუდენტებისთვის მეტად სასარგებლო ცოცხალ „წიგნს“ წარმოადგენდა. მასთან ყოველთვის ნაანყდებოდით მაშინდელი დროის საუკეთესო ნაწარმოებთა მთელ სანყობს სოციალურ, პოლიტიკურ-ეკონომიკურ და ისტორიულ საკითხებზე. წიგნის

¹ ფიოდორ ლანდცერტი (1833-1889) – რუსი ანატომი და პედაგოგი, მედიცინის დოქტორი, სახელმწიფო მრჩეველი. პროფ. გრუბერს სტუდენტობის წლებიდან იცნობდა და მასთან ახლობლობდა.

² ვენცესლავ გრუბერი (1814-1890) – გერმანული წარმოშობის მეცნიერი, რომელმაც ფაქტობრივად მთელი თავისი სიცოცხლე მიუძღვნა სამხედრო-სამედიცინო აკადემიას, რომელშიც პროფესორი იყო. მუშაობდა ანატომიის განხრით. ამასთან იყო იმპერატორის საიდუმლო მრჩეველი.

³ ეგნატე იონისიმეს ძე იოსელიანი (1843-1926) – ქართველი რევოლუციონერ-ხალხოსანი. სწავლობდა პეტერბურგის სამინათმოქმედო ინსტიტუტში. აქტიურად მოღვაწეობდა როგორც პეტერბურგის, ისე ამიერკავკასიის ხალხოსნური წრეების საქმიანობაში, რის გამოც 1876 წელს დააპატიმრეს. 80-იან წლებში საქართველოში ბრუნდება.

ყველა მაღაზიასთან ურთიერთობის წყალობით, ყველაზე ადრე მის მაგიდაზე ნახავდით ყოველგვარ ლიტერატურულ სიახლეს. სწორედ მას უნდა ვუმაღლოდე, რომ სატყეო ინსტიტუტის შენობიდან გაუსვლელად ვშოულობდი უახლეს და საუკეთესო წიგნებს. იმ პერიოდში სოლიდური წიგნებისა და საჟურნალო სტატიების დაუჯერებელი რაოდენობა გადავიკითხე, რომელთაგან ზოგი ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენდა. მისივე მეშვეობით ვიღებდი, აგრეთვე, ყოველგვარ აკრძალულ და საზღვარგარეთულ გამოცემებს. შემდგომში, მაშინდელი რევოლუციური მოძრაობის მძაფრ ხანაში, ჩვეულებრივ, ინსტიტუტში გვიან ღამით დასრულებული მიმდინარე ცხარე კამათების შემდეგ, სისხამ დილით მის ოთახში შეხვდებოდით მთელ სანწყობს არამარტო არალეგალური წიგნებისა, არამედ არალეგალური ადამიანებისაც, რომელნიც მის ბინაში ისე გრძნობდნენ თავს, როგორც საკუთარში.

1873 წლის ზამთარში, როდესაც ემიგრანტ პ. ლ. ლავროვის¹ ჟურნალი „ვპერიოდი“² გამოჩნდა, სტუდენტთა კრებები უფრო გახშირდა. მე მიწევდა ისეთ კრებებში მონაწილეობა, მაგალითად, პეტერბურგის მხარეზე და იზმაილოვის პოლკში, სადაც შეკრებილ ახალგაზრდათა რიცხვი ზოგჯერ ათას კაცს აღწევდა. საზოგადოებრივი საქმეებით დაინტერესებული სტუდენტური ახალგაზრდობა ჯერ კიდევ მაშინ ორ დიდ პარ-

¹ პეტრე ლავროვი (1823-1900) – რუსი სოციოლოგი, ფილოსოფოსი, პუბლიცისტი და რევოლუციონერი. ხალხოსნობის ერთ-ერთი იდეოლოგი.

² ჟურნალი „ვპერიოდი“ (Вперед!) გამოიცემოდა 1873-1877 წლებში. სულ გამოვიდა 5 ნომერი. ფინანსურ მხარდაჭერას უწევდა ივანე ტურგენევი. ჟურნალთან თანამშრომლობდნენ გერმანე ლოპატინი, ნიკოლაი ჩაიკოვსკი... ჟურნალი რუსეთში არალეგალური გზებით შედიოდა და საბოლოოდ, დიდი იდეოლოგიური გავლენა იქონია „ხალხში გასვლაზე“ („хождение в народ“). აღნიშნული პერიოდული გამოცემის 1876 წლის ნომრებში ვხვდებით ქართველი ანარქისტის, ვარლამ ჩერქეზიშვილის სტატიებსაც, რომელსაც მთლიანი რუბრიკა – „ორ კვირამი“ ჰქონდა მიზარებული, რომელშიც რუსეთის იმპერიის შესახებ წერდა.

ტიად იყოფოდა: ბაკუნისტებად¹ და ლავრისტებად,² რომელნიც საზღვარგარეთ შესაბამის გამოცემებს უჭერდნენ მხარს. სამედიცინო აკადემიაში ოდითგანვე არსებობდა სტუდენტური საღამოების მონყობის ტრადიცია, რომლებზეც ხანდახან 5 000 მანეთამდე გროვდებოდა. ამ ფულის განაწილება კურსების წარმომადგენლებს ევალებოდათ. 1873 წლის ზამთარში ამხანაგების ამორჩევით მერგო მეორე კურსის წარმომადგენლობა და შეკრებილი თანხის განაწილებაში მონაწილეობა. მთელი აკადემიიდან ათი კაცი აირჩიეს, ორ-ორი კურსიდან. ჩვენ უნდა ჩამოგვევლო და შეგვემონმებინა იმ სტუდენტთა ბინები, რომლებიც დახმარებას ითხოვდნენ.

სწორედ მაშინ მომინია პირველად სტუდენტური სიღარიბის ისეთი სურათების ნახვა, რომლებმაც ჩემ მიერ ყველაფერი სოფელში ნანახი დაჩრდილა. ზოგიერთი სტუდენტი ისეთ საშინელ მდგომარეობაში იყო, რომ ჩვენ აღარ ველოდებოდით შეკრებილი ფულის განაწილებას, ჩვენს თავზე ვიღებდით და იქვე ვაძლევდით რამდენიმე მანეთს, რათა ბინის ქირის გადაუხდელობის გამო ქუჩაში დარჩენის პერსპექტივის ან შიმშილით სიკვდილის საფრთხისაგან გვეხსნა. ამ ოთახის ბინადარი ხანდახან იყვნენ სტუდენტები, რომლებიც რაიმეს გადამწერლობით არჩენდნენ საკუთარ თავს, დედას, დას ან პატარა ძმას, სულ რაღაც 25 კაპიკით დღეში. ასეთ საწყალთა გვერდით ნაწილობრივ იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც არამც თუ ღარიბულად, არამედ, სტუდენტური გაგებით, მდიდრულადც კი ცხოვრობდნენ. რა თქმა უნდა, მათ დახმარებაზე უარს

¹ მიხაილ ბაკუნინი (1814-1876) – რუსი მოაზროვნე, ანარქიზმისა და ხალხოსნობის თეორიტიკოსი. 1857 წლიდან გადასახლებაში იმყოფებოდა, თუმცა 1861 წელს გაიქცა და იაპონიისა და შვერთებული შტატების გავლით ლონდონში აღმოჩნდა, სადაც გერცენს დაუახლოვდა. მისი შემოქმედების ერთ-ერთ მთავარ ნაყოფს წარმოადგენს 1873 წელს ციურიხში გამოცემული წიგნი – „სახელმწიფოებრიობა და ანარქია“, რომელიც ანარქიზმის თეორიის ერთ-ერთ ფუძემდებელ შრომად ითვლება.

² ე. ი. ბაკუნინისა და ლავროვის მიმდევრებად.

ვეუბნებოდით. როდესაც ყველა საჭირო ცნობები შეიკრიბა, თავი მოვიყარეთ ერთ-ერთი კურსის წარმომადგენელთან, როგორც მახსოვს, სტუდენტ ვორონცოვთან, რათა საბოლოოდ გაგვენაწილებინა შეკრებილი ფული. მოულოდნელად რომელიღაც იქ მყოფთაგანმა წამოაყენა წინადადება, რომ ნამდვილად გაჭირვებული სტუდენტებისათვის შეკრებილი თანხის მხოლოდ ნახევარი გაგვენაწილებინა, ხოლო მეორე ნახევარი, დაახლოებით, 2500 მანეთი, გადაგვეცა ლავროვისა და ბაკუნინის გამოცემების მხარდასაჭერად. ამ წინადადებას იმით ასაბუთებდა, რომ აღნიშნული გამოცემების გავრცელება უფრო ადრე მიგვიყვანს სიღარიბისა და ყოველგვარი უსამართლობის მოსპობამდე, ვიდრე უნაყოფო ფილანტროპიაო. გაისმა პროტესტის ხმები, აცხადებდნენ, რომ არ შეიძლებოდა ჩვენი შეხედულებებისამებრ გამოგვეყენებინა სტუდენტობისათვის შეგროვებული ფული, თუნდაც საზოგადოებრივი საქმის გულისათვის. მაგრამ საკითხის ამგვარმა მკაცრმა, სამართლებრივმა დაყენებამ ვერ გაიმარჯვა. ბევრნი მიუთითებდნენ, რომ სწორედ აღნიშნული გამოცემების მხარდამჭერ პირთა შრომისა და ენერგიის გარეშე ბილეთების გავრცელებაში, ფულის ნახევარიც არ შეგროვდებოდა. მათი აზრით, ფორმალურ-სამართლებრივი მხარე შინაგან სიმართლეს მოკლებული იყო და სხვადასხვა. გადაწყდა ფულის თვითნებური გამოყენება. თუმცაღა, რამდენადაც ამ თანხის განაწილება აკადემიის უფროსისა და ინსპექტორის კონტროლის ქვეშ ხდებოდა, ფული უნდა გამოწერილიყო იმ სტუდენტებზე, რომლებმაც ადრევე განაცხადეს თანხმობა მათთვის განკუთვნილი დახმარების არალეგალური გამოცემების სასარგებლოდ შეწირულობაზე. დახმარების ფიქტიური განაწილება რამდენადმე აფუჭებდა საქმეს და შოკში მაგდებდა. მეჩვენებოდა, თითქოს ქურდობას ჩავდიოდით. ამგვარი უხერხული მდგომარეობიდან გამოსვლის მიზნით, მე წინადადება შევიტანე, რომ დახმარების განაწილების უფლება ჩვენთვის ყოველგვარი კონტროლის გარეშე მოეცათ. ჩემი

წინადადება უარყვეს, რადგან ადმინისტრაცია მას მაინც არ დასთანხმდებოდა.

და მაინც, დახმარების ამგვარი ფიქტიური განაწილება კარგად იყო ცნობილი აკადემიის მაშინდელი ინსპექტორის, პესკოვისა და უფროსის, ჩისტოვიჩისთვის. მაგრამ რიგი გართულებების თავიდან ასაცილებლად ორივე თვალს ხუჭავდა, მით უფრო, რომ ასევე ექცეოდნენ სხვა სასწავლებლებში ბალებსა და სალამოებზე შეგროვებულ თანხას. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ პირველ ხანებში, ე. ი. 1873-74 წლებში რევოლუციურ გამოცემათა უმეტესი ნაწილი, მნიშვნელოვანწილად, სწორედ სტუდენტების შეგროვებული ფულის ხარჯზე მიმდინარეობდა. რა თქმა უნდა, იყო ცალკეულ შეძლებულ პირთა შემოწირულობანიც, მაგრამ ეს თანხა ძალიან მცირე იყო შეკრებილთან შედარებით. ასეთ პირთა რიცხვი თითოეც დაითვლებოდა. ამასთან, რევოლუციური გამოცემები არა მარტო ხარჯს მოითხოვდა, არამედ გარკვეულ შემოსავალსაც იძლეოდა, ვინაიდან ახალგაზრდობა და ინტელიგენცია მისთვის ხშირად იხდიდა კარგ ფულს. მახსოვს, „ვპერიოდისა“ და „გასუდარსტვენოსნ ი ანარხიას“ ერთი ნომრისთვის 2-დან 5 მანეთამდე იხდიდნენ, ზოგჯერ კი მეტსაც. მართალია, ამ წიგნების საზღვარზე გადატანა გვინევდა, რაც დიდ რისკსა და არცთუ მცირე ხარჯებთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ ეს გასავალი მთლიანად იფარებოდა გამოცემათა გაყიდვით. იმხანად, ბაკუნისტური გამოცემების აგენტურა ებარა ვინმე რაბინოვიჩს, შემდეგში ცნობილ რენეგატს, რომელმაც ჩაიკოველების წრის თითქმის მთელი შემადგენლობა გასცა. ჟურნალ „ვპერიოდის“ აგენტურა სამედიცინო-ქირურგიული აკადემიის სტუდენტ გინსბურგის ხელში იყო, რომელიც 1875 წლის ბოლომდე ენერგიულად კრებდა ფულს ლავრისტულ გამოცემათა მხარდასაჭერად; მაგრამ ყოველწლიურად ფულის აგროვება სულ უფრო და უფრო რთულდებოდა. 1875 წლის თებერვალში ჩვენმა ახლადჩამოყალიბებულმა ორგა-

ნიზაციაში ევგენია სუბოტინას ხელით ჟურნალ „ვპერიოდის“ დასახმარებლად გინსბურგს 2 000 მანეთი გადასცა. რაბინოვიჩსა და გინსბურგს შორის მუდამ გაუგებრობა იყო და ეს ზოგჯერ თითქმის ღია სკანდალამდე მიდიოდა. ისინი საკონტრაბანდო გზებს სტაცებდნენ ერთმანეთს, ღიად სდებდნენ ბრალს ერთმანეთს მთელი კონტრაბანდული პარტიის თითქოს წინასწარგანზრახულ ჩაყარვანაში. ეს არასაკადრისი ურთიერთკინკლაობა აღაშფოთებდა ახალგაზრდობას, რომელსაც საერთო არაფერი ჰქონდა მათს ანგარიშებთან, ერთნაირი ინტერესით ეკიდებოდა ორივე სახის გამოცემებს და ერთსაც და მეორესაც ერთნაირი სიხარბით კითხულობდა.

ახალგაზრდობა მართალი იყო, როდესაც ამ გამოცემებს ერთმანეთისგან არ ანსხვავებდა. ბაკუნისტებისა და ლავრისტების პეტერბურგელ წარმომადგენელთა შორის კამათი წმინდად აკადემიური ხასიათისა იყო. მაგალითად, უნდა მივცეთ თუ არა ხალხს სრული სახის ცოდნა რევოლუციის მოსახდენად. საჭიროა თვითონ რევოლუციონერმა ცოდნის მარაგი მიიღოს, თუ არსებულით შემოიფარგლოს და ამ მარაგით რევოლუციის საქმეს ემსახუროს და სხვა ამგვარი. ამ თემებზე მიმდინარეობდა დაუსრულებელი და უნაყოფო კამათი. უნაყოფო იმიტომ, რომ არავინ იცნობდა ხალხს, არავინ აქცევდა ყურადღებას იმას, რომ არსებითად ორივე ტაქტიკა კარგი იყო, რამდენადაც მათი განხორციელება დამოკიდებული იყო ამა თუ იმ ისტორიულ ვითარებაზე, ხალხში რევოლუციური ენერგიის სხვადასხვა ზომით არსებობაზე. ამ კამათებში არცთუ ბევრ სერიოზულ ადამიანთან ერთად ცოტანი როდი მონაწილეობდნენ ყბედები, მყვირალები, ფრაზიორები, საერთოდ რომ არ იცნობდნენ ხალხის ცხოვრებას. ეს ადამიანები უარყოფდნენ ყოველგვარ მოსამზადებელ ორგანიზაციულ სამუშაოებს, მოლიპული გზისკენ უბიძგებდნენ შედარებით მგრძნობიარე ყმანვილებს, რასაც ხშირად მოჰყვებოდა ხოლმე იმედის გაცრუება და რენეგატობა. ლავრისტთა პარტიის ადვოკატები კი, რომლებიც თავიანთ

თავს, აგრეთვე, მარქსისტებსაც უწოდებდნენ (თუმცა მარქსს ნაკლებად იცნობდნენ, ვიდრე ბაკუნისტთა საუკეთესო წარმომადგენლები), მუდმივად დადიოდნენ, თითქოს, მძიმე არტილერიით, რომელიც მათ მიწამდე ხრიდა. ეს ახალგაზრდობის მგზნებარე მოთხოვნილებებს არაფრით შეეფერებოდა, ახალგაზრდობისა, რომელიც მზად იყო, უკან მოუხედავად დაეთმო სიცოცხლე, ოღონდ კი სწრაფად გაეტეხა პოლიტიკური და ეკონომიკური მონობის ბორკილები, რომელიც ჩაგრავდა ხალხს. ამგვარ მარქსისტთა უმრავლესობა მსჯელობდა მუშათა კლასის ორგანიზაციაზე, მუშა მოსახლეობაში მარქსის თეორიის პროპაგანდაზე და ეს მაშინ, როდესაც მარქსის მიმდევრებს არ გააჩნდათ არც ვაჟკაცობა, არც ტალანტი, რომ მათში შეეღწიათ, დაჰკავშირებოდნენ და რამდენადმე აქტიური მოქმედებისათვის განეწყობნენ მუშები. ესენი ქალაქელები იყვნენ – თეორიტიკოსები და მეტი არაფერი. ახალგაზრდობის საუკეთესო ნაწილი ყურადღებით უსმენდა, როგორც ერთ, ისე მეორე მიმდინარეობას, თუმცა გზას თვითონ იკვალავდა. ეს ნაწილი მალე გაერკვა ამ ზოგჯერ უნაყოფო თეორიულ დავაში და ორივე პარტიას თავისი განაჩენი გამოუტანა: ლავრისტები მან რეზონიორებად მიიჩნია, რადგან აქტიური მუშაობისათვის უძლურები იყვნენ, ხოლო ბაკუნისტები ნაპერწკლის მიმცემებად,¹ რომლებიც ახალგაზრდობას მრავალრიცხოვანი აფეთქებებისაკენ უბიძგებდნენ, რაც მტკივნეული იმედგაცრუებით, ხოლო შემდეგ ასეულობით ახალგაზრდა სიცოცხლის უნაყოფო დაღუპვით მთავრდებოდა.

თეორიული დავები იმაზე, ღირს ბრძოლა პოლიტიკური თავისუფლებისათვის თუ ახლავე აუცილებელია სოციალიზმის გამარჯვებას მივალწიოთ, ყველას მობეზრდა; ყველას სურდა ბრძოლა პოლიტიკური თავისუფლებისთვისაც და ეკონომიკური მონობის წინააღმდეგაც. ახალგაზრდობამ უკუაგდო უმე-

¹ ივანე ჯავახიშვილი თავის წიგნში "ბაკუნისტთა მოძრაობის შესახებ" იწოდებოდა "бакунистовъ назвала вспышко-пускателями".

დეგო კამათი, ვინრო, ცალმხრივი პროგრამები და ხალხისკენ დაიდრა, რათა მტკივნეულ საკითხებზე პასუხი ეპოვა.

ბევრი ჩვენგანისათვის, სოფელში გაზრდილთათვის, ადრეც კარგად იყო ცნობილი, თუ რას წარმოადგენს ხალხი, რა სურს მას. ბაკუნინის ქადაგება ჩვენ იმ აზრით გვესმოდა, რომ საჭირო იყო ინტელიგენტური, მუშური და გლეხური მასის ორგანიზება ყოველგვარი ცხოვრებისეული უსამართლობის წინააღმდეგ, რათა ერთიანად დაგვერტყა მტრისათვის. ხალხისათვის სოციალიზმის მოძღვრების წვრილმანების ქადაგება, მასის შეგნებამდე სოციალისტური, კერძოდ, მარქსისტული, იდეალის დაყვანის მიზნად დასახვა კი ჩვენ სიგიჟედ და ნყლის ნაყვად მიგვაჩნდა. სხვა საქმე იყო ქალაქელები; მათ იტაცებდათ ამ თეორიის სიმწყობრე. ისინი საერთოდ არ იცნობდნენ ხალხს და არც ჰქონიათ მასთან საქმე, მასას კი იცნობდნენ მხოლოდ წიგნებით და როცა მასთან რაიმე ურთიერთობას ამყარებდნენ, სფინქსად ეჩვენებოდათ. მათ მიაჩნდათ, რომ მეფის, ღმერთის, საეკლესიო ნეს-ჩვეულებების, ქორწინებისა და მისთანანის უარყოფის ქადაგებით აიყოლიებდნენ ხალხს. ჩვენ კი, ბავშვობიდანვე რომ ვიცნობდით ხალხს და გაუცნობიერებლად ვსწავლობდით მის ფსიქოლოგიას, არასოდეს არ ვაჭარბებდით შეფასებაში. ჩვენ ვიცოდით, რომ ხალხთან ურთიერთობაში დიდი სიფრთხილე და მოხერხებაც კი იყო საჭირო, წინააღმდეგ შემთხვევაში შეიძლებოდა მთელი ეს მასა ჩვენ წინააღმდეგ წასულიყო და მთავრობის, მეფისა და სამღვდელოების მხარე დაეჭირა. დადებით თვისებებთან ერთად, მშვენივრად ვიცნობდით ხალხის უარყოფით თვისებებსაც და გლეხებისა და მუშების მხრიდან შესაძლებელი ღალატის ფაქტსაც კი ვურიგდებოდით. ამგვარი ღალატის მაგალითები სახეზე იყო ჯერ კიდევ 1873 წლის დასასრულსა და 1874 წლის დასაწყისში, მათ შორის ინტელიგენციის მხრიდან. ხალხში მოძრაობის (движенія в народ) მძლავრი ტალღა ზემოაღნიშნულ უშედეგო და ყველასთვის მოსაწყენი კამათების წინააღმდეგ ბუნებრივი რეაქცია იყო. ეს

ტალღა ისეთი სიძლიერისა იყო, რომ ახალგაზრდობის გულში მყისვე ჩამორეცხა ყველა სხვა ანგარიშები, ოცნებები მეცნიერების, პირადი ბედნიერების შესახებ. დიპლომის მიღება მაშინ დანაშაულად ითვლებოდა. ყველა ცდილობდა, რაც შეიძლება სწრაფად მიეტოვებინა სასწავლებლის კედლები, რათა მალე დაენვათ თავიანთი ხომალდები; ისწრაფოდნენ, სოფლურ ხიფთანში გამოეწყოთ და ხალხში ეცხოვრათ მათი ცხოვრებით, მათი მწუხარება და სიხარული გაეზიარებინათ. უმაღლესი კი არა, საშუალო სასწავლო დაწესებულებებიც სწრაფად ცარიელდებოდა, თუმცა რადგან ყველასათვის ერთად „ხალხში“ მონყობა ძნელი იყო, ახალგაზრდათა დიდი ნაწილი კვლავ პეტერბურგში რჩებოდა. განსაკუთრებით ძნელ მდგომარეობაში იყვნენ ახალგაზრდა გოგონები, რომელთაც სასწავლებლის თვითნებური მიტოვების გამო მშობლები ხშირად დახმარებას უწყვეტდნენ და მათ არ იცოდნენ, რითი ეცხოვრათ. ზოგი მათგანი მშობლების შემზღუდველი მეურვეობისგან თავის დასაღწევად ფიქტიურად ანერდა ხელს და თხოვდებოდა, რათა თავად გასძლოლოდა საკუთარ შემოსავალს, თუ კი ასეთი რამ საერთოდ გააჩნდა. მაგრამ ეს ქორწინებები ხშირად უფრო ართულებდა საქმეს; თუ ასეთი გოგონა რაიმეთი ადმინისტრაციის ყურადღებას მიიპყრობდა, მას დაუყოვნებლივ ფიქტიური ქმრის სახლში აძევებდნენ, რომელიც არ შეიძლებოდა ამ გარემოებას არ აღეშფოთებინა. მახსოვს, ვინმე პ-ა, რომელიც ერთ პირზე ფიქტიურად იყო გათხოვილი, შემდგომ კი როგორც ცოლი, ისე ცხოვრობდა სხვასთან. იგი პეტერბურგში დააპატიმრეს და თავის ფიქტიურ ქმართან გადაასახლეს, ამ უკანასკნელმა კი იგი არ მიიღო. მსგავსი ისტორიები ჩემზე დამამწუხრებელ შთაბეჭდილებას ახდენდა. უფრო მეტად მანაღვლებდა ამ გოგონათა ექსცენტრიული შესახედაობა, რომელიც საერთოდ არაპარმონიული იყო მიღებულ პირობითობასთან: მაღალი, გაპოხილი ჩექმები, უცნაურად შეკერილი კაბა, ამ უკანასკნელის ზემოთ პლედი ან მოსასხამი, შეკრეჭილი თმები, თავზე კი მამაკაცის

შლიაპა. ეს არაფრად საჭირო მასკარადი მაოცებდა. მსგავსი ექსცენტრიულობით ჩემს აღშფოთებას ინვევდა ვ. პ. როგაჩევა (დაბადებით კარპოვა); გარეგნობით, ჟესტებით, საუბრით ის ყველას აღშფოთებას ინვევდა, თუმცა სულით მშვენიერი ადამიანი იყო. უფრო ახლოს იგი აღწერილი ამბებიდან შეიძლება წლის შემდეგ გავიცანი, როცა ჩვენ, დაპატიმრებულები, მათ შორის ამ ქალის ფიქტიური ქმარი დიმიტრი როგაჩევიც, ხარკოვის ცენტრალური ციხიდან ციმბირში, კარის საკატორლო ციხეში გადავყავდით. მე გზაში გავახსენე ჩვენი პირველი შეხვედრები პეტერბურგში და გულახდილად გამოვთქვი ჩემი მაშინდელი აღშფოთება. გარეგნულად იგი აღარ გამოიყურებოდა ექსცენტრიულად, მაგრამ მე მაინც მაოცებდა, რომ თავისუფლებაში გატარებული შეიძლება წლის შემდეგაც კი, რადროსაც ის რევოლუციური მოძრაობისგან განზე იდგა (მთელი ეს დრო მან გაატარა ადმინისტრაციულ გადასახლებაში ჩრდილოეთის გუბერნიებში), იყო ისეთივე სრულიად უვიცი, როგორც ადრე. მას ისტორიის შესწავლაც არ უცდია, რომლის გაგებაც ასე აუცილებელია ყოველი რევოლუციონერისათვის. ამის შესახებ ჩემი გაოცების პასუხად მან ამიხსნა, რომ კვლავ თავის ძველ აზრს იზიარებს, კერძოდ: რევოლუციონერს ცოდნა არ მოეთხოვება, ცოდნა ზედმეტი ტვირთია, რევოლუციონერისათვის საჭიროა მხოლოდ თავგანწირვა და პატიოსნება.

ასე თავისებურად აისახებოდა ხოლმე ბაკუნიზმი ზოგიერთების თავებში. ვ. პ. როგაჩევა ცოდნის უარყოფის საკითხს, როგორც მომენტის მოთხოვნილებისადმი დათმობას კი არ უყურებდა, არამედ როგორც დროისა და ადგილისაგან დამოუკიდებელ უცილობელ დებულებას. ასეთები კი ცოტანი როდი იყვნენ.

მიუხედავად რწმენით რევოლუციონერობისა, მე არ ვიზიარებდი ახალგაზრდობის იმ ნაწილის შეხედულებას, რომელიც ყველას მოუწოდებდა ხალხში ნასვლას, მოითხოვდა სასწავლებლების სავალდებულო მიტოვებას. მე მიმაჩნდა,

რომ, როგორც პროფესიული, ისე ყოველგვარი ცოდნა, ეხმარებოდა ადამიანის საერთო განვითარებას და სრულიადაც არ წარმოადგენდა რევოლუციონერისათვის რევოლუციურ მოღვაწეობაში ხელისშემშლელ ტვირთს. ამიტომ, ვიდექი რა საკმაოდ ახლოს რევოლუციურ ახალგაზრდობასთან, მთელი ახალგაზრდული შემართებითა და ცოდნის წყურვილით ვაგრძელებდი აკადემიაში მეცადინეობას.

მაგრამ ბედმა სხვაგვარად წარმართა ჩემი ცხოვრება და არა ისე, როგორც მე მსურდა.

IV

აკადემიიდან პროფესორ სეჩენოვის¹ გასვლის შემდეგ ფიზიოლოგიის კათედრა უალრესად არასიმპათიურმა კაცმა, პროფესორმა ციონმა,² დაიკავა, რომელმაც მხოლოდ მაღალი თანამდებობის პირთა წყალობით მიიღო ეს ადგილი. აკადემიის პროფესურა იმ დროს ორ – რუსულ და გერმანულ პარტიებად იყო გაყოფილი. რუსული პარტია, გრუბერის (ჩეხი), ზავორიკინის, რუდნევისა³ და ბოტკინის⁴ მეთაურობით, ციონის წინააღმდეგი იყო, ხოლო გერმანული პარტია, პროფესორ ეიხვალდის,⁵ ლანდცერტისა და სხვათა თავკაცობით – მას

¹ ივანე სეჩენოვი (1829-1905) – რუსი მეცნიერი, ფიზიოლოგი. მედიცინის დოქტორის ხარისხი სწორედ საიმპერატორო სამედიცინო-ქირურგიულ აკადემიაში დაიცვა, აქვე ასწავლიდა 10 წელი, თუმცა შემდეგ უთანხმოებების გამო დატოვა კათედრა.

² ილია ციონი (1842-1912) – ფრანგი და რუსი ფიზიოლოგი, მედიცინის მეცნიერებათა დოქტორი. შემდეგში საერთაშორისო ავანტიურისტი და ფინანსური მახინატორი.

³ მიხაილ რუდნევი (1837-1878) – რუსი პათოლოგანატომი, მედიცინის დოქტორი, პროფესორი.

⁴ სერგეი ბოტკინი (1832-1889) – რუსი ექიმი თერაპევტი, პათოლოგი, ფიზიოლოგი, მედიცინის დოქტორი, პროფესორი, საიდუმლო მრჩეველი.

⁵ ედუარდ ედუარდის ძე ეიხვალდი (1837-1889) – მედიცინის დოქტორი, პროფესორი, სახელმწიფო მრჩეველი. შვილი ედუარდ ეიხვალდისა, რომელმაც დაწერა ორტომიანი შრომა „მოგზაურობა კასპიის ზღვაზე და

უჭერდა მხარს. გრუბერი არ მალავდა თავის ანტაგონიზმს და გამოცდების დროს ხშირად არსაიდან ციონზე დაინწყებდა ხოლმე ლაპარაკს ნახევრად-რუსული, ნახევრად-ლათინური და ნახევრად-გერმანული აქცენტით, თუ როგორ მიანიჭეს მედიცინის დოქტორის ხარისხი ციონს, თითქოსდა, რაღაც ნერვის აღმოჩენისათვის, რომელიც შემდეგში უბრალო იოგი აღმოჩნდა. მახსოვს, როგორ გვეცინებოდა მის შარიანობაზე და იმაზეც, სტუდენტის ცოდნის კეთილსინდისიერად შეფასებას მრისხანედ რომ დაასრულებდა ხშირად: „ნუ, ბატონო (აქ გამოსაცდელის სახელი), კიდევ უნდა მობრძანდეთ“. აუდიტორიას ჰომეროსისეული ხარხარი გადაუვლიდა და ხმამაღალი ტაშით ეხმაურებოდა ამ ჩვეულ ფრაზას, თვით ჩაჭრილი სტუდენტიც ჩვეულებრივ ნაქცევამდე ხარხარებდა, თან გაოცებული იმით, რომ ციონის საქმიანობაზე მოსაუბრე გრუბერი მაინც მიხვდა მის მოუმზადებლობას გამოცდისათვის. მიუხედავად სტუდენტთა ცოდნის მიმართ შეუბრალებელი სიმკაცრისა, ხან შარიანობისაც კი, გრუბერის ხელში გავლილ სტუდენტთა მრავალრიცხოვანი თაობები დიდი პატივისცემით ეპყრობოდნენ მას. უფრო იმიტომაც სცემდნენ პატივს, რომ იგი გაბედულად იცავდა თავის სამფლობელოს (ანატომიური თეატრი ვიბორგის მხარეზე). აკადემიის ცხოვრების ყველაზე მშფოთვარე პერიოდებში, როცა პოლიცია სხვა აუდიტორიებს იკლებდა, ის მხოლოდ ანატომიურ თეატრს ვერ ეკარებოდა, სადაც პოლიციისაგან დევნილი სტუდენტები აფარებდნენ თავს. აქ, გამოვიდოდა ტყავის ხალათში გამონყობილი გრუბერი და ტრაგიკულ პოზაში მდგარი, პოლიციასა და ჟანდარმებს, თუნდაც მათ შორის თვით ტრეპოვი¹ ყოფილიყო, განუცხადებდა,

კავკასიაში". იხილეთ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, (XIX საუკუნის პირველი მესამედი), გერმანულიდან თარგმნა გია გელაშვილმა, თბილისი, არტანუჯი, 2005.

¹ ფიოდორ ფიოდორის ძე ტრეპოვი (უფროსი) – პეტერბურგის ქალაქის თავი (градоначальник), გენერალ-ადიუტანტი. 1878 წელს დაჭრა ვერა ზასულიჩმა, რომელიც, სხვათა შორის, სასამართლომ გაამართლა.

რომ ვერავინ გაბედავდა ანატომიური თეატრის ზღურბლის გადაბიჯებას, რომ არავის მისცემს მეცნიერების ტაძრის შეურაცხყოფის უფლებას, რომლის დაცვაც, როგორც წმინდათა წმინდა ადგილისა, მას ევალება. ეს კეთილშობილური სიტყვა და მისი გამომეტყველებითი ფიგურა ჯეროვან შთაბეჭდილებას ახდენდა და პოლიცია შეუმჩნევლად მიდიოდა, კვამლივით იფანტებოდა. 1874 წლის შემოდგომაზე, ციონის მიერ გამონეული არეულობის დროს, პოლიციის მიერ დევნილმა სტუდენტთა რამდენიმე თავკაცმა ანატომიურ თეატრს შეაფარა თავი. გრუბერმა ტრეპოვის მოადგილეს – კოზლოვს განუცხადა, რომ ყოველგვარ ძალმომრეობას მკერდით აღუდგებოდა წინ, სტუდენტებს კი არ გასცემდა. ამ სიტყვებთან ერთად მან დაკეტა ანატომიური თეატრის კარები და პირადად ეახლა ალექსანდრე II-ს, რომელმაც პოლიციას უბრძანა, ხელი არ ეხლოთ ამ შენობისათვის.

მიუხედავად იმისა, რომ გრუბერისა და მისი ასისტენტების (რომლებიც, ფაქტობრივად, ყოველთვის ცვლიდნენ მას) სიმკაცრეს გამოცდებზე სტუდენტების უმრავლესობა უარყოფითად ეკიდებოდა, პოლიციის ძალმომრეობისაგან სტუდენტთა ამგვარი ქომაგობით გრუბერმა ახალგაზრდების გული მოინადირა და მათი არნახული სიმპათიები დაიმსახურა.

გრუბერის დიდი პოპულარობა მის პირად მტერს, ციონს, დალუპვას უქადდა. ეს უკანასკნელიც, მთელი თავისი წვრილმანი არსებით, ხელს უწყობდა ამ დალუპვას. მაშინ, როცა აკადემიის სახელგანთქმული მეცნიერები თოვლჭყაპსა და წვიმაში ფეხით დადიოდნენ ან ფურგონზე ინჯლდნენ, გენერლის მუნდირში გამოწყობილი პროფესორი ციონი კარეჯით მოდიოდა. მისი ებრაული გამოთქმა, მონოტონური საუბარი, უჩინარი ფიგურა მაშინვე უარყოფითად განგანყოფილად ადამიანებს მის მიმართ. ახლახან გამოსულმა მისმა უამრავი მეცნიერული შეცდომით სავსე ფიზიოლოგიის კურსმა, რომლებიც მაშინვე აღინიშნა პრესაში, საბოლოოდ დაუკარგა ციონს სტუდენტების ნდობა.

ამას გარდა, ციონმა შეიმუშავა ფიზიოლოგიის ექსპერიმენტული კურსი, რომელზეც სხვადასხვა ფიზიოლოგიური ცდის დემონსტრირებას ახდენდა; თან გამოაცხადა, რომ მის ლაბორატორიაში მეცადინეობის მსურველ სტუდენტებს ყოველთვიურად უნდა ებარებინათ გამოცდები, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მეცადინეობაზე არ დაუშვებდა. ასეთმა რეგლამენტაციამ შეურაცხყო და ალაშფოთა ფიზიოლოგიის შესწავლის გულწრფელად მსურველი სტუდენტები. გასაგებიცაა. უცოდინარი სტუდენტი მთელი საათობით, დღეებითაც, არ დაიწყებდა სიარულს ლაბორატორიაში მისთვის არასავალდებულო ცდებზე. ცხადია, შემავინრობელი რეგლამენტაციით ციონს სურდა ლაბორატორიაში მოსიარულეთა რიცხვი შეემცირებინა და მათი მეცადინეობის ხელმძღვანელობის ვალდებულებისგანაც თავი დაეღწია. უკვე 1872 წელს სტუდენტებმა ბოიკოტი გამოუცხადეს ციონის ლაბორატორიას. მასში სულ რაღაც 4-5 კაცი განაგრძობდა მეცადინეობას, რომლებიც კინალამ ჩემ თვალწინ მიბეგვეს აუდიტორიაში, ერთი მათგანის გადარჩენა, სტუდენტები მუშტებით რომ უნდა დასხმოდნენ თავს, მე მომიხდა. სტუდენტთა მოწინავე ნაწილმა ციონის ლაბორატორიას ბოიკოტი გამოუცხადა, მის რეგლამენტაციას კი მხოლოდ კარიერისტები დაემორჩილნენ, რომლებისთვისაც დიპლომის გარდა სხვა ღვთაება არ არსებობდა.

ციონის წინააღმდეგ აღშფოთება იზრდებოდა; მან საჭიროდ ჩათვალა, გრუბერისა და მისი პარტიისათვის ანგარიში გაესწორებინა, თუმცა რადგან მასთან აშკარა ბრძოლისთვის ძალა არ ეყოფოდა, განიზრახა, ჯავრი ჩვენზე – სტუდენტებზე ეყარა.

ამის განხორციელება მან 1874 წლის გამოცდების დროს ჩაიფიქრა, მაშინ, როდესაც მე მეორედან მესამე კურსზე გადავდიოდი.

ციონმა ყველა იმ სტუდენტის ჩაჭრა გადაწყვიტა, რომლებსაც გრუბერთან და ზავორიკინთან სრული ქულები ჰქონდათ. რამდენიმე სტუდენტმა შეიტყო ეს ამბავი. ისინი ადრე გამოცხადდნენ გამოცდებზე და სხვებს აფრთხილებდ-

ნენ, რომ პროფ. ციონს მხოლოდ ფიზიოლოგიაში კი არა, ანატომიასა და ჰისტოლოგიაშიც სურდა გამოეცადა ისინი, რათა დაემტკიცებინა, რომ გრუბერისა და ზავორიკინის საუკეთესო სტუდენტებმა არაფერი იცოდნენ. მთელმა კურსმა, 250-მაცაცმა დაადგინა, არ გაეცათ პასუხები ციონისათვის ანატომიასა და ჰისტოლოგიაში. ეს გადანყვეტილება ჩემს მისვლამდე მიიღეს და როცა გამაგებინეს, თანადგომა გამოვხატე – ჩემთვის აღმაშფოთებელი იყო ციონის წვრილმანი ჩანაფიქრი. გამოცდაზე, ჩვეულებრივ, ანბანის მიხედვით იძახებდნენ. მიუხედავად ამისა, რატომღაც პირველი გამომიძახეს. შემხვდა ბილეთი – თირკმელების ფიზიოლოგიური ფუნქციები.

– ვიდრე ფიზიოლოგიურ ფუნქციებზე ისაუბრებდეთ, კეთილი ინებეთ, აღწეროთ თირკმელების ანატომიური და ჰისტოლოგიური აღნაგობა. – დამაჯერებლად მითხრა ციონმა.

– თქვენი სურვილი არ შესრულდება, – ვუპასუხე მე, – იმიტომ, რომ დღეს ფიზიოლოგიის გამოცდაა, ხოლო ანატომიისა და ჰისტოლოგიის გამოცდები ჩვენ უკვე ჩავაბარეთ. – მიმდინარეობს ხანგრძლივი კამათი. ბოლოს, აღარ ვუსმენ ციონს და ვინყებ ფიზიოლოგიური ფუნქციების შესახებ თხრობას. ის ღელავს, მონძეებად ასისტენტებს იძახებს და უთითებს, რომ მე არ ვემორჩილები მის კანონიერ მოთხოვნებს. მე, ჩემი მხრივ, ვუთითებ მის მოთხოვნათა არაკანონიერებაზე. ციონის მისამართით გაისმის სტუდენტთა მრავალხმიანი დრტყინვა და ჩემდამი ხმამაღალი მომართვა: „არ უპასუხოთ მას, არ უპასუხოთ“. ყოველივე ამას მოთმინებიდან გამოვყავარ, სავარძლიდან ვდგები და ციონს ვეუბნები: „კაცმა რომ თქვას, თქვენთან ლაპარაკიც არ ღირს“. ვდგები, კალამს, ხელში რომ მეჭირა, მაგიდაზე ვდებ და ამ დროს მესმის ციონის მყვირალა წამოძახილი: „შეხედეთ ბატონებო, მან მე კალამი მესროლა“. ამ ტყუილმა ძალიან აღმაშფოთა. ასისტენტებად იყვნენ: ეიხვალდი, ლანდცერტი, ბოროდინი და კიდევ ერთი ვილაც. მე მათ მივმართავ და ვეკითხები: „კი, მაგრამ როდის ვესროლე

კალამი ციონს?" პასუხად სრული დუმილი. მაშინ მე მათ ვეუბნები: „სასწავლო დაწესებულებაში, სადაც ცილისწამებას აქეზებენ, დარჩენა არ ღირს!“ იქვე დავჯექი, ფურცელი ავიღე და დავწერე: „რადგან აღარ მსურს აკადემიაში მეტი დარჩენა, გთხოვთ, დამიბრუნოთ ჩემი დოკუმენტები“. შემდეგ ქალაქი გადავეცი აკადემიის ინსპექტორ პესკოვს და წავედი. ჩემ შემდეგ გაძახებულ ოთხ სტუდენტსაც იგივე დავმართა, რაც მე. ამის შემდეგ ციონმა უკან დაიხია და შეწყვიტა ანატომიასა და ჰისტოლოგიაში გამოცდა. დანარჩენმა გამოცდებმა წყნარად ჩაიარა. ციონმა კონფერენციას მოსთხოვა, მისი შეურაცხყოფისათვის აკადემიის სასამართლოსთვის გადაეცათ ხუთივე სტუდენტი. სასამართლოს თავმჯდომარე იყო პროფესორი ბოროდინი (ქიმიკოსი, თანაც კომპოზიტორი). ყველა დანარჩენი გერმანულ პარტიას ეკუთვნოდა და 8 დღე-ღამე ჰაუპტვახტი მოგვისაჯეს. ბოროდინმა თავის ბინაში მიმიწვია, მთხოვა, დავმორჩილებოდი სასამართლოს განაჩენს და უკან წამელო განცხადება წასვლის შესახებ. არ დავთანხმდი, მგონი, არც ვენგეროვი იყო ყაბულს. საუკეთესო სტუდენტებმა დაიფიცეს, შური ეძიათ ციონზე. „ერთი წელიც არ გაივლის, მეუბნებოდნენ ისინი, ჩვენ ჩამოვაგდებთ ამ კარიერისტს, თანაც ისე, რომ მთელი დედამიწის ზურგზე ვერ იშოვის კათედრას“.

მართლაც ასე მოხდა. 1874 წლის შემოდგომაზე აკადემიაში ისეთი განუკითხაობები დაიწყო, რომ ციონი იძულებული გახდა სამუდამოდ დაეტოვებინა ფიზიოლოგიის კათედრა და მხოლოდ ბევრი ხეტიალის შემდეგ მოეწყო პარიზში, მაგრამ არა ფიზიოლოგიის კათედრის პროფესორად, არამედ ფინანსთა სამინისტროს აგენტად. როგორც ჩანს, მას ეს როლი უფრო შეეფერებოდა.

მალე, აკადემიის სასამართლოს ზემოაღნიშნული განაჩენის გამოცხადების შემდეგ, ინსპექტორმა, დანიშნულ დღეს გვთხოვა საადმირალო მოედანზე გამოეცხადებულებიყავით, საიდანაც მე საადმირალო ნაწილთან არსებულ ჰაუპტვახტში წამიყვანა, დანარჩენები კი სხვა ადგილებში.

ჰაუპტვახტში თან წავიღე მარქსის „კაპიტალი“, წიგნი, რომელიც ჯერ კიდევ 1872 წელს, შესწავლისას, შემეყვარდა და მისი გადაკითხვა, ნებისმიერი თავიდან, სიამოვნებას მგვრიდა. ჰაუპტვახტში ჩემთან ერთად ოთახში აღმოჩნდნენ გვარდიელი ოფიცრები, რომლებიც სულ მუდამ ჭამდნენ, თან ხერესს, მადერასა და შამპანურს აყოლებდნენ.¹ მიუხედავად ჩვენი ჩვევების განსხვავებისა, ორ დღეში უკვე კარგი ნაცნობები შევიქენით და ჩვენ შორის გაცხოველებული საუბრები მიმდინარეობდა. აღმოჩნდა, რომ ისინი იცნობდნენ გერცენისა და ბაკუნინის ნაწარმოებებს, რაღაც გაეგონათ ჩერნიშევსკის, მიხაილოვის, პისარევის შესახებ, მაგრამ ყველაზე ძალიან მათ ბაკუნინი აინტერესებდათ. როგორც აღმოჩნდა, ერთ-ერთი მათგანი ბაკუნინს პირადადაც კი იცნობდა. როდესაც მე ლავროვსა და ჟურნალ „ვეპერიოდის“ შესახებ ჩამოვაგდე სიტყვა, მან მითხრა: „აბა ეს რა რევოლუციონერია. უკეთესია, ისტორია წეროს, რევოლუცია კი მისი საქმე არაა“. ღამით ისინი მიყვებოდნენ მაღალი თანამდებობის პირების გარყვნილი ცხოვრების შესახებ, ამბობდნენ, რომ მათ მთელი ჰარეში ჰქონდათ ინსტიტუტის გოგონებისაგან, რომ საზღვაო ხელმძღვანელობა მილიონებს იპარავდა და ფლანგავდა საზღვარგარეთ, რომ ისინი მზად იყვნენ რუსეთი გერმანელებისათვის მიეყიდათ და ა. შ. და ა. შ. აქ შევხვდი სხვადასხვა პოლკის მორიგე-ყარაულებსაც. მახსოვს სემიონოვის პოლკის ოფიცერი, რომელიც ტექნოლოგიურ ინსტიტუტში აპირებდა ჩაბარებას და რომელმაც გამოცა რუსეთში მოძრაობის ისტორიის ცოდნით. იგი ლაპარაკობდა დეკაბრისტების მნიშვნელობაზე და მათ მთავარ შეცდომად მიაჩნდა, რომ ვერ შეძლეს ძალაუფლების ხელში ჩაგდება. მახსოვს, რა მწვავედ ვეკამათებოდი ამის შესახებ, რადგან ძალაუფლების ხელში ჩაგდების წინააღმდეგი ვიყავი.

¹ ხერესი, მადერა – მაღალალკოჰოლური ღვინის სახეობები.

ბაკუნისტებთან ერთად მეც ვცნობდი ხალხის მმართველობის პრინციპს და ყოველგვარი ძალაუფლების მიტაცების მოწინააღმდეგე ვიყავი.

ჰაუპტვახტში სხვადასხვა პოლიკის ოფიცრებთან შემთხვევითმა შეხვედრამ, მათმა გაბედულმა, თავისუფალმა აზროვნებამ და არსებული მმართველობის მწვავე კრიტიკამ, რომელიც ნაწილობრივ ემთხვეოდა ჩვენებურ კრიტიკას, კიდევ მეტად დამარწმუნა, რომ რევოლუციისათვის ნიადაგი ისეთ გარემოშიც კი მზად იყო, როგორიც გვარდიაა. მაგრამ მე, ისევე როგორც მთელი მაშინდელი ახალგაზრდობა, თუ ძალაუფლების მიტაცების წინააღმდეგი ვიყავი, განსაკუთრებით უარყოფდი არმიის მიერ ძალაუფლების მიტაცებას, რამდენადაც ეს მხოლოდ *PRONUNCIAMENTO*-მდე მიგვიყვანდა.¹

უკმაყოფილება გლესთა და მუშათა წრეში, მთელი ახალგაზრდობის უკმაყოფილება, დაბოლოს, უკმაყოფილება ოფიცრობაში – გვაფიქრებინებდა, რომ ამ მზადმყოფი ელემენტების მოხერხებული ორგანიზებით შეიძლებოდა აშკარა, შეგნებული პროტესტის გამოწვევა, რომელსაც გაიგებდა და მხარს დაუჭერდა მთელი ქვეყანა. მაშინ ეს აზრი მთელ ჩემს არსებას ნთქავდა.

განცხადების დაწერისა და გამოცდიდან წამოსვლისთანავე გადავწყვიტე პარიზში გამგზავრება და თავისუფლების ქვეყანაში მედიცინის კურსის დასრულება, შემდეგ კი სწრაფადვე რუსეთში დაბრუნება. საზღვარგარეთ ნასვლაზე მაშინვე შევუთანხმდი სტუდენტ-მედიკოსს ივანიშევიჩს, რომელთანაც ერთ ოთახში ვცხოვრობდი. ის, როგორც ავსტრიელი სერბი, სლავური კომიტეტის სტიპენდიით სარგებლობდა. მას დიდად უმძიმდა პეტერბურგის რეჟიმი, მარწმუნებდა, რომ თურქეთის სლავებიც კი ბევრად თავისუფლად ცხოვრობდნენ, ვიდრე

¹ Pronunciamento – სამხედრო ჯანყის ან პუტჩის ფორმა, განსაკუთრებით დაკავშირებული მე-19 საუკუნის ესპანეთთან, პორტუგალიასა და ლათინური ამერიკის ქვეყნებთან.

თქვენ რუსეთშიო და თან ევროპაში წასვლას მთავაზობდა. ამგვარი აზრი თურქეთის სლავების მდგომარეობაზე, მას არ უშლიდა ხელს, სლავთა ოსმალური უღლისაგან განთავისუფლებაზე ეოცნება. ივანიშვიტი ახლოს იდგა ბალკანეთის სლავების მოძრაობასთან, იმხანად რომ მზადდებოდა. მასთან დადიოდნენ რუსეთის სამსახურში მყოფი სერბი ოფიცრები და აღტაცებით საუბრობდნენ, რომ ბალკანეთში ძალიან მალე იფეთქებდა აჯანყება და სლავები რუსეთის დახმარებით თურქეთის უღლისაგან განთავისუფლდებოდნენ. როდისღა განთავისუფლება თავად რუსეთი, ვფიქრობდი ჩემთვის...

ივანიშვიტი თითქმის ყოველდღე მნახულობდა ჰაუპტ-ვახტში. მასთან ერთად მოდიოდა მიხეილ ჩიკოიძე, რომელმაც იმ ხანებში გადანყვიტა მიხეილის საარტილერიო სასწავლებლის მიტოვება. მას უყვარდა სამხედრო მეცნიერება, მაგრამ ეზიზღებოდა რუსეთის სამხედრო სამსახურში გამეფებული სუბორდინაცია. ჰაუპტვახტშივე გადაწყვიტეთ სამივენი პარიზში წავსულიყავით, გვენახა ციურიხი, ჟენევა, გავცნობოდით ინტერნაციონალურ მოძრაობას, მაშინ ძალიან რომ გვაინტერესებდა, ხოლო შემდეგ გავჩერებულიყავით იქ, სადაც ეს შესაძლებელი იქნებოდა.

მალე შემოგვიერთდა კიდევ ორი სტუდენტი-ტექნოლოგი – ივანე კუზმინი და ნიკოლოზ დიმიტრიევი, ორივე კავკასიელები.

1874 წლის ივნისში გზას დავადექით, ფული ბევრი არ გვქონდა. მახსოვს, საერთო სალაროში ორასი მანეთი შევიტანე, რომლიდანაც ასი ზუსტად გამგზავრების წინ მივიღე ურალის კაზაკთა პოლკოვნიკის, პ. ვ. მარტინოვისაგან, რომლის ვაჟსა და ქალიშვილსაც მე გიმნაზიაში ვამეცადინებდი. მარტინოვი განათლებული კაცი იყო, მუდამ ჰაქსტჰაუზენს, ჩერნიშევსკის დაათრევდა, როგორც თემური მინათმფლობელობის დამცველებს და დიდი თანაგრძნობითა და სიყვარულით ეკიდებოდა

ახალგაზრდობას. მისი პედანტიზმი ჩემი შრომის ანაზღაურების საქმეში ჭეშმარიტად იშვიათი იყო: არამარტო ყოველ გაკვეთილში მიხდიდა სამ მანეთს, არამედ საათზე მეტს თუ დავეყოფდი შემთხვევით ბავშვებთან, ამ დამატებით დროსაც მინაზღაურებდა. ცხადია, ჩემთვის ეს მოულოდნელი იყო, როცა კი უარს ვიტყოდი დამატებითი საათებისთვის ფულის აღებაზე, მეუბნებოდა: „მომიტევით, თქვენ ისე ბევრს შრომობთ ჩემი ბავშვებისთვის, მე – როგორც პატიოსანი კაცი ვაფასებ თქვენს შრომას“. ამგვარმა გულუხვობამ გამიადვილა საზღვარგარეთ გამგზავრება. მარტინოვი ძალიან ნუხდა ჩემ მიერ აკადემიის მიტოვების გამო.

საზღვარგარეთ ვარშავის გავლით ვიმგზავრეთ: ვენა, მიუნხენი, ციურიხი, მიულჰაუზენი, პარიზი.

მოგზაურობას რამდენიმე თავგადასავალიც მოჰყვა, რომელთა შესახებ გაზეთებშიც კი წერდნენ.¹ შვეიცარიიდან პარიზისკენ რომ მივემართებოდით, მიულჰაუზენში ჩავედით. ღამის პირველი საათი იყო, ჩვენი მატარებელი კი 3.30 ნთ-ზე გადიოდა. რა თქმა უნდა, ქალაქში გასვლა და ნომრის ქირაობა ორიოდ საათის გულისათვის ზედმეტად ჩავთვალეთ და იქვე, სადგურთან მდებარე საკმაოდ ვრცელ ბაღში გადავწყვიტეთ დროის გაყვანა. მიჩვეულნი ვიყავით რა რუსეთში მატარებლების ლოდინში მთელი ღამეების გატარებას, ჩვენ გავოცდით, როდესაც სადგურის ადმინისტრაციის ბრძანების გამო ტერიტორიის დატოვება მოგვიხდა. ბაღში გავედით, დასაჯდომად მეტად მოსახერხებელ სკამებზე პალტოები და პლედეები გავშალეთ და დავსხედით.

ამგვარად ყველაზე ხელმისაწვდომი კომფორტით განოლილებმა პაპიროსი გავაბოლეთ და ცხადია, საფრთხეს არსაიდან ველოდით. არ გაველო რამდენიმე წუთს, რომ გაისმა პოლიციელთა სასტვენების საგანგაშო ხმა და ჩვენ წინაშე

¹ ძებნის მიუხედავად, მათ მოგზაურობაზე რაიმე სახის გამოხმაურებას ჩვენთვის ხელმისაწვდომ გაზეთებში ვერ მივაკვლიეთ.

საიდანლაც წამოიმართა ხუთი ახოვანი სერჟანტი, თან ჩუმად ესაუბრებოდნენ ერთმანეთს პოლონურად. ერთმა მათგანმა ფანარი მოგვანათა და ხმამაღლა დაგვიყვირა: Stehen-sie auf,¹ დანარჩენებმაც აიტაცეს მისი ხმა – auf, auf!² გონს მოსვლა არ გვაცალეს, ალყა შემოგვარტყეს და გვიბრძანეს, უკან გავყოლოდით. ჩვენ არ გვინდოდა დაენებებულიყავით და როცა შეპყრობა მოგვინდომეს, წინააღმდეგობა გავუწიეთ. გაიმართა უშვერი ლანძღვა-გინების გაცეცლა-გამოცეცლა რუსულ, პოლონურ, გერმანულ, ფრანგულ და ქართულ ენაზეც კი, რომლის გარეშეც ასეთ სიტუაციებში ჩიკოიძეს არ შეეძლო. მიულჰაუზენი, ცოტა ხნის წინ ჯერ კიდევ ფრანგული ქალაქი, ახალი გადასული გერმანელთა ხელში, თითქმის სამხედრო მდგომარეობაში იყო და ღამით ყველა გარეთ მოხვედრილს აპატიმრებდნენ. რა თქმა უნდა, ჩვენ ეს ვერ გვეცოდინებოდა. მხოლოდ მაშინ დავმორჩილდით სერჟანტებს და გავყევით, როდესაც რევოლუერებით დაგვემუქრნენ. მალე საპოლიციო ბიუროში აღმოვჩნდით. უნდა გენახათ პრუსიულ მუნდირებში გამონყობილი პოლონელების სახეები. ერთი მათგანი გააფთრებული შეხტა ტახტზე, კედლიდან მოზრდილი მათრახი ჩამოხსნა, რომლითაც ჯერ კიდევ ცოტა ხნის წინ ალბათ ფრანგებს უსწორდებოდა და მისი ჰაერში ტრიალი დაიწყო. მათრახის დანახვაზე ხუთივემ საბრძოლო მდგომარეობა მივიღეთ. ჩიკოიძე მეომარი კაცის სისხარტით, ისეთი ძალით ეცა, რომ სერჟანტმა ულონოდ დაუშვა ძირს ხელი. ერთი სერჟანტი სხევებზე გონიერი აღმოჩნდა, თანამოძმეს ხელიდან მათრახი გამოსტაცა და ტახტზე მოისროლა. ამის შემდეგ პასპორტები და ფული მოგვთხოვეს, რომლებიც ყველასი მე მქონდა შენახული. მივეცი მხოლოდ პასპორტები, ფული კი ვაჩვენე და ისევ ჯიბეში შევინახე. უკვე სამი საათი შესრულდა. ნახევარ საათში ჩვენი მატარებელი უნდა გასულიყო, მაგრამ ულმოებელმა პრუსიელებმა

¹ ფეხზე ადექით.

² ადექით, ადექით!

პასპორტები წაგვართვეს და საკანში გამოგვამწყვდიეს, სადაც მთელი ღამე ვისხედით. რა თქმა უნდა, ჩვენი მატარებელიც ხელიდან გავუშვით. საკანი ისეთი ბინძური და საზიზღარი იყო, რომ წარმატებით გაეპაექრებოდა რუსულ საპატიმროებს!

მეორე დღეს გამოგვიძახეს პოლიციის უფროსთან, რომელიც ასევე პოლონელი აღმოჩნდა. მან მდუმარედ დაგვიბრუნა ჩვენი პასპორტები და გამოგვიშვა.

პოლიციის განყოფილებიდან რომ გამოვედით, ჩვენთვის მოულოდნელად გამოსასვლელთან ფრანგების მთელი ჯგუფი შეგვხვდა. ისინი ქუდების მოხდით მოგვესალმნენ და გამოგვიცხადეს, რომ როგორც მათ სტუმრებს, ყავაზე გვეპატიუებოდნენ, თან თანაგრძნობასთან ერთად, სიხარულიც გამოთქვეს, რომ რადგან ჩვენს თავზე გამოვცადეთ პრუსიული რეჟიმი, მთელს რუსეთს მოვდებდით ამ ამბავს.

როდესაც ჩვენს შემთხვევით მეგობრებთან ერთად ყავახანაში მივედით, იქ ფრანგების სხვა ჯგუფი დაგვხვდა, ჩქაროდნენ ეამბოთ ახალი პრუსიული წესების ყველა სამინიშლებაზე. ჩვენი მხრიდან თანაგრძნობა გამოვთქვით, რომ ისეთი სიმპათიური ხალხი, როგორებიც ფრანგები არიან, იძულებული იყვნენ აეტანათ უხეში პრუსიელების სამარცხვინო უღელი. ჩვენმა თანაგრძნობამ მათ გული აუჩუყა და ანუგეშა. მატარებელი დღის 12 საათზე გადიოდა. მათ გამოგვიცხადეს, რომ ჩვენთვის გამოიყოფოდა საგანგებო კუპე, რათა თავი აგვერიდებინა პრუსიელებთან ხელახალი შეხვედრისათვის. მინდოდა, ყავის დანახარჯი გადამეხადა, მაგრამ ფრანგებმა არ დამანებეს. უცებ, ერთ-ერთმა ამ საზოგადოებიდან, ალბათ, რომელიღაც გაზეთის თანამშრომელმა, მომიტანა ფრანგულ ენაზე შედგენილი ტელეგრამა, რუსეთის მაშინდელი კანცლერის, გორჩაკოვის,¹ სახელზე. ტელეგრამაში მოკლედ იყო გად-

¹ ალექსანდრე მიხაილის ძე გორჩაკოვი (1798-1883) – ალექსანდრე II-ის დროს რუსეთის იმპერიის საგარეო უწყებების ხელმძღვანელი, 1867 წლიდან გარდაცვალებამდე რუსეთის იმპერიის უკანასკნელი კანცლერი.

მოცემული, როგორ დააპატიმრეს ხუთი, სრულიად უდანაშაულო რუსი *gentil hommes*-ი (ასეთი სახით ვენერეთ ჩვენს პასპორტებში), მიაყენეს სიტყვიერი შეურაცხყოფა და მათრახითაც კი ემუქრებოდნენ პრუსიელი პოლიციელები.

ის იყო ხელი მოვანერე ტელეგრამას, რომ საიდანაც გაჩნდნენ პრუსიელი ჟანდარმები, რათა ფრანგებისათვის ტელეგრამა წაერთმიათ, მაგრამ მათ ხალხმა გზა გადაუღობა და ტელეგრამიანი ფრანგიც გაუჩინარდა. ტელეგრამა შესაბამისი მისამართით გაიგზავნა, რა თქვა გორჩაკოვმა არ ვიცი, მაგრამ ტელეგრამა რალაცნაირად პეტერბურგის გაზეთებში დაიბეჭდა. გერმანულმა გაზეთებმა, მათ შორის იყო, მგონი, ციურიხის სოციალ-დემოკრატთა გაზეთი „Tegavacht“, სცადეს სასაცილოდ აეგდოთ ეს ფაქტი. ფრანგებმა კი მიუღწაუზენიდან ისეთი ოვაციებით გამოგვაცილეს, როგორითაც ჩვენი რევოლუციური საზოგადოება, მეოთხედი საუკუნის პატიმრობის შემდეგ განთავისუფლებულ შლისელბურგის პატიმრებსაც არ გამასპინძლებია 1905 წელს!

V

1874 წლის ივნისისათვის ციურიხში ცოტანილა იყვნენ დარჩენილი იმ ვრცელი კოლონიიდან, რომელმაც 1872-1874 წლებში გაითქვა სახელი. ჩვენი იქ ჩასვლისას ჟურნალ „ეპერიოდის“ გამოცემა უკვე ლონდონში იყო გადატანილი, იქვე იყო გადასული თავად ლავროვიც თავის თანამშრომლებიანად. ბაკუნინი ინტერნაციონალში მარქსისტებთან ცხარე ბრძოლის შემდეგ იტალიურ შვეიცარიაში, ლოკარნოში ისვენებდა. რუსეთის მთავრობის ცნობილი ცირკულარით დაფანტული ახალგაზრდობა, რომელსაც ციურიხში დარჩენის შემთხვევაში სამშობლოში დაბრუნების უფლება ერთმეოდა, სხვადასხვა ადგილას წავიდ-წამოვიდა – ჟენევაში, ბერლინში, პარიზ-

ში, ლონდონში. სამაგიეროდ, ჩვენდა გასაკვირად, ციურიხში დაგვხვდა ხალხმრავალი ქართული კოლონია. იმ პირებთან ერთად, რომლებმაც ამა თუ იმ მიზეზის გამო რუსეთში ვერ დაასრულეს საშუალო სკოლის კურსი, აქ იყვნენ უნივერსიტეტების დოცენტები (მელიქოვი, პეტრიაშვილი, თარხანოვი), გადამდგარი გენერლები თავიანთი ოჯახებით. ამ ოჯახთა წარმომადგენელი დიასახლისი მანდილოსნები ქართული ჩიხტი-კოპით კოპნიაობდნენ ციურიხის ქუჩებში და მკვიდრთა გაცემას იწვევდნენ, რომელნიც მათ რატომღაც ეგვიპტელებად მიიჩნევდნენ. ქართული კოლონიის ნაწილი ჟენევაში იყო გადასული. აქ იმჟამად ცხოვრობდნენ დები ნიკოლაძეები, ქართველი მწერალი გიორგი წერეთელი, ახალგაზრდა თავადი ჩოლოყაევი, რომელიც ცხოვრობდა ერთ მეტად სიმპათიურ კომუნარ მინტენგიურთან. ამ უკანასკნელის ბინაში იმართებოდა ხოლმე შეკრებები და საღამოები, რომელთა დიდი მოყვარულიც გახლდათ ეს თავადი. აქ დალესტნის წარმომადგენელიც კი იყო – მოსკოვის, შემდგომში კი ვიურცბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტი მაგომედ დალგატი, აგრეთვე, ჩემი ძველი ამხანაგი გიმნაზიის წრიდან, თავადი ალექსანდრე ციციანოვი. ციურიხის ქართველმა ახალგაზრდობამ ჩემზე რამდენადმე სამწუხარო შთაბეჭდილება მოახდინა. ისინი თითქმის არაფერს აკეთებდნენ, სრულიად არ იცნობდნენ არამარტო ხალხოსნურ მოძრაობას რუსეთში, არამედ იმასაც, რაც მათ თვალწინ ხდებოდა ციურიხში, 1872-1874 წლების ღირსშესანიშნავ პერიოდში და რის შესახებაც დანვრილებით ვიცოდით ყველაფერი პეტერბურგშიც კი. ლავროვისა და ბაკუნინის პროგრამებზე ჩვენთან ყურმოკრული ცნობებით საუბრობდნენ და ისე ჩანდა, თითქოს არაფერს ძალუძდა გაელვიძებინა მათი ცნობისმოყვარეობა. სამაგიეროდ, მათივე სიტყვებით, ძალიან აინტერესებდათ თავიანთი სამშობლო, მისი ლიტერატურა, მისი ისტორია. ამ სიყვარულის ნივთიერ დამამტკიცებელ საბუთად სადილობისას ქართულ ღვინოს მიირთმევდნენ, რომელიც კავკასიურად, პირ-

დაპირ ტიკჭორიდან ისხმებოდა, აგრეთვე, ქართულ ყველსა და სხვა ნაირგვარ, მშობლიურ საჭმელებს.

რისთვის ჩამოვიდნენ აქ? ვფიქრობდი ჩემთვის, თუმცა ეს კითხვა პასუხგაუცემელი რჩებოდა.

თავადი ალ. ციციანოვის გარდა, რომელსაც მე ჯერ კიდევ ტფილისში ვიცნობდი, შვეიცარიის ქართული კოლონიიდან ჩემი ყურადღება მიიქცია კიდევ ერთმა უალრესად სიმპათიურმა ყმანვილმა – ელიოზოვმა. სხვა ციურიხელი ქართველებისგან განსხვავებით, ორივეს ძალიან აინტერესებდა რუსეთში მიმდინარე მოძრაობა, გატაცებული იყვნენ ბაკუნინის პიროვნებითა და ხალხოსნური მოძღვრებით, რუსეთის ახალგაზრდობით, ახლოს იცნობდნენ არაერთ ფრანგ კომუნისტს. მათთვის სამწუხარო იყო ქართველი ახალგაზრდობის უმეტესობის დაუინტერესებლობა და ეს მაშინ, როდესაც მისი ერთი ნაწილი საერთო განწყობილების წყალობით საზოგადოებრივ მოღვაწეობაზე ოცნებობდა. ციციანოვმა და ელიოზოვმა მე და ჩიკოიძეს გვითხრეს, რომ ქართულმა კოლონიამ კავკასიის ყოველმხრივი შესწავლის მიზნით დააარსა კავკასიური საზოგადოება. ამ საზოგადოების საბოლოო მიზანი – კავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკა იყო. მათ ჰქონდათ წესდებაც, რომელიც უცებ გადავიკითხე და დამრჩა შთაბეჭდილება, რომ ეს საზოგადოება მკვდრადშობილი იყო. შვეიცარიაში კავკასიისა და საქართველოს ისტორიის შესწავლა უცნაურად გამოიყურებოდა, დემოკრატიული რესპუბლიკა ამ ფეოდალურ ქვეყანაში კი ისტორიულ შეუძლებლობად. დემოკრატიულ რესპუბლიკაზე ოცნება, ცხადია, შვეიცარიის მაგალითით იყო ნაკარნახევი, მაგრამ შვეიცარია, დიდ სახელმწიფოთა ინტერესთა შესაბამისად, მათივე ურთიერთშეთანხმებით იყო დაცული. ვინლა დაიცავდა კავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის ხელშეუხებლობას? ნუთუ თურქეთი და ირანი ოდესმე ისე გაძლიერდებოდნენ, რომ თავიანთ თავზე აიღებდნენ

ახალი რესპუბლიკის დაცვას და რუსეთს დაუპირისპირდებოდნენ. არც იმის საფუძველი არსებობდა, რომ რუსეთთან რომელიმე მტრულად განწყობილი ევროპული სახელმწიფოს ან სახელმწიფოთა კავშირის იმედი ყოფილიყო, რადგან არც ერთ მათგანს საამისოდ არავითარი საფუძველი არ გააჩნდა. უფლებრივ-იურიდიული, თუნდაც ფიქტიური დასაყრდენის გარეშე კი უცხოეთის ჩარევა შეუძლებელია. პირიქით, რუს ხალხთან ისტორიულად დაკავშირებულმა კავკასიამ, მასთან ერთად უნდა მოიპოვოს საკუთარი თავისუფლება. ეს გზა დიდი ხანია ისტორიამ განსაზღვრა.

საერთაშორისო სოციალიზმის იდეით ერთიანად შეპყრობილნი და უარყოფითად განწყობილნი ბურჟუაზიული რესპუბლიკების მიმართ, მეც და ჩიკოიძეც გულგრილად მოვეყიდეთ კავკასიის ფედერაციულ რესპუბლიკაზე ოცნებას, მით უფრო, რომ ზემოაღნიშნულ წესდებაში საერთოდ არ იყო განსაზღვრული ამ გაურკვეველი პოლიტიკური ფორმის შინაგანი აგებულება. ჩვენ გვსურდა თავისუფლება და სოციალური სამართლიანობა ცხოვრების ყველა სფეროში, თუმცა მმართველობის ფორმებს იმხანად გადამწყვეტ მნიშვნელობას არ ვანიჭებდით.

შეხედულებათა ამგვარი ძირეული სხვაობა ჩემთვის ნაკლებად საინტერესოს ხდიდა ციურიხის ქართულ წრეს, მით უფრო, რომ მას აკლდა ორიგინალობა და სიახლე.

პირიქით, მე, როგორც ჩემს ამხანაგებს, მაშინ უალრესად მიზიდავდა ბაკუნინის ძლიერი პიროვნება, მისი როლი „ინტერნაციონალში“ და უზარმაზარი გავლენა რომანულ ხალხებში. მე იგი მაინტერესებდა, აგრეთვე, როგორც ანარქიზმის მამამთავარი, რომლის მოძღვრებასაც იმხანად რუსეთში ხეირიანად არავინ იცნობდა. ამხანაგებმა მთხოვეს, მენახა ბაკუნინი, გამეცნო პირადად და მომეთხრო მათთვის შეხვედრის შთაბეჭდილებანი. საამისოდ მათ საერთო სალაროდან ფულითაც მომამარაგეს. ა. როზენშტეინს, ნაცნობ სტუდენტს (ქმრის გვარით მაკარევიჩს), ვთხოვე, ტელეგრაფით შეეტყობინებინა როსისათვის (მიხაილ

საჟინისათვის)¹ ჩემი განზრახვა და ბელინცონას გავემგზავრე. აქ მყოფი ბაკუნინი გარეშე საზოგადოებასთან სწორედ როსის მეშვეობით ამყარებდა კავშირს.

ფირვალდშტეტის ტბამ, ფლიულენში გატარებულმა ღამემ, სენ-გოტარდის უღელტეხილის გავლით ბელინცონაში დილიჯანსით მგზავრობამ, წარუშლელი შთაბეჭდილება დატოვა ჩემზე და ჯადოსნური სიზმარივით ჩამრჩა სულში.²

ბელინცონაში მიხაილ საჟინი მართლაც დამხვდა. მასთან შეხვედრამ პირველად კარგი შთაბეჭდილება დატოვა.

მან იმ სასტუმროში წამიყვანა, რომელშიც, ჩვეულებრივ, ბაკუნინი ჩერდებოდა და თითქოს ჩემს დასამშვიდებლად, იმ ნომერში მომათავსა, რომელშიც ჩვეულებრივ ცხოვრობდა ხოლმე ეს სახელგანთქმული რევოლუციონერი. როდესაც ჩემი მისვლის მიზანი გაიგო, საჟინმა მითხრა, რომ ბაკუნინის თვალს ადევნებდნენ და ყოველი ჩამსვლელის სტუმრობას საზიანო შედეგი მოჰქონდა მოხუცისათვის, ეს კი ძლიერ აღელვებდა და აღიზიანებდა ამ უკანასკნელს. ისე რომ, როგორც მისი პირადი მდივანი, რაიმე აუცილებელ საქმიან დავალებას თავად საჟინი გადასცემდა ხოლმე ბაკუნინს.

მე არავითარი განსაკუთრებული დავალება არ მქონდა ბაკუნინთან, ამიტომ მასთან შეხვედრის იდეაზე ხელი უნდა ამეღო. საჟინის სიტყვით, შეხვედრა კიდევ უფრო გააუარესებდა სახელგანთქმული მოხუცის ისედაც შევიწროებულ მდგომარეობას. ასე რომ, ისლა დამრჩენოდა ბაკუნინთან შეხვედრის ოცნებაზე უარი მეთქვა და უკან დავბრუნებულიყავი.

¹ მიხაილ საჟინი (1845-1934) – რუსი რევოლუციონერი, ხალხოსანი, ანარქისტი. სხვადასხვა ქვეყანაში ცხოვრების შემდეგ, 1870 წლიდან ბაკუნინის მარჯვენა ხელი. 1876 წელს რუსეთში ბრუნდება აჯანყების წამოსაწყებად, თუმცა აპატიმრებენ. მიესაჯა გადასახლება და კატორღა, რომელსაც იხდიდა 1887 წლამდე. რუსი რევოლუციონერის, „წაროდნაია ვოლიას“ წევრის, ევგენია ფიგნერის, მეუღლე.

² ბელინცონა – ქალაქი შვეიცარიაში. სენ-გოტარდის უღელტეხილი – უღელტეხილი შვეიცარიის ალპებში, რომელიც ბელინცონას აკავშირებს ლუცერნს, ბაზელსა და ციურიხთან.

თუმცა ჩემი მგზავრობა მთლად უშედეგო როდი იყო. ბელინცონაში მთელი დღე-ღამე გავატარე საჟინთან. მან ბევრი რამ საინტერესო მომითხრო ბაკუნინსა და ლავროვს შორის მომხდარ გაუგებრობაზე, ინტერნაციონალის განხეთქილებაში ბაკუნინის როლზე, მარქსზე და მის დამოკიდებულებაზე ბაკუნინთან, დაბოლოს, ვისაუბრეთ ნეჩაევისა და ჩაიკოველების შესახებ, რომელნიც იმჟამად (1874 წლის ივლისი) უკვე ხალხში მუშაობდნენ და რომელთა დაპატიმრებებიც დაწყებულიყო. ეს დაპატიმრებანი თავდაპირველად ცალკეულ ხასიათს ატარებდა, ხოლო რამდენიმე თვის შემდეგ კი მასიური ხასიათი მიიღო. მიუხედავად იმისა, რომ საჟინი რუსეთიდან რამდენიმე წლის წამოსული იყო, დაპატიმრებათა შესახებ მას ახალთახალი ცნობები გააჩნდა. ამ დაპატიმრებების წერილმანები ჩემთვის მხოლოდ სექტემბერში გახდა ცნობილი, როცა ჟენევაში პეტერბურგიდან გამოქცეული ჩემი აკადემიის ამხანაგი – ვორონცოვი ჩამოვიდა. იგი ჩაიკოველთა წრეს ეკუთვნოდა და დროზე დააღწია თავი დაპატიმრებას.

ლოგინში მწოლიარებმა მთელი ღამე ისე გავათიეთ საუბარში, როგორც დიდი ხნის ნაცნობებმა. მან ბევრი რამ მომითხრო გერცენისა და ოგარიოვის შესახებ. მაშინ ბევრი რამ არ ვიცოდი და მინდოდა მესმინა და მესმინა დაუსრულებლად. ვისაუბრეთ აგრეთვე ზოგიერთ საერთო ნაცნობზე, რომლებიც იმხანად უკვე ხალხში იყვნენ და მოძრაობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ. ამ საუბრებიდან გავიგე, რომ საჟინთან ახლოს იყო ჩემ მიერ ზემოხსენებული ვინმე რაბინოვიჩი, რომელსაც მე ვიცნობდი როგორც რუსეთში ბაკუნინის გამოცემების გამავრცელებელს.

ჯერ კიდევ სრულიად ყმანვილი (ალბათ 17-18 წლის), ნიჭიერი, ცქვიტი რაბინოვიჩი, შეკრებებზე ყველას აღიზიანებდა თავისი უადგილო და მკვეთრი მოწოდებებით, გაენადგურებინათ და დაეხოცათ ყველა, ვისაც კი ევროპული სეროტუკი ეცვა. ეს ველური მოწოდებები ჩემზე იმდენად მოქმედებდა,

რომ აღარც კი ვესალმებოდი, თვით შემთხვევითი შეხვედრების დროსაც.

პეტერბურგის რევოლუციური წრეები რაბინოვიჩს აუტანელ ბიჭუნად მიიჩნევდნენ, შემდგომში კი იგი მოღალატედ გაიცნეს. ამიტომ იყო, რომ მისმა სიახლოვემ საჟინთან, თვით ამ უკანასკნელისა და ბაკუნინის გარშემო მყოფი ადამიანების მიმართაც არასასიამოვნო აზრები მომგვარა. ბელინცონადან ძლიერ გუნებანამხდარი წამოვედი. ვერაფრით შევგუებოდი აზრს, რომ ადამიანები, რომელთაც პეტერბურგის რევოლუციურ წრეებში ნდობა არ გააჩნდათ, ახლოს იდგნენ ბაკუნინის პირად მდივანთან. რამდენიმე თვის შემდეგ, როცა საჟინს ჟენევაში შევხვდი, ჩემთვის ყველაფერი ნათელი გახდა, თუმცა ამის შესახებ ქვემოთ, როდესაც ტკაჩოვის¹ შესახებ გვექნება საუბარი.

ციურიხში ჩასვლისას ჩიკოიძესა და ჩემს სხვა ამხანაგებს ყველაფერი ნახულ-გაგონილი მოვუყევი, ხოლო მეორე დღეს კი ყველანი პარიზისაკენ გავემგზავრეთ.

VI

თორმეტსაათიანი მგზავრობის შემდეგ პარიზს მივუახლოვდით. ადრიაინი დილა იყო. ჩვენ წინ სახელგანთქმული და მრავალტანჯული ქალაქი აღიმართა. ცოტა ხნით ადრე, როცა მტრის ხიშტებით შემოსალტული სისხლისგან იცლებოდა, ჩვენ მხოლოდ ოცნება შეგვეძლო მასზე. პარიზში პირველივე გასეირნებისას მწარე ფიქრებმა მომიცვა. ჯერ კიდევ გუშინ ამ ქუჩებში ზარბაზნები გრიალებდა. ნატყვიარები უსისხლო ჭრილობებად აჩნდა შენობათა კედლებს, ხოლო ცოცხალი, თბილი ადამიანური სისხლი რა ხანია ჩამოერეცხათ. ხალხი კი, როგორც ჭიანჭველები ბუდეში, ისე ირეოდა უზრუნველად,

¹ პეტრე ნიკიტას ძე ტკაჩოვი (1844-1886) – რუსი პუბლიცისტი, ხალხოსნობაში იაკობინიზმის მიმართულების იდეოლოგი.

განსაცვიფრებული ენერგიით მისცემოდნენ ყოველდღიურ განამანას, თითქოს, ამ შრომით სურდათ ჩაეხშოთ ჯერ კიდევ მოუშუშებელი მწუხარება.

პარიზში ჩრდილოეთის მატარებლით ჩავედით, რომელიც ქალაქის მუშურ ნაწილში – ბატინიოლში გაჩერდა. ამან გაგვიადვილა პარიზის მუშურ ცხოვრებასთან გაცნობა. ჩვენ ამავე კვარტალში, მონსოს მუშათა პარკისა და სახელგანთქმული მონმარტრის ახლოს მოვეწყვეთ, m-eur ბლანის რალაც დაჩიავებულ სასტუმროში, რომელიც სამიკიტნოს უფრო წააგავდა.

სასტუმროში მცხოვრებ მუშებს რალაც ბნელი კუნჭულები ეკავათ, რომლებშიც მხოლოდ ღამის გათევა შეიძლებოდა. გამოძინების შემდეგ სწრაფად უნდა გასცლოდი ამ ბუნაგს, სიბნელითა და სივრცით კუბოს რომ მოაგონებდა კაცს. ჩვენ მიერ დაკავებულ ფანჯრიან ოთახში მხოლოდ ოთხი კაცი ეტეოდა, ამიტომ ერთ-ერთ ჩვენგანს ამგვარ „კუბოში“ უნდა გაეთია ღამე თვეში 10 ფრანკად. ჩვენც, ერთი თვის განმავლობაში მორიგეობით ვათევდით ხოლმე ღამეს ამ ბუნაგში და მიუხედავად იმისა, რომ ეს ყოველ მეხუთე დღეს გვინევდა, მაინც აუტანელი იყო. მაგრამ ხომ იყვნენ ისეთებიც, რომელთათვისაც ამგვარი თავშესაფარიც დიდ ბედნიერებას წარმოადგენდა!

ჩვენ აქ ვაკვირდებოდით უსახლკარო, მშვიერი და გულგატეხილი ევროპელი მუშის ცხოვრების მთელს საშინელებას. გვიკვირდა კიდევ, როგორ შესძლო ასე გულგატეხილმა ხალხმა ამდენი გმირული საქმის ჩადენა კომუნისა და პარიზის ალყის პერიოდში. მაგრამ დაღვრილი სისხლის მდინარეები გვაგონდებოდა და ვფიქრობდით, რომ გმირები დაიღუპნენ და დარჩნენ მხოლოდ მშვიშრები და გულგატეხილები.

უცნაურია, ამ მსოფლიო ქალაქში, რომლის მწარე ხვედრსაც ასე მხურვალედ განვიცდიდი და მიყვარდა, უპირველეს ყოვლისა, ჩემს თანამემამულეებს – რუსებს დავუწყე ძებნა.

ჯერ კიდევ პეტერბურგიდან გამომგზავრების წინ, სამედიცინო აკადემიის II კურსის რამდენიმე სტუდენტის ინიციატივით გადაწყვეტით, სურათი გადაგველო ყველა სტუდენტს პროფ. გრუბერთან ერთად, პროფ. ციონის ჯინაზე. პაუპტვახტიდან ახალი გამომშვებული ვიყავი, როცა ფოტოგრაფიაში შევიკრიბეთ. ამხანაგებს შევატყობინე ჩემი გადანყვეტილების შესახებ, რომ სამუდამოდ ვტოვებდი აკადემიას და მალე პარიზში გამგზავრებას ვაპირებდი. ერთმა ამხანაგმა, გვარად მიხაილოვმა, შემომთავაზა მისგან სარეკომენდაციო წერილი წამელო მისი ღვიძლი დის სახელზე (ქმრის გვარი დანილოვი). მიხაილოვი ზაფხულობით ლონდონში ისვენებდა ხოლმე, ხოლო მისი და როგორც შვეიცარიაში, ისე პარიზში, მთელ რუსულ ემიგრანტულ კოლონიას იცნობდა. მე დიდი მადლობა გადავუხადე მიხაილოვს ამხანაგური მზრუნველობისათვის და სიამოვნებით გამოვართვი წერილი.

ქალაქის რამდენიმე ნაწილისა და ღირსშესანიშნაობების ზერელედ დათვალიერების შემდეგ დანილოვას საცხოვრებელს მივაშურე. იგი ახალგაზრდა მეცნიერ ჩურინოვთან ცხოვრობდა. ჩურინოვმა მაშინვე დამაინტერესა ისე, რომ პირველი შეხვედრისთანავე დაჩრდილა ჩემი სხვა ყველა შთაბეჭდილება. ეს იყო უაღრესად საინტერესო ადამიანი. პირველი უმნიშვნელო ფრაზების შემდეგ მან საუბარი დაიწყო თავისი ძალიან საინტერესო ნაშრომის შესახებ. ნაშრომს ერქვა „სამხედრო შერჩევის შესახებ“ და დანერგული იყო პარიზის მეცნიერებათა აკადემიის პრემიის მოსაპოვებლად. მაშინვე ვიგრძენი მასში სერიოზული მეცნიერი. განსაკუთრებით მომეწონა მისი თავმდაბლობა, რაც ასე იშვიათია მეცნიერ ძმებს შორის. მრავალი წლის ჯაფის შემდეგ მისი შრომები დაიბეჭდა და აკადემიის პრემიაც დაიმსახურა. ამის შესახებ დიდი ხნის, მგონი კატორიდან დაბრუნების შემდეგ წავიკითხე.

თავისი შრომისათვის მასალებს ჩურინოვი საფრანგეთის ისტორიიდან იღებდა. მან ყოველმხრივ შეისწავლა ბრძოლე-

ბისა და რევოლუციების მთელი ეპოქის გადამტანი ფრანგი ხალხის ისტორია.

მე ისე დამაინტერესა მისმა შრომამ, რომ ვთხოვე, ხელნაწერი წაეკითხა. იგი დამთანხმდა. კითხვაზე მოვიდნენ ჩიკოიძე და ჩვენი მოგზაურობის სხვა ამხანაგებიც. აგრეთვე სოკოლოვი, „განდგომილების“ ავტორი, რომელიც იმხანად ქუხდა პეტერბურგში და მისით გატაცებული იყო ახალგაზრდობა.¹ სამწუხაროდ, როგორც გავიგეთ, სოკოლოვს ალკოჰოლიზმი ტანჯავდა და მაშინაც შეზარხოშებული აღმოჩნდა. ამან ჩვენ საშინლად შეგვანუხა. იგი ხელს გვიშლიდა კითხვაში. დროის მოსაგებად ჩურინოვმა შემოგვთავაზა დანარჩენი თავების შინაარსი მოკლედ გადმოეცა.

ჩურინოვმა ლაპარაკის დასრულებაც ვერ მოასწრო, რომ სოკოლოვი წამოხტა, ოთახში სიარული დაიწყო და თან მოგემართა: „გეკითხებით, ვისთვის და რისთვისაა საჭირო მთელი ამ მეცნიერული სიბრძნის წერა? ვინ არ იცის, რომ მთელი რიგი ომების შემდეგ ფრანგი ხალხი მცირდება. ამგვარი ბანალურობის მტკიცება ხომ იგივეა, რაც ამტკიცო, რომ ორჯერ ორი ოთხია?“ ჩვენ შევეპასუხეთ, სოკოლოვი კი გაცხარდა. „რა გაეწყობა, ბატონებო, განაგრძეთ სწავლა და განაცვიფრეთ მსოფლიო თქვენი სამეცნიერო შრომებით, რომელთა საფასურსაც მშვიერი ხალხი ოფლითა და სისხლით გადაიხდის. იმის მაგივრად, რომ პოლიტიკური და ეკონომიკური თავისუფლების მოპოვებას შესწიროთ სიცოცხლე, თქვენ გინდათ, მეცნიერის იერით ათეული წლობით იქექოთ არქივის მტვერში, ხოლო ამის შემდეგ კი ყველას ცნობილი ჭეშმარიტება გამოუცხადოთ, რომ გაბატონებული კლასების წყალობით ხალხის მასა ფიზიკურად და გონებრივად გადაგვარდება. ეს ყველაფერი

¹ ნიკოლაი ვასილის ძე სოკოლოვი (1835-1889) – თავადი, რუსი რევოლუციური მოღვაწე, პუბლიცისტი. ეწეოდა ანარქიზმის იდეების პროპაგანდას. „განდგომილები“ (Отщепенцы – Les Refractaires) – 1872 წელს, ციურიხში გამოიცა და ხალხოსნობის ერთ-ერთ ყველაზე პოპულარულ წიგნად ითვლება.

ყველასათვის ცნობილია. უკეთესია თქვათ, რაა საჭირო მო-
მაკვდავი ხალხის ასაღორძინებლად?" სოკოლოვი მგზნებარედ
და დამაჯერებლად ლაპარაკობდა, თან რაღაც სასმელს ჭიქას
ჭიქაზე წრუპავდა ბოთლიდან, რომელსაც სტუმართმოყვარე
მასპინძელი გატაცებული ორატორისაკენ აჩოჩებდა. სოკო-
ლოვმა, მიუხედავად მისი ნაკლოვანებისა, თავისი ბრწყინვალე
ჩარევით უმაღლეს გვაიძულა მიგვეტოვებინა დავა სამხედრო
შერჩევაზე. მან კი საბოლოოდ წაგვართვა სიტყვა და განა-
გრძო: „ბატონებო, revenons a nos moutons, moutons russes!“
თქვენ რუსეთიდან ჩამოხვედით, მოყვეით, რას ფიქრობენ იქ,
აპირებენ თუ არა თაღლითების მიერ გაკრეჭილი ცხვრის შვე-
ლას, და თუ აპირებენ, როგორ?“

და დაიწყო ჩემთვის უკვე ნაცნობი საუბარი ცოდნისა და
რევოლუციის, მეცნიერების მიტოვებისა და ხალხში წასვლის
შესახებ და მე დავრწმუნდი, რომ რუსი კაცი, თუ ის რევო-
ლუციონერია, პარიზში იმყოფება თუ პეტერბურგში, ერთნაი-
რად უყურებს თავის დანიშნულებას: დაუყოვნებლივ წავიდეს
ხალხში, გაიზიაროს მისი მწუხარება, სანამ არ დადგება ნათე-
ლი დრო ყველასთვის...

როცა ვიძლებოდით, ჩემმა მეგობარმა ჩიკოიძემ სოკო-
ლოვის გაცილება გადანყვიტა, რომელიც მაშინვე შეუყვარდა,
განსაკუთრებით კი მას შემდეგ, როცა კამათში შემთხვევით
გაიგო, რომ სოკოლოვი არტილერიისტი და მათემატიკოსი იყო.
„რადგან თქვენ მათემატიკოსი ხართ, ჩვენ მალე გავუგებთ
ერთმანეთს“, ეუბნებოდა სოკოლოვი ჩიკოიძეს.

დანილოვა, რომლის ბინაზეც ჩვენი პირველი შეხვე-
დრა მოხდა, ლათინურ კვარტალში, უნივერსიტეტთან ახლოს
ცხოვრობდა. მიუხედავად საშინელი სიშორისა, დანილოვა ხან-
დახან მოდიოდა ხოლმე ჩვენთან, ბატინიოლში, რათა დრო არ
დაგვეკარგა და პარიზში მცხოვრები დანარჩენი რუსები გაეც-

¹დავუბრუნდეთ ჩვენს ცხვრებს, ჩვენს რუს ცხვრებს.

ნო ჩვენთვის. როცა მუშაობით დაკავებული, დროის უკმარი-
სობის მიზეზით, უარს ვიტყოდი ხოლმე გაყოლაზე, პასუხად
მეუბნებოდა: „მე თქვენ უნდა გაგაცნოთ ყველა ემიგრანტი.
ამის შესახებ მწერს ჩემი ძმა ნერილში, რომელიც თქვენ თვი-
თონ ჩამომიტანეთ“ და მეც ვნებდებოდი.

ასე ნაგვიყვანა მან ერთხელ ი. ს. ტურგენევთან, მაგრამ
სამწუხაროდ იგი აგარაკზე იყო წასული და ჩვენ მიგვი-
ღო ვასილევმა, ტურგენევის კარგმა ნაცნობმა და მასთანვე
მცხოვრებმა, მანვე გაგვაცნო ჩვენ გერმანე ლოპატინი,¹ სხვა-
თა შორის, ლოპატინი ჩემი თანამგზავრის, ივანე კუზმინის,
ბავშვობის ამხანაგი აღმოჩნდა.

ვასილევი ჭიქა ჩაიზე, რომელსაც უკვე დიდი ხანი იყო,
არ ვსვამდით, ტურგენევის ცხოვრებასა და რუსი ახალგა-
ზრდობის შესახებ მის შეხედულებაზე გვესაუბრებოდა. მისი
სიტყვებით, ტურგენევი უარყოფითად ეკიდებოდა მაშინ-
დელ ხალხში გასვლას. ვასილევი მოსაწყენ ადამიანად მეჩვე-
ნა. ყველაზე ძალიან არ მსიამოვნებდა, რომ ტურგენევი მას
უმაღლეს ავტორიტეტად მიაჩნდა და, თითქოს, უარს ამბობდა
დამოუკიდებელ აზროვნებაზე. მეც ტურგენევის დიდი პატი-
ვისმცემელი გახლდით, მაგრამ ხალხში მოძრაობის საკითხის
შესახებ, ცხადია, უცოდველად არ მიმაჩნდა.

ვასილევთან საუბრიდან, აგრეთვე, გავიგე პარიზში მყოფი
ყოფილი ციურიხელი სტუდენტების კომპანიის არსებობის შე-
სახებ. ისინი ხანდახან ტურგენევის ბიბლიოთეკაშიც დადიო-
დნენ და ამ ამბავმა დამაინტერესა. თითქოს ჩემს სურვილს
გამოეხმაურნენო, ერთხელ დანილოვა მოდის ჩვენთან და

¹ გერმანე ლოპატინი (1845-1918) – რუსი პოლიტიკური მოღვაწე, რევო-
ლუციონერი, პირველი ინტერნაციონალის გენერალური საბჭოს წევრი,
მარქსის „კაპიტალის“ რუსული თარგმანის პირველი გამოცემის ერთ-ერ-
თი ავტორი. მას უკავშირდება „21-ის პროცესი“ (1884-1887), რომელსაც
მეორენაირად „ლოპატინის საქმეს“ უწოდებენ, ვინაიდან სწორედ მას აღ-
მოაჩნდა დოკუმენტები და ჩანაწერები, რამაც ჟანდარმერიას საშუალება
მისცა, მთელი რევოლუციური ორგანიზაცია გაეხსნა.

გვატყობინებს, რომ რამდენიმე ახალგაზრდა რუს ქალს სურს ჩვენი გაცნობა, მაგრამ მან არ იცის, როგორ მოახერხოს ჩვენი შეხვედრა მათთან.

გადაწყდა: მეორე დღესვე შეეხვედროდით მათ პროფესორ კლოდ ბერნარის ლექციაზე, რომელიც Jardin des plantes-ში კითხულობდა. ლექციები საკმაოდ მომცრო აუდიტორიაში ტარდებოდა, ხოლო ფიზიოლოგიური ცდები ბაღში, ღია ცის ქვეშ.¹

როგორც ცოცხალი, ისე წარმომიდგება კლოდ ბერნარის მოხდენილი, თუმცა უკვე ასაკოვანი ფიგურა. მიუხედავად ხანდაზმულობისა, იგი წმინდა დემოკრატიული უბრალოებით თავად უვლიდა ცხენს და თავადვე აწყობდა მონყობილობას ძარღვებში სისხლის წნევის დემონსტრირებისათვის. ყოველი დამსწრეთაგანი თავისუფლად მიმართავდა მას კითხვებით და ისიც, ხან კი მისი ასისტენტი ლორანი, ასევე ცნობილი მეცნიერი, მზადყოფნით იძლეოდნენ დაწვრილებით ახსნა-განმარტებას. კლოდ ბერნარის სახელი ადრეც კარგად ვიცოდი, მაგრამ მისმა ასეთმა უბრალოებამ და ყურადღებრიანობამ მეტად გამაოცა. უნებურად მახსენდებოდა პეტერ-ბურგი, მისი მეტისმეტად თავდაჭერილი, უნიჭო, მშრალი და მედიდური პროფესორებით, ბატონი ციონით, ლანდცერტითა და მათი მსგავსებით, რომლებიც არამარტო უცხო პუბლიკის, არამედ თვით სტუდენტების მიმართაც უხეშები და უყურადღებოები იყვნენ.

კლოდ ბერნარი მეცნიერებას კედლებს მიღმა არ მალავდა. იგი ერთნაირი შემწყნარებლობით ეკიდებოდა როგორც მსოფლიოს ყველა კუთხიდან ჩამოსულ ახალგაზრდა მეცნიერ-

¹კლოდ ბერნარი (1813-1878) – ფრანგი ფიზიოლოგი და პათოლოგი, თანამედროვე ფიზიოლოგიისა და ექსპერიმენტული პათოლოგიის ფუძემდებელი.

Jardin des plantes de Paris – პარიზის მცენარეთა ბაღი – ბოტანიკური ბაღი პარიზში.

რებს, ისე ვილაც მოხუც ვაშლების გამყიდველსაც, რომელიც უამინდობას შემოეხიზნა მის აუდიტორიაში და რომელიც საოცარი სინმინდის გრძნობით თრთოდა ცხოვრების საიდუმლოებათა წინაშე, ამ მოხუცის წყალობით რომ ეხდებოდა ფარდა.

აქ თვალნათლივ დაერწმუნდი, თუ რატომ არიან საფრანგეთში ყველაზე ღრმა მეცნიერები ხალხში პოპულარულები, ჩვენთან, რუსეთში კი, მათ სახელებითაც არავინ იცნობს. ბევრი კი არიან ასეთი მეცნიერები! ჩვენი მასწავლებლების უმრავლესობა ხომ უფრო დეპარტამენტის ჩინოვნიკები არიან, ვიდრე მეცნიერების ადამიანები, რომლებიც მხოლოდ თავისთვის ან მხოლოდ მეცნიერებისთვის კი არ მუშაობენ, არამედ ხალხისათვისაც.

ამგვარ ფიქრებში ვიყავი, რომ შორიახლოს მდგარი ხის ქვეშ სკამზე მსხდარი სამი ახალგაზრდა გოგონა შევნიშნე. ძალიან უბრალოდ ეცვათ და სადა ქუდები ეხურათ. ისინი როგორღაც გამოირჩეოდნენ კლოდ ბერნარის ვრცელ აუდიტორიაში და უნებურად მიიპყრეს ჩემი ყურადღება. შევნიშნე, რომ ისინიც მაკვირდებოდნენ და რატომღაც შევტრიალდი. ამ დროს მომიახლოვდა დანილოვა და მეუბნება: „ის გოგონები აქ არიან, წამოდით და გაგაცნობთ“. მიმიყვანა მათთან და რაღაც წაიბურტყუნა. ქუდი მოვიხადე და მათი გამხდარი, ნახევრადბავშვური ხელების ჩამოსართმევად ხელი გავუწოდე, როგორც იმხანად პეტერბურგში იყო მიღებული. იქ ხომ ისე ართმევდნენ ხელს, რომ ძვლებს ლანალუნი გაჰქონდა. ქალებმა ჩემი მოძრაობა არ შეიმჩნიეს, ადგილიდან არ დაძრულან, არც ხელები გამოუწვდიათ, მხოლოდ მსუბუქად დამიკრეს თავი. ერთმა მათგანმა, თითქმის თეთრთმიანმა, ქოლგის ბოლოთი რომ ხაზავდა ქვიშაში, თვალები დახარა და ჩუმად ჩაილაპარაკა ჩემი მისამართით: „აქ რუსეთი არაა და ჩვენც გადავეჩვიეთ ხელის ჩამორთმევას“. თითქოს ბოდიშს მიხდისო, ისეთი ტონით მითხრა. „ძალიან კარგი“, ოდნავ შემცბარმა მივუგე მე. ამ ქალბატონების საქციელი უცნაურად მომეჩვენა.

უნებურად ჩემს ხელებს დავხედე და მხოლოდ ახლა შევამჩნიე იმხელა კოჟრები, რომ გამიხარდა კიდევ გოგონების უარი ხელის ჩამორთმევაზე.

საქმე ისაა, რომ პარიზში ჩასვლისთანავე, მუშათა ახლოს გაცნობის მიზნით, მე და ჩიკოიძემ მუშაობა დავიწყეთ პატარა სამჭედლოში, რომელშიც სულ ოთხი კაცი მუშაობდა და რომელიც ჩვენგან 5-10 ნაბიჯში მდებარეობდა. სამჭედლოს პატრონს მჭედლის ხელობის შესწავლის შესახებ ჩვენი სურვილი უცნაურად მოეჩვენა: რამ გადაწყვეტინა ამ ახოვან ახალგაზრდებს სიბერეში მჭედლის ხელობის შესწავლაო (ჩვენ მხოლოდ 21 წელი გვისრულდებოდა იმხანად). მაგრამ როცა გაიგო, ვინ ვიყავით და რისთვის გვჭირდებოდა ეს ხელობა, რომლისგან თავის დაღწევაც თავადვე სურდა, დაინტერესდა ჩვენი და ორივე უროსმცემლებად მიგვიღო.

ჯერ კიდევ ბავშვობაში მიყვარდა გავარვარებული რკინის ყურება, ნაპერწკლებს რომ აფრქვევდა ვარსკვლავებივით, გიმნაზიის წლებში კი ცნობილი სიმღერის ლილინი: „მჭედლო, ცეცხლი გააჩაღე, ნითლად გაავარვარე რკინა.“.., მაგრამ მაშინ ამ აქტში მხოლოდ პოეზიას ვხედავდი და წარმოდგენა არ მქონდა მჭედლის ჯოჯოხეთურ შრომაზე.

სამუშაოზე მოწყობის მეორე დღეს, მახსოვს, დილის 4 საათზე უკვე სამჭედლოში ვიყავი. ჩიკოიძემ გვიან წამოსვლა გადაწყვიტა, რათა მე მანამდე ცოტათი მაინც ამეთვისებინა ხელობა და მისთვის საქმე გამეადვილებინა. მას აფერხებდა ფრანგული ენის თითქმის არ ცოდნა.

მე მომცეს 20-ფუნტიანი ურო,¹ რომელიც თავიდან ძალიან მსუბუქი მომეჩვენა, მაგრამ როცა მაჩვენეს როგორ უნდა მომექნია ის წრიულად, თანაც ისე, რომ ტარის ბოლოთი მჭეროდა, მივხვდი, ცუდად იყო საქმე. მთელი საათი ვიტანჯებოდი, სანამ დარტყმას ვისწავლიდი. ცხადია, ამ ერთ საათში

¹ 20 ფუნტი, დაახლოებით, 9 კილოგრამს უდრის.

უროსმცემლის ხელოვნებას რომ არ დავუფლებოდი, მკაცრი ფრანგი მაშინვე გამაგდებდა. მაგრამ როცა დარწმუნდა, რომ დარტყმა ვისწავლე, მხიარულად წამოიძახა: „ah, c'est bien ca, mon vieux Caucasi!“¹ ისე გადავიხარხარე, რომ ქუჩაში გამვლელები გაჩერდნენ და სამჭედლოში შემოიხედეს. მე გამამხიარულა მჭედლის მიერ შერქმეულმა ზედმეტმა სახელმა – mon vieux Caucasi, ასე მეძახდა შემდეგშიც.

სახლში საღამოს 6 საათზე დავბრუნდი. იოლი დღე როდი იყო, დილის 4 საათიდან 6-მდე თითქმის შეუსვენებლად ვმუშაობდი. 7 საათზე ნახევარი საათი შესვენება გვერგებოდა, ყავა დავლიეთ პურთან ერთად, რვის ნახევრიდან 12-მდე ისევ შეუწყვეტელი მუშაობა. სადილობისას ერთსაათიანი შესვენება, ხოლო შემდეგ, 6 საათამდე – კვლავ შეუსვენებლად მუშაობა, ჯამში, დღე-ღამეში 12-ნახევარი საათი მუშაობა.

სახლში მთლად დამტკრეული დავბრუნდი, ყველა მყესოვანი და შემაკავშირებელი ადგილი სხეულში დაწყვეტილი, ხოლო ხელის სახსრები ნალრძობი მეჩვენებოდა. ხელის გულეზე ისეთი ბებერები მქონდა, მეორე დღეს მუშაობაზე ფიქრიც ზედმეტი იყო. მე კი, მუშური კატორღული ცხოვრების მთელი სიამოვნება ბოლომდე რომ განმეცადა, ზემოთ აღწერილ „კუბოში“ ნავედი და დილამდე მკვდარივით მეძინა, სანამ მეზობელი „კუბოდან“ ამდგარმა მუშამ თავისი ხის ფეხსაცმლის (jabot) ბაკუნით არ დაარღვია ჩემი პირველი სამუშაო დასვენება. საბედნიეროდ, დილას სხეულში ყველაფერი კარგად მქონდა. ოღონდ ესაა, ხელის გულეზე ბებერები კიდევ უფრო გაბერილიყვნენ. როცა მოხუცს ბებერები ვაჩვენე, მითხრა: „ah, ca ne fait rien, mon vieux Caucasi, prend le marteau!“² და მეც უროს დავწვდი. მართლაც, ორ-სამჯერ არ მომეჩნია ურო, რომ ბებერები დასკდა, ჟუჟლისაგან დაიცალა და მათ ადგილზე კოჭრები გაჩნდა.

¹ ფრანგ. აპ, ეს კარგია, ჩემო მოხუცო კავკასიელო.

² ეს არაფერია, ჩემო მოხუცო კავკასიელო, აიღე ურო.

ამიტომ მომეჩვენა, რომ ჩემმა ახალმა ნაცნობებმა ამ კო-
ურების გამო უარყვეს ხელის ჩამორთმევა და შევუნდე. მე
ჯერ კიდევ არ ვიცნობდი მათ და ვერც წარმოვიდგენდი, რომ
რამდენიმე თვის შემდეგ ისინი თავად დაიწყებდნენ მუშაობას
და გამოცდიდნენ, რა არის კოურები. ქერათმიანი გოგონა,
რომელმაც პარიზული მისალმების წესებში ჩამიტარა გაკვე-
თილი, აღმოჩნდა ვარვარა ივანეს ასული ალექსანდროვა.¹ მან
პირველმა დაარღვია დუმილი და რალაცნაირი ბავშვური ლა-
ლანა ხმით მკითხა: „ეს თქვენ დაგაპატიმრეს მიულჰაუზენში?“
„თქვენ საიდან იცით?“ – ვკითხე მე. „გოლოსში“ წავიკითხეთ,
მიპასუხა მან და სამივემ შეუკავებელი სიცხილი ატეხა. ჩი-
კოიძემ და სხვებმაც გაიღიმეს. „ნუთუ ასე სასაცილოა პა-
ტიმრობა? დაპატიმრებულებზე ტირიან, თქვენ კი იცინით,“
ნახევრადხუმრობით და ნახევრად სერიოზულად შევნიშნე.
„მაშინ მობრძანდით ჩვენთან – თუ მოისურვებთ, გაზეთებსაც
გაჩვენებთ, რომლებშიც თქვენი დაპატიმრებაა აღწერილი,
თქვენთვის, ცხადია, საინტერესო იქნება“.

მე და ჩიკოიძე ამ წინადადებას, რა თქმა უნდა, დავთანხმდით,
შორსაც არ გადაგვიდია და იმავე საღამოს ვესტუმრეთ ჩვენს
ახალ უცნაურ ნაცნობებს. ჩვენ ჯერჯერობით არაფერი ვიცო-
დით ამ, მართლაც, უცნაური გოგონების შესახებ დანილოვასა-
განაც კი, რომელმაც ისინი გაგვაცნო და თვითონ კი სადღაც
გაქრა. მოსალამოვებულებს არ იყო, რომ უკვე ლათინურ კვარ-
ტალში „Port-Royal“-ის ქუჩაზე ვიყავით, სადაც ამ გოგონებს საკ-
მაოდ დიდი ოთახი ეკავათ. როდესაც ჩვენ მივედით, მისაღებში
უკვე ისხდნენ ლონდონიდან ახლახან ჩამოსული ახალგაზრდე-
ბი, პ. ლ. ლავროვის „თაყვანისცემად“ რომ იყვნენ წასული.
ლონდონში მოგზაურობის შესახებ მოხსენებას აკეთებდა ვინმე

¹ ვარვარა ალექსანდროვა (1857-1924) – რუსი რევოლუციონერი, ხალხოსანი, ესერი. ისიც გაასამართლეს 50-ის პროცესზე, გაათავისუფლეს 1883 წელს, რის შემდეგაც მალევე ისევ ერთვება რევოლუციურ საქმიანობაში და ხდება სოციალისტ-რევოლუციონერების პარტიის წევრი.

ფესენკო, შემდგომში, ვგონებ ჩერნიკოვის გუბერნიაში სამაზრო თავადაზნაურობის წინამძღოლი. იგი ძლიერი მალროსიული აქცენტით, ძალიან უხალისოდ ლაპარაკობდა და ლავრისტების პროგრამას ავითარებდა. მისი აზრით, ამ პროგრამის მიხედვით, „ხალხში გასვლამდე, რევოლუციონერებს უნდა გაეცნოთ, გაეგოთ ხალხი და მხოლოდ მისი „გამოწოვისა და გემოს გასინჯვის“ შემდეგ გადაშვებულებიყვნენ ხალხის ზღვაში, მოემზადებინათ იგი რევოლუციური საქმეებისათვის“. მომხსენებელი გატაცებული იყო მშვიდობიანი პროპაგანდის, ხალხის თანდათანობითი და ხანგრძლივი ორგანიზების იდეით და მოქმედების ამგვარ მეთოდში ხედავდა რევოლუციური ახალგაზრდობის წარმატების სანინდარს, რაც შეეხება თავალებით მოქმედებას, რასაც ბაკუნინი ქადაგებდა, სიგიჟედ თვლიდა.

მომხსენებელს შეეკამათნენ, რომ არანაკლები სიგიჟე იყო მთელი ათეული წლებით გაეხანგრძლივებინათ ხალხში რევოლუციური კადრების ორგანიზების მოსამზადებელი პერიოდი, რასაც ლავრისტები ქადაგებდნენ. „თუ უკვე გაჭაღარავებული „გახვალ ხალხში“, ძალებიც აღარ გეყოფა“, ეუბნებოდნენ ფესენკოს. ერთი სიტყვით, ისე ძლიერად შევეუტიეთ ლონდონელ პილიგრიმებს, რომ ისინი კამათს მოეშვნენ და გაგვეცალნენ. ქალბატონები მოგვეწონნენ, ჩიკოიძემ სიხარულით წამჩურჩულა, რომ მასპინძლები, როგორც მოგვეჩვენა, ჩვენს შეხედულებებს იზიარებდნენ. ვარვარა ალექსანდროვას გარდა, აქ იყვნენ სოფია ბარდინა¹ და, თუ არ ვცდები, ხორჟევსკაია,² რომელიც სულ დუმდა და კამათში არ მონაწილეობდა. ეს გოგონები და დანარჩენი მათი მეგობრები, ჩვენი ამხანაგე-

¹ სოფია ბარდინა (1853-1883) – რუსი რევოლუციონერი და ხალხოსანი. დააპატიმრეს 1875 წლის 4 აპრილს. მიესაჯა 10 წლით საკატორლო სამუშაოები, თუმცა მალე გადასახლებით შეუცვალეს. 1880 წელს გაიქცა საზღვარგარეთ. 1883 წელს ჟენევაში თავი მოიკლა.

² ალექსანდრა ხორჟევსკაია (1853-1887) – რუსი რევოლუციონერი და ხალხოსანი. დააპატიმრეს კიევში 1875 წლის 9 სექტემბერს. მიესაჯა 5 წლით კატორლა ქარხნებში. თავი მოიკლა 1887 წელს ტომსკში.

ბი გახდნენ ჯერ ხალხში მუშაობის დროს, შემდგომში კი, 50-ის პროცესზე, ჩვენთან ერთად გაიზიარეს ციხე და გადასახლება.

პირველი შეხვედრის შემდეგ პარიზში ამ ქალბატონებთან აღარ ვყოფილვარ, არც მეცალა. მე ვაგრძელებდი სამჭედლოში მუშაობას. მოხუცმა მჭედელმა მალე საჭიროდ მიიჩნია ჩემი შრომა აენაზღაურებინა, ამიტომ უხერხული იყო სამუშაოს გაცდენა. ზაფხულის პაპანაქების შუა სეზონში (ივლისის დასასრული და აგვისტოს დასაწყისი) 12 საათ-ნახევრიანი შრომის შემდეგ, რაც პარიზის შემდეგ აღარსად მინახავს, სტუმრად სიარულის თავი აღარ მქონდა. მხოლოდ კვირაობით შევივლიდი ხოლმე Jardin des plantes-ში და იქ ვხედავდი ამ ქალბატონებს. იქაც ორიოდეჯერ თუ შევხვდი მათ, მაგრამ იმხანად ჩვენს შორის არავითარი საქმიანი ურთიერთობა არ დამყარებულა.

რამდენადაც გულმოდგინედ ვაგრძელებდი სამჭედლოში სიარულს, ჩიკოიძე იმდენადვე ცივდებოდა მის მიმართ, ნაწილობრივ ჯანმრთელობის სისუსტის, ნაწილობრივ კი ფრანგული ენის სრული უცოდინრობის გამო, რაც ძალიან ეუხერხულებოდა. ერთხელ ჩიკოიძემ რკინის გავარვარებულ ზოლს უადგილოდ დაარტყა ურო და მთელი სამუშაო ჩაუშალა მოხუც მჭედელს, რის გამოც ამ უკანასკნელის ფრანგული გინება დაიმსახურა. ამის შემდეგ ჩიკოიძე სამჭედლოში აღარ გამოჩენილა.

პარიზის მუშური სამყაროს ყოფის შესწავლა მხოლოდ სამჭედლოში მუშაობით არ შემოფარგლულა. მახსოვს, ერთი ჩვენი ამხანაგის თხოვნით შრომის ბირჟაზე წავედი. გვინდოდა შავ მუშად დადგომა, ამ კატეგორიის მუშათა მდგომარეობის გაცნობა. ბირჟაზე რომ მივედი, ჯერ კიდევ ბნელოდა, მხოლოდ მე და დიმიტრიევი ვიყავით, დანარჩენი სამი ამხანაგი ვერ გავალვძიეთ. არაჩვეულებრივი სანახაობა დაგვხვდა: ვრცელი მოედანი სავსე იყო ნახევრადმშეირი, გასავათებუ-

ლი მუშა-ხალხით. ყველა მათგანს რომელიღაც იარაღი ეჭირა ხელში – ნიჩაბი, წერაქვი, ბარი, ურიკა და ბოლოს, კალათი. იგი ზურგზე ჰქონდათ მუშებს მიმაგრებული და, ჩვენდა გასაოცრად, უზარმაზარი ზომისა იყო, იმდენად, რომ სიმაღლეში ბევრად სცილდებოდა მუშის თავს. ამ ვრცელ ბრბოში გავერიეთ, თან სხვებივით ჩვენს შრომას ვთავაზობდით, მაგრამ ჩვენდა გასაკვირად არავის მიეყავდით. როცა მივხვდით, რომ იარაღის გარეშე და შიშველი ხელების ამარა არავინ აგვიყვანდა, გადავწყვიტეთ მუშებისაგან გვეყიდა ზემონახსენები კალათი. მაგრამ ჩვენი სურვილი მუშებმა სასაცილოდ აიგდეს. მე და დიმიტრიევმაც ბევრი ვიცინეთ ჩვენს გულუბრყვილობაზე. მალე ყველა სამუშაოზე დაიფანტა, მხოლოდ რამდენიმე სამუშაოს გარეშე დარჩენილმა მუშამ მიაშურა ყავახანას. ჩვენც შევყევით. აქ გიგანტურ ქვაბში იხარებოდა ტკბილი რძიანი ყავა, უზარმაზარ ფინჯნებში, სულ ცოტა, ორი ჩაის ჭიქა ყავა მაინც ჩავიდოდა და ნახევარ ფუნტ თეთრ პურსაც დაიტევდა. ეს ყველაფერი 2 სუ, ე. ი. სამი კაპიკი ღირდა. ჩვენ გადავიხადეთ 4 სუ და სხვა მუშებივით პირდაპირ ფენილზე მოკალათებულები არაჩვეულებრივი მადით შევექცეოდით ყავასა და პურს.

დიმიტრიევს ჩვენმა წარუმატებელმა თავგადასავალმა ხასიათი წაუხდინა. იგი არანაკლებ აღაშფოთა ქედმაღლობამ, რომელსაც ბირჟაზე მყოფი უბრალო მუშები იჩენდნენ. „დადის ნაძირალა, კალათით, როგორც აყლაყუდა,¹ თანაც თავხედობს, თითქოს მას ეკუთვნის მთელი პარიზი. არანაირი მოკრძალება. ჩვენი გაჭირვებული კი რა მორიდებული და წყნარია! ამ ამპარტავან ფრანგს კალათით, ზურგზეც კი, თავი ისე უჭირავს, როგორც მამალს“.

ამ გოდებიდან დავასკეენი, რომ ჩემი ამხანაგის სულში ერთგვარი რეაქცია გაჩნდა ხალხში გასვლის წინააღმდეგ,

¹ ტექსტში ვხვდებით სიტყვა – *каланы*-ს, რომელიც შეიძლება ორგვარად ითარგმნოს, როგორც 1. აყლაყუდა; 2. სახანძრო კომკურა.

უკიდურეს შემთხვევაში, პარიზში. და ჩემი დასკვნა გამართლდა. მალე ის დაბრუნდა რუსეთში და ისევ ჩააბარა ერთ-ერთ უმაღლეს საგანმანათლებლო დაწესებულებაში, დაასრულა კურსი და პედაგოგიური საქმიანობით დაკავდა. ახლა მან უკვე დაიმსახურა შესაბამისი ჩინები და პენსია.

სერბი ივანიშევიჩი, რომელიც უფრო მეტად თურქეთში სლავური მოძრაობით იყო დაკავებული, ვიდრე რუსული რევოლუციით, უდარდელად ეკიდებოდა ჩვენს საექსპერიმენტო ხალხში გასვლას და მალევე გადაწყვიტა თავისი ცხოვრებისეული მისია, ჩააბარა რა ერთ-ერთ საზღვარგარეთულ უნივერსიტეტში, სადაც წარმატებით დაასრულა მედიცინის კურსი, როგორც მე შემდგომში გავიგე.

ხალხოსნობისადმი სრულებით ერთგული ხუთიდან დავრჩით მხოლოდ მე და ჩიკოიძე, თუმცაღა ივანე კუზმინიც, რომელიც რუსეთიდან დაბრუნდა და საბოლოოდ პატარა მონაწილეობა მიიღო მოძრაობაში, რაზეც მე ქვემოთ ვისაუბრებ.

VII

ზემოთ უკვე ვთქვი, რომ ციურიხში ჩვენ ვიპოვეთ კავკასიელი ახალგაზრდობის ორგანიზებული, წესდებით შეკავშირებული საზოგადოება,¹ რომელიც მიზნად ისახავდა კავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის შექმნას. საზოგადოების ერთ-ერთი დამაარსებელთაგანი, პუბლიცისტი ნ. ნიკოლაძე, „ნიკოლკა პუბლიცისტი“ – სერნო-სოლოვიევიჩის ტერმინოლოგიით – როგორც „სოვრემენნოსტის“ რედაქტორ-გამომცემელი, ჯერ კიდევ გერცენის დროიდან იყო საზღვარგარეთ ცნობილი. შემდგომში,

¹ ივანე ჯაბადარი გულისხმობს საზოგადოება „უღელს“. იხ. გიორგი აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, თბილისი, სახელმწიფო გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1959, გვ. 451-511.

წინასწარ დანვა რა ყველა ხომალდი, იგი კავკასიაში დაბრუნდა და ქართულ ლიტერატურაში დაიწყო მოღვაწეობა. ორი-სამი წლის შემდეგ ნიკოლაძე ვერ მოურიგდა ადგილობრივ ქართველ მწერლებს და დაიბერტყა რა მტვერი ფეხებიდან,¹ 1873 წელს ციურიხს გაემგზავრა. მან თან გაიყოლა კავკასიელი ახალგაზრდობის ერთი ნაწილი, უმთავრესად კი, ქალები.

ისიც ვთქვი, რომ კავკასიელთა აღნიშნული საზოგადოებისადმი სრული გულგრილობით ვიყავით განწყობილი, პარიზში ისინი თითქმის დაგვაგინწყდნენ. მოულოდნელად, 1874 წლის აგვისტოს მეორე ნახევარში ვიღებ წერილს 200 ფრანკით, რომელშიც მე და ჩიკოიძეს გვინვევენ ჟენევაში, კონგრესზე „ეროვნულ საკითხთა განსახილველად“. მოწვევა იმდენად ოფიციალური იყო, ახლდა რა გამგეობის თავმჯდომარისა და მდივნის ხელმოწერა, რომ მე და ჩიკოიძე უნებურად დავინტერესდით, უხერხულიც იყო, არ წავსულიყავით: აღნიშნულმა საზოგადოებამ ხომ თავისი ხარჯებით მიგვინვია და თითოეულს 100 ფრანკი გამოგვიგზავნა.

ჩვენ ჟენევაში გავემგზავრეთ, იქ დაგვხვდნენ იმხანად საზღვარგარეთ მყოფი ყველა ქართველი, დალესტნის წარმომადგენელი დოქტორი დალგატი, სრულიად ყმანვილი პ. ალიბეკოვი, როგორც სომხეთის წარმომადგენელი. აგრეთვე ა. ც. დომბროვსკაია, წარმოშობით კავკასიელი, ნახევრად პოლონელი და ნახევრად გერმანელი. ყველა დანარჩენი, როგორც მახსოვს, ქართველები იყვნენ.

ქართველებიდან იქ იყვნენ: გიორგი წერეთელი,² ალექ-

¹ ფრაზა ბიბლიიდანაა, სრული სახით: „ხოლო ვინც არ მიგიღებთ და არც თქვენს სიტყვებს მოისმენს, მაშინ სახლიდან ან ქალაქიდან გამოსვლისას ჩამოიბერტყეთ თქვენი ფეხიდან მტვერი“ (მათე 10:14; მარკოზი 6:11; ლუკა 9:5; მოციქულთა საქმეები 13:51).

² გიორგი წერეთელი (1842-1900) – მწერალი, პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. 1866-1869 წლებში გაზეთ „დროების“ რედაქტორი. შემდეგში სხვა გაზეთების რედაქტორიც, სწორედ მან ჩაუყარა გაზ. „კვალს“ საფუძველი 1893 წელს. ქმნეკ საზოგადოების ნამდვილი წევრი. მას ეკუთვნის XIX საუკუნის საზოგადოებრივი მიმდინარეობების სამ დასად დაყოფა.

სანდრე სარაჯევი,¹ ინანოვი, ჯაფარიძე, პეტრე მელიქოვი,² თავადი რევ. ჩოლოყაევი, თავადი ალექსანდრე ციციანოვი, გურამოვა,³ ეკატერინე მელიქოვა,⁴ დები ნიკოლაძეები,⁵ ელიოზოვი, სერგეი⁶ და კონსტანტინე მესხები და მრავალი სხვა, რომლებიც აღარ მახსოვს. საერთოდ, კონგრესს ორმოცი კაცი ესწრებოდა.

კონგრესი საჯარო იყო. ფიქრობდნენ კიდეც კამათი ფრანგულ ენაზე წარმართულიყო, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ ამ ენას მონაწილეთა დიდი უმრავლესობა არ ფლობდა. შემდეგ ქართულ ენაზე გადაწყვიტეს კამათის წარმოება, ესეც უხერხული აღმოჩნდა, ჯერ ერთი, რომ არაერთ იქ მყოფ ქართველს

¹ ალექსანდრე ივანეს ძე სარაჯიშვილი (1851-1914) – კრიტიკოსი, მწერალი, პუბლიცისტი. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფიგურა XIX საუკუნის საზოგადოებრივ-პუბლიცისტურ ცხოვრებაში. „ვეფხისტყაოსნის“ კრიტიკული შესწავლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. თანამშრომლობდა თითქმის ყველა პერიოდულ გამოცემასთან, აქვეყნებდა სხვადასხვა სახის წერილებს (ფელეტონები, იგავ-არაკები...). 1902-03 წლებში იყო გაზეთ „ივერიას“ რედაქტორ-გამომცემელი.

² პეტრე მელიქიშვილი (1850-1927) – მეცნიერი, ქიმიკოსი. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პირველი რექტორი.

³ ოლა გურამიშვილი-ნიკოლაძე (1855-1940) – ბიოლოგი, პედაგოგი. ნიკო ნიკოლაძის მეუღლე. მათ ჯვარი თბილისში 1883 წელს დაინერეს. საქართველოში 1886 წელს დაბრუნების შემდეგ ისინი სოფელ ჯიხაიშში დასახლდნენ, სადაც 1894 წელს ოლამ გახსნა ქალთა გიმნაზია. ნიკო ნიკოლაძის ქალაქ ფოთის თავად მუშაობის პერიოდში იქვე უძღვებოდა განათლების საქმეებს.

⁴ ეკატერინე მელიქიშვილი-მესხი (1854-1928) – მთარგმნელი, მწერალი, ჰუმანიტარი. გამომცემლობა „სხივის“ ერთ-ერთი დამაარსებელი, საზოგადოება „განათლების“ დამფუძნებელი. ფემინისტური მოძრაობის ერთ-ერთი წარმომადგენელი. პეტრე მელიქიშვილის და, სერგეი მესხის ცოლი.

⁵ აქ იგულისხმება ნიკო ნიკოლაძის ორი და – ეკატერინე (ქატო) ნიკოლაძე (1854-1931) – პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე; და ოლიმპიადა ნიკოლაძე – გიორგი წერეთლის მეუღლე და კაკი წერეთლის დედა.

⁶ სერგეი მესხი (1845-1883) – მწერალი, პუბლიცისტი, ჟურნალისტი. მისი წერილები ეხებოდა კრიტიკის თეორიას და პრაქტიკას, ფოლკლორისტიკას, თეატრს, სალიტერატურო ენის სინმინდეს. თარგმნიდა უცხოელ მწერალთა ნაწარმოებებს (მაგალითად, ჰიუგოს „ოთხმოცდაცამეტი წელი“).

რუსული დახურული სასწავლებლები ჰქონდა დამთავრებული და ორი სიტყვის თქმაც არ შეეძლო მშობლიურ ენაზე და მეორეც, კონგრესს ესწრებოდნენ დალესტნელი, სომეხი და რუსები, რომელთა პატივისცემითაც კამათი ყველასათვის ხელმისაწვდომ რუსულ ენაზე გადაწყვიტეს.

კონგრესისათვის შენობა ქალაქგარეთ დაიქირავეს. განცალკევებით მდგარ სახლში, ნათელი, საკმაოდ ტევადი დარბაზი იყო. კონგრესს პირველ დღეებში რუსი ემიგრანტებიც ესწრებოდნენ: ტკაჩოვი, გოლდენბერგი,¹ ელპიდინი,² ნიკ. ჟუკოვსკი,³ ფრანგი კომუნარები – ლეფრანსე,⁴ მონტელსი, ბაბიკი და სხვები, ბოლოს, რუსი ემიგრანტი ქალებიც, რომელთაგან განსაკუთრებით თავისი გარეგნობით გამოირჩეოდა გრებნიცკაია – დ. ი. პისარევის და, რომელიც სხდომებზე მამაკაცის კოსტიუმში გამოწყობილი მოდიოდა. გრებნიცკაიას კონგრესის დამთავრების შემდეგ საკმაოდ დავუახლოვდი. ამ ქალმა არამარტო თავისი გარეგნობის ექსცენტრულობით გამოაცა, არამედ აზროვნების ორიგინალობითაც, რომელიც პირდაპირ ესაზღვრებოდა შეშლილობას. გრებნიცკაია ნამდვილად არანორმალური იყო. ამ ამბების შემდეგ მალევე მან სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა.

კონგრესის თავმჯდომარედ გიორგი წერეთელი აირჩიეს. აირჩიეს, აგრეთვე, ვიცე-თავმჯდომარეც, თუმცა ვინ, აღარ მახსოვს. მდივანი-მომხსენებელი, მგონი, ალ. სარაჯევი იყო.

¹ ლაზარ გოლდენბერგი (1846-1916) – რუსი რევოლუციონერი, ერთ-ერთი პირველი ევროპელი სოციალისტი რუსეთში.

² მიხაილ ელპიდინი (1835-1908) – 1866 წლიდან ჟენევაში ეწევა საგამოცემლო საქმიანობას, ფლობს რუსულ ტიპოგრაფიას და 1906 წლამდე გამოსცემს მრავალ წიგნსა თუ პერიოდულ ორგანოს.

³ ნიკოლაი ჟუკოვსკი (1833-1895) – რუსი რევოლუციონერი, ხალხოსანი. მიხაილ ბაკუნინის ერთ-ერთი ყველაზე ახლობელი დამხმარე, „რაბოტნიკისა“ და „ობშჩინას“ აქტიური რედაქტორი.

⁴ გუსტავ ადოლფ ლეფრანსე (1826-1901) – ფრანგი რევოლუციონერი, ანარქისტი, პირველი ინტერნაციონალის, პარიზის კომუნისა და იურის ფედერაციის წევრი.

სხდომების გახსნამდე კონგრესის წევრებმა ფეხზე ადგომით მიაგეს პატივი დალუპული კომუნარების ხსოვნას. ასევე სცეს პატივი განსვენებული ძიგოევის, ბაკუნინის უახლოესი თანამებრძოლის ხსოვნას, იმხანად ერთადერთისა კავკასიელებიდან. ძიგოევი წარმოშობით ოსი იყო, მან თვითნასწავლობით მიაღწია რეალური გიმნაზიის მე-3 კლასამდე, მაგრამ კურსი არ დაუსრულებია ისე წავიდა საზღვარგარეთ, სადაც ბაკუნინის თავგამოდებული ადეპტი გახდა. ძიგოევს ჯერ კიდევ ბავშვობაში, რეალურ გიმნაზიაში სწავლის დროს ვიცნობდი. იგი უაღრესად სიმპათიური ყმაწვილი იყო და ამხანაგებიც ახასიათებდნენ, როგორც ძლიერ ნაკითხსა და ნიჭიერ ახალგაზრდას.

ფეხზე ადგომით დალუპულთა პატივმიგების შემდეგ სხდომაზე წაიკითხეს კავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის საზოგადოების დამფუძნებელი წევრის – ნ. ი. ნიკოლაძის მისასალმებელი ტელეგრამა. იგი ბოდიშს იხდიდა, რომ ავადმყოფობის გამო კონგრესს ვერ დაესწრებოდა.

უმთავრესი საკითხი, რომელიც კონგრესს უნდა გადაეწყვიტა შემდეგში მდგომარეობა: უნდა იბრძოლონ თუ არა კავკასიელებმა, კერძოდ, ქართველებმა კავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის შექმნისათვის და თუ კი, რა გზებით უნდა იბრძოლონ ამისათვის, ან კიდევ:

საჭიროა თუ არა, რომ ჩვენ, კავკასიელებმა მონაწილეობა მივიღოთ რუსეთში მიმდინარე რევოლუციურ მოძრაობაში, რომლის ამოცანებიც ემთხვევა დასავლეთ ევროპის სოციალურ-რევოლუციური მოძრაობის მიზნებს. საჭიროა თუ არა ვიბრძოლოთ რუს რევოლუციონერებთან მხარდამხარ რუსეთის სახელმწიფოში არსებული პოლიტიკური და ეკონომიკური ჩაგვრის დასამხობად?

უმნიშვნელო უმცირესობა დალგატის, ციციანოვის, ჩოლოყაევის, ელიოზოვის, ჩიკოიძისა და ჩემი სახით, ფედერაციული რესპუბლიკის იდეის წინააღმდეგ გამოვედით, ვი-

ნაიდან, ჩვენი აზრით, იქ, სადაც ცალკეულ ხალხებს შორის არ არსებობდა ურთიერთსიმპათია, რაც გამოწვეული იყო მემკვიდრეობითი ისტორიული ცხოვრებით, არც საერთო ინტერესები, არც კულტურის ერთიანობა, ფედერაციულ რესპუბლიკაზე ლაპარაკიც არ შეიძლებოდა. ამგვარი კულტურული ერთიანობისათვის საჭირო იყო მთელი ათეული წლების გიგანტური, მშვიდობიანი მუშაობა. ამ დროის განმავლობაში, იმჟამინდელ საერთო-სახელმწიფოებრივ პირობებში შეიძლებოდა კავკასიელი ხალხებისაგან მხოლოდ სამწუხარო მოგონებებიც დარჩენილიყო. რუსეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში მცხოვრები ყველა ხალხის საყოველთაო ერთობლივი მუშაობა კი, დესპოტიზმის, ჩაგვრისა და კაპიტალის ძალაუფლებისაგან განთავისუფლების სახელით, უფრო მალე მიგვიყვანდა კაცობრიობის სანუკვარი მიზნის – თავისუფალი და თანასწორი სოციალური წყობილების გამარჯვებამდე. რესპუბლიკის ფარგლებში კავკასიის გაერთიანებისაკენ მისწრაფება დიად სოციალურ-რევოლუციურ ბრძოლას ვიწრო ეროვნულ ამოცანებამდე დაიყვანდა და გამოიწვევდა სახიფათო ანტაგონიზმს, ერთი მხრივ რუს და კავკასიელ ხალხებს შორის, მეორე მხრივ კი განვითარების სხვადასხვა დონეზე მყოფ თვით კავკასიელ ხალხებს შორის. რუსი და კავკასიელი ხალხის სუსტი პოლიტიკური განვითარებულობის პირობებში, ამგვარ გაუფრთხილებელ პოლიტიკურ ნაბიჯს სამწუხარო შედეგები შეეძლო გამოენვია, ისევე როგორც პოლონეთში, სადაც ხალხის მოლოდინი თავისუფლების ნაცვლად სრული განადგურებით დამთავრდა.

ყველა ამ მოსაზრებიდან გამომდინარე, კონგრესის უმცირესობა გამოვიდა კავკასიელი ინტელიგენციის გაერთიანების მომხრედ სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციურ ორგანიზაციასთან. მიზანი უნდა ყოფილიყო პოლიტიკური და ეკონომიკური თავისუფლების მოპოვება რუსეთის სახელმწი-

ფოს ყველა ხალხისათვის, საერთო სოციალურ-რევოლუციური დროშის ქვეშ.

კონგრესის დიდმა უმრავლესობამ ჩვენი მოსაზრების მოსმენის შემდეგ სამშობლოს მოღალატეობაში დაგვდო ბრალი, ვითომ ჩვენ რაღაც ბუნდოვანი სოციალისტური იდეალების სამსხვერპლოზე ვწირავდით მშობლიურ მინა-წყალს, მშობლიურ ხალხს, ენას, ლიტერატურას, ზნე-ჩვეულებებს, თუმცა ამის მაგვარი რამ ჩვენ არც გვიფიქრია. უმრავლესობიდან არავის ჰქონდა შეგნებული, რომ საერთო-საკაცობრიო ნიადაგზე ბრძოლა, არამც თუ კლავს მშობლიურისადმი სიყვარულს, არამედ ვიწრო-ეროვნულ, ზოოლოგიურ სიყვარულს აკეთილშობილებს, საერთო-სახალხო თავისუფლების განხორციელება კი არ ეწინააღმდეგება, არამედ ხელს უწყობს ეროვნულ თავისუფლებას. არავის უნდოდა შეეგნო, რომ როგორც სახარებისეული სიყვარულისათვის არ არსებობდა არც ელინი და არც იუდეველი, ისე ახალი სოციალისტური სახარებისათვის უცხო უნდა ყოფილიყო ეროვნული ბრძოლის იდეა.

კონგრესის უმრავლესობას იმიტომაც არ სურდა გაეგო ჩვენი, რომ ისინი რწმენითა და მიმართულებით არც რევოლუციონერები იყვნენ, არც სოციალისტები. უბრალოდ, ისინი თავს ირთობდნენ საქართველოს აღორძინების ბავშვური იმედებით მთელი თავისი ბრჭყვიალა, შუასაუკუნეობრივი პომპეზურობით. ანგარებიან პატივმოყვარეთა ერთი გროვის ინტერესებისათვის, მომავალი რესპუბლიკის მეცენატებად რომ მოჰქონდათ თავი, ხალხს მსხვერპლი უნდა გაეღო. თუ ეს ასე არ იყო, ვინ უშლიდა კავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის დამცველთა წინაპრებს, შეექმნათ ასეთი რესპუბლიკა რუსეთთან კავკასიის შეერთებამდე? რატომღა შეაძლიეს თავი რომელიღაც საიდუმლოებით მოცულ რუსეთის სახელმწიფოს, თუ ქართველებს, სომხებს, თათრებს, ჩენჩნებს, დაღესტნელებსა და სხვებს შეეძლოთ გაერთიანებულიყვნენ და კავკასიაში შვეიცარიის მსგავსი რესპუბლიკა შეექმნათ? კონგრესის წევრ-

თა უმრავლესობა ამგვარ საკითხებზე არ ფიქრობდა, მათ არ სურდათ პირდაპირ შეეხედათ ისტორიისათვის და გადაღლილი თავი ემუშავებინათ. მათ უნდოდათ ეცხოვრათ, იქნებ უბრალოდ თავიც გაერთოთ ილუზიებით და ეს იმიტომ, რომ ისინი არ აპირებდნენ მოქმედებას.

კონგრესის წევრთა უმრავლესობა რუსეთში დაბრუნდა და მაშინ როცა უმცირესობის თითქმის ყველა წევრი მთელი ახალგაზრდული გზებით ჩაება რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობაში ისე, რომ არც კავკასია დაუვინწყებიათ და შემდეგში იქ რევოლუციური ორგანიზაციის ზოგიერთი წევრიც გაგზავნეს სამუშაოდ, ამ დროს ყველა ეს ვინრო ნაციონალისტი ჩინოვნიკად იქცა, ხოლო ზოგიერთებმა სახაზინო პენსიაც კი დაიმსახურეს.

ჟენევის მთელმა რუსულმა ემიგრანტულმა კოლონიამ, აგრეთვე, ფრანგმა კომუნარებმა, რომლებიც კომუნისა და გამბეტას რესპუბლიკის შესახებ ლეფრანსეს კითხვის მოსასმენად მრავლად იყვნენ იქ შეკრებილნი, სრული თანაგრძნობა გამოუცხადეს კონგრესის უმცირესობის აზრს. ამან განსაკუთრებით აღგვაფრთოვანა. ჩვენ გამარჯვებულად ვთვლიდით თავს, თუმცა უმცირესობაში დავრჩით.

მიუხედავად სრული იდეური განხეთქილებისა, კონგრესზე ჩვენმა დასწრებამ ხელი შეუწყო მათ მაგიერ სრულიად სხვა პირებთან ჩვენს დაახლოებას. ერთხელ, ერთ-ერთი სხდომის შემდეგ, დალგატი, ჩიკოიძე და მე სასადილოდ წავედით, მაშინ რუსი ემიგრანტისათვის ცნობილ კაფე „გრესსოში“. სადილობის საათებში ჟენევის მთელი ახალგაზრდა რუსული კოლონია აქ იყრიდა თავს. სადილობის დროს ჩვენთან მოულოდნელად ორი ახალგაზრდა რუსი გოგონა მოვიდა. ორივე მომცრო სიმაღლისანი, ისინი ძალიან ახალგაზრდები მეჩვენნენ. მათ გვერდზე გამიხმეს, ერთ-ერთმა მათგანმა კი, მომლიმარემ და აწითლებულმა მითხრა: „ხომ არ შეგიძლიათ რამდენიმე დღით 500 ფრანკი მასესხოთ?“ მოულოდნელი კითხვისაგან მთლად დავიბენი, ჯერ ერთი, რომ ორივე გოგონა ჩემთვის

სრულიად უცხო იყო, მეორეც, ამდენი ფული არ გამაჩნდა. რა თქმა უნდა, უარის თქმა მომიხდა. სირცხვილში ჩავარდნილი გოგონები ჩვენგან შორიახლოს დასხდნენ და სადილი შეუკვეთეს. მომხდარის შესახებ დალგატსა და ჩიკოიძეს ვუთხარი: „რა თქმა უნდა, მიეცი არა ფული?“ სწრაფად მკითხა დალგატი. ვუპასუხე, რომ არც ფული მქონდა და არც იმ გოგონებს ვიცნობდი. „ეგ არაფერი, რომ უცნობები არიან, გარეგნობით ვატყობ, კარგი გოგონები უნდა იყვნენ. აი, ფული, აილე და მიეცი. შეიძლება ძალიან სჭირდებათ, ან იქნებ რაიმე კარგი საქმისათვის უნდათ“. მაშინვე ავილე და ახალგაზდა უცნობებს მივუტანე. როცა ფულს ვაძლევდი, მოულოდნელად მათთან მჯდარი ჩემი პარიზში ახლახან გაცნობილი ვ. ი. ალექსანდროვა შევნიშნე. გამიღიმა და ამჯერად ხელი გამომიწოდა. მივხვდი, რომ მან გამოაგზავნა ჩემთან გოგონები ფულის სათხოვნელად. რამდენიმე დღის შემდეგ გოგონებმა ფული დიდი მადლობით დაგვიბრუნეს და გვითხრეს, მათთან ბინაში შეგვევლო. მათ უკვე გაეგოთ კავკასიელთა კონგრესისა და უმცირესობის აზრის შესახებ. თანაც მთხოვეს, ის ორი ამხანაგიც წამეყვანა, სადილის დროს რომ მახლდნენ, დალგატი და ჩიკოიძე. ჩემი ახალი ნაცნობები აღმოჩნდნენ ევგენია სუბოტინა¹ და ვერა ლიუბატოვიჩი.²

მგონი, იმ საღამოსვე მივაშურეთ ჩვენს ნორჩ ნაცნობებს. მათთან რომ მივდიოდი, ქუჩაში შემხვდნენ ნიკოლაი ჟუკოვსკი და გოლდენბერგი (ემიგრანტი), რომლებმაც შემატყობინეს, რომ ჩემი ნახვა ძალიან სურდა ჩემს ახლო ამხანაგს, კრაფტს, იგი ეს-ესაა პეტერბურგიდან ჩამოვიდა და ალექსანდროვის

¹ ევგენია სუბოტინა (1853-1930) – რუსი ხალხოსანი და რევოლუციონერი. „ფრიჩების“ წევრი. თანამშრომლობდა ლავროვის „ეპერიოდთან“. დააპატიმრეს ანთიმოზ გამყრელიძის ბინაზე 1875 წლის 13 აგვისტოს. მიმხრობილი იყო მოკვლევაზე როგორც 193-ის, ისე 50-ის პროცესებზე.

² ვერა ლიუბატოვიჩი (1855-1907) – რუსი ხალხოსანი და რევოლუციონერი. ივანე ჯაბადარის ცოლის (ოლგას) და. ისიც შედიოდა „ფრიჩების“ შემადგენლობაში.

(იმჟამად უკვე კავკასიელი ემიგრანტის) ტიპოგრაფიაში დაბინავებულიყო. ცნობა უცნაურად მეჩვენა, რადგან არანაირი ამხანაგი კრაფტი მე ცხოვრებაში არ მყოლია. ჟუკოვსკიმ და გოლდენბერგმა ეჭვი გამოთქვეს, ჯაშუშთან ხომ არა გვაქვს საქმეო. ყოველივე ამან უაღრესად დამაინტერესა და მაშინვე კრაფტისაკენ გავეშურე. იმხანად მე არაფერში ვიღებდი მონაწილეობას და ჯაშუშის შიში არ მქონდა. ტიპოგრაფიაში შესვლისთანავე პირდაპირ სწორედ ამ კრაფტს შევეჯახე და მასში სიხარულით ამოვიცანი ჩემი აკადემიის ამხანაგი ვორონცოვი. იგი პირდაპირ იატაკზე იწეა და რაღაცას კითხულობდა. ჩემმა მისვლამ ძალიან გაახარა, მაგრამ პირველივე მოკითხვების შემდეგ მღელვარედ დაიწყო ლაპარაკი რუსეთში მიმდინარე გრანდიოზული ჩავარდნების შესახებ. მან, შემთხვევით გადარჩენილმა, უსარგებლოდ ჩათვალა რუსეთში ყოფნა, მით უფრო, რომ ზოგიერთი დაპატიმრებულის ალაპარაკების შემდეგ მასაც ეძებდნენ. ციხეში ტყუილუბრალოდ ტანჯვას საზღვარგარეთ თავის შველა არჩია. „თქვენ რა, სამუდამოდ ნამოხვედით აქ?“ – ვკითხე მე. „არა, დაველოდები, ვიდრე კვალი დაიფარება, გავიგებ, როგორი სახით გამამხილეს, მერე კი... ისევ მივაშურებ რუსეთს, თუ ბრძოლაა, ბოლომდე ბრძოლა იყოს, დავილუპებით – ჩვენ მაგივრად სხვები მოვლენ“. იგი მშვიდად და უბრალოდ ლაპარაკობდა, „მგონი, თქვენ და ივანიშვილი გაგამხილეს“, დაუმატა მან.

ვერაფრით გამეგო, ვის რაში უნდა გავემხილე. მაშინ, არც რუსეთში რევოლუციონერებთან და არც საზღვარგარეთ ემიგრანტებთან არავითარი პრაქტიკული საქმიანობა არ მაკავშირებდა. შემდგომში გაირკვა, რომ მხილებული მე კი არა, მხოლოდ ივანიშვილი იყო. იგი გასცა რაბინოვიჩმა, ნაწილობრივ კი, ისააკ პავლოვსკიმ.¹ ეს უკანასკნელი შემდგომში „ნო-

¹ ისააკ პავლოვსკი (1852-1924) – რუსი და ფრანგი ჟურნალისტი, მთარგმნელი, რევოლუციონერი. გაასამართლეს „193-ის პროცესზე“. 1878 წლიდან ემიგრაციაშია.

ვოე ერემიას" თანამშრომელი გახდა და პარიზიდან აქვეყნებდა წერილებს ი. იაკოვლევის ხელმოწერით.

ვორონცოვის მიერ ჩამოტანილმა ცნობებმა ძლიერ ცუდ განწყობაზე დამაყენა. წვრილმანების გამოსაკითხად არ მეცალა, ამხანაგებს უნდა შევხვედროდი, რათა, შეთანხმებისამებრ, ჩვენს ახალ ნაცნობებთან ნავსულიყავით, ამიტომ ვორონცოვს გამოვემშვიდობე. მან გამომაცილა, შემდეგ კი ისევ იატაკზე წამოწვა და გერმანულ ენაზე შილერის დასწავლა განაგრძო. ამბობდნენ, რომ იგი დღე-ღამეში 18 საათს მუშაობდა, ზეპირად სწავლობდა ამ წიგნში შემხვედრ ყველა სიტყვას და სამი კვირის შემდეგ ისე დაეუფლა გერმანულ ენას, რომ უკვე ნებისმიერი გერმანული წიგნის ნაკითხვა შეეძლო.

ვორონცოვისაგან უაღრესად აღელვებული წამოვედი. ამხანაგებისა და მრავალი ნაცნობის ჩავარდნა საერთო-სახალხო საქმისათვის დალუპულთა შესაცვლელად მომინოდებდა. ფიქრმა შორეულ, პირქუშ პეტერბურგში წამიღო, მის მოსაწყენად ერთფეროვან ქუჩებსა და მრისხანე პეტრე-პავლეს ციხეში, რომელსაც ერთ დროს, ამ ქალაქში ჩემი პირველი ჩამოსვლისას, დიდხანს მოჟადოებული ვუყურებდი. რევოლუციური წრეები მაშინ უკვე რამდენიმე ათეულ გუბერნიას მოიცავდა. დიდი დანაშაული იქნებოდა მიგვეცა საშუალება, რომ ამგვარი ფართო მოძრაობა ჩამკედარიყო. თითქმის იქვე გადავწყვიტე რუსეთში დაუყოვნებლივ დაბრუნება.

ვორონცოვის მონათხრობის შთაბეჭდილებებით, რუსეთზე, ამდენი მსხვერპლის მომტან დარბევებზე ფიქრებით შეპყრობილი, მივედი ჩიკოიძესა და დაღვატთან ერთად იმ ახალგაზრდა გოგონებთან, ასე სტუმართმოყვრულად რომ გვეპატიუებოდნენ. ისინი სადღაც შორს ცხოვრობდნენ, ჟენევის რომელიღაც საგარეუბნო ნაწილში Chemin de Carouge-ზე ეკავათ არცთუ დიდ ხის სახლში ქვედა სართული.

მომცრო, ვიწრო ოთახში დაგვხვდნენ სოფია ბარდინა, ვარვარა ალექსანდროვა, ევგენია სუბოტინა, ვერა ლიუბა-

ტოვიჩი, ლიღია ფიგნერი,¹ ბეტია კამინსკაია,² ალექსანდრა ხორუევსკაია და, მგონი, კიდევ რომელიღაცა, ერთი სიტყვით, ქალების მთელი საზოგადოება. როდესაც გაოცება გამოვთქვით ქალთა კომპანიის ამგვარი სიმრავლის გამო, ერთმა დამსწრეთაგანმა შენიშნა: აქ კიდევ ბევრნი არ არიან: ოლგა ლიუბატოვიჩი მარია სუბოტინასთან ერთად სერბეთში წავიდა საქმეებზე ამას წინათ, ხოლო ბერნში დარჩნენ ვერა ფილიპოვა (ფიგნერი),³ დორა აპტეკმანი⁴ და ტოპორკოვაო.⁵ ყველანი მოზარდები, ისე უბრალოდ და კოხტად ჩაცმულნი იყვნენ, რომ უნებურად იპყრობდნენ მზერას. ზოგი მათგანი იმდენად მორიდებული იყო, მიმართვისთანავე თავს დაბლა ხრიდა. მათგან სოფლის სიო ქროდა, იქნებ მიყრუებული პროვინციისაც, ყოველ შემთხვევაში, ამ გოგონების ნახევარს, როგორც ჩანს, ვერ მოესწრო გადაებიჯებინა ე. წ. მაღალი საზოგადოების ზღურბლისათვის. მათში არ იყო მაღალი წრის

¹ ლიღია ფიგნერი (1853-1920) – რუსი რევოლუციონერი, „ნაროდნაია ვოლიას“ წევრი. დააკავეს 1875 წლის 7 აგვისტოს. კასაციის შემდეგ მიესაჯა გადასახლება და ყველა უფლების აყრა.

² ბერტა კამინსკაია (1853-1878) – რუსი რევოლუციონერი და ხალხოსანი. დააპატიმრეს 1875 წლის 4 აპრილს, თუმცა ერთი წლის შემდეგ ფსიქიკური ჯანმრთელობის გამო მისი საქმე დაიხურა. 1878 წელს თავი მოიკლა, რადგან სასამართლო პროცესზე ვერ გაიზიარა თავისი ამხანაგების ბედი.

³ ვერა ფიგნერი (1852-1942) – რუსი რევოლუციონერი, ტერორისტი, „ნაროდნაია ვოლიას“ აღმასრულებელი კომიტეტის წევრი. დააპატიმრეს 1884 წელს „14-ის პროცესთან“ დაკავშირებით და მიუსაჯეს სიკვდილი, თუმცა რამდენიმე დღის შემდეგ უვადო კატორღით შეუცვალეს. 1906 წელს სამკურნალოდ საზღვარგარეთ წასვლის უფლება მიიღო, მომდევნო წელს კი ესერთა პარტიის წევრი გახდა. საბჭოთა კავშირის პერიოდში, როგორც ალექსანდრე II-ის ერთ-ერთი მკვლელი, სარგებლობდა პენსიით, ეწეოდა პუბლიცისტურ საქმიანობას.

⁴ დორა აპტეკმანი (1852-1926 (სავარაუდოდ) – რუსი რევოლუციონერი და ექიმი. „ნაროდნაია ვოლიასთან“ თანამშრომლობის ბრალდებით ის 1885 წელს დააკავეს, თუმცა პატიმრობაში არ დაუტოვებიათ. აქედან მოყოლებული მოღვაწეობდა ექიმად სხვადასხვა ქალაქში.

⁵ ანნა ტოპორკოვა (1854-1929 (სავარ.) – რუსი რევოლუციონერი. დააპატიმრეს 1875 წლის 7 აგვისტოს. გაასამართლეს, თუმცა მალევე მისცეს უფლება ეცხოვრა თავისივე არჩეულ ადგილას, პოლიციის დაკვირვების ქვეშ.

ქალისათვის დამახასიათებელი უცერემონიოა, არც ჩემი პეტერბურგელი ნაცნობი ქალების მოურიდებელი გარეგნული გაბედულება, მათი ძველი ჩექმებით, ყოველგვარი საჭიროების გარეშე რომ იცვამდნენ და შეკრეჭილი თმებით. ამ გოგონების შემხედვარე, იფიქრებდით, რომ ეს ერთი ოჯახი იყო და მართლაც, ეს იყო არა ნათესაური, არამედ ძალიან მჭიდროდ შეკრული, ამხანაგური ოჯახი. მათ შორის სიყოჩაღით გამოირჩეოდა სოფია ბარდინა. მეგობრები მას „დეიდას“ ეძახდნენ, თუმცა ყველანი მისი თანატოლები იყვნენ. ორიგინალური დიდი თავი, ულამაზო, მაგრამ ძალიან ჭკვიანური სახე, გამოკვეთილი მაღალი შუბლი, რომლის ქვემოდანაც მბრწყინავი, მომცრო შავი თვალები იუმორს აფრქვევდნენ. პირველი შეხვედრისთანავე ეს ქალური თავი რატომღაც ვოლტერის თავს მაგონებდა. ბარდინა ერთნაირად შავებში იყო ჩაცმული და დიდი მრგვალი მაგიდის წინ მდგარ დივანზე იჯდა. მან თბილად მიგვიპატიჟა მაგიდასთან. რბილი, სიმპათიური, მომღერალი, კონტრალტური ტემბრის ხმა ჰქონდა. დასხდომა ვერ მოვასწარიტ, რომ გოგონები ბავშვებივით შემოეხვივნენ თავიანთ „დეიდას“. ერთმა ბარდინას ხელი ჩასჭიდა, მეორემ წელზე მოხვია ხელი, მესამე მთელი სხეულით გადანვა დივანის სახელურზე და მხრებზე მოეხვია, მეოთხეც „დეიდასთან“ ახლოს მოთავსებას ცდილობდა, მაგრამ ბარდინამ შეატყო რა, რომ გაგუდვის საფრთხე ემუქრებოდა, მათგან განთავისუფლებას შეეცადა და ხუმრობით მოგვემართა: „რა ჯანდაბაა, ადამიანებთან დალაპარაკების საშუალებას არ მოგცემენ!“ ყველამ გაიცინა, მაგრამ პოზიციები არავის დაუთმია. სიცილი ჩვენც მოგვერია. ბავშვობის სურათი გაგვახსენდა: ჩვენც ასე შემოვხვევოდით ხოლმე დედას, როცა უცნობები გვეწვეოდნენ და მისი მხრებიდან პატარა მხეცებივით ვათვალიერებდით სტუმრებს.

ჩემთვის ვფიქრობდი, რა საქმე უნდა ჰქონდეთ ამ ბავშვებს, როცა გამახსენდა, რომ ორი მათგანი სერბეთში იყო წასული.

როცა პირველი შეხვედრის უხერხულობამ გაიარა, საუბარი რუსეთზე ჩამოვარდა. მე მათ რუსეთში მომხდარი დარბევების შესახებ ვუამბე. გოგონებს სულ დაავიწყდათ თავიანთი მორცხვობა, მიატოვეს „დეიდა“ და ჩვენკენ მოიწიეს, გაფართოებული თვალებით ისმენდნენ ჩვენს მონათხრობს და კითხვას კითხვაზე გვყარდნენ: ესა და ეს ხომ არ დააპატიმრეს, ესა და ეს ხომ არ არის გარეული? როგორც კი რომელიმე ნაცნობ გვარს გაიგებდნენ, წამოიძახებდნენ: „ღმერთო ჩემო, ახლახან გაათავისუფლეს და ისევ ციხე!“ საერთო ნაცნობებიც აღმოგვაჩნდა და ყველაზე ძალიან კი იმან განმაცვიფრა, რომ მათ გონებასა და გულში ის უტრიალებდათ, რაც მე, საზღვარგარეთიდან წამოსვლა, უნივერსიტეტის მიტოვება და რუსეთში დაბრუნება.

აქვე წარმოიშვა კითხვა – თუ დავბრუნდებით, რისთვის? ე. ი. რევოლუციური მოღვაწეობის რომელი საშუალებაა ყველაზე ნაყოფიერი? უარეყავით განცალკევებული ბრძოლა, აუცილებლად მივიჩნიეთ გაერთიანება, მაგრამ ცენტრალიზაციის გარეშე. ჩვენ „გენერლობის“ შიში გვექონდა, ამის შესახებ კი, როგორც საზღვარგარეთ, ისე პეტერბურგშიც არავის სიტყვის გაგონებაც არ სურდა. ნეჩაევის პროცესის შემდეგ უარყოფითი დამოკიდებულება ზემოდან ხელმძღვანელობისადმი ახალგაზრდობაში იქამდე მიდიოდა, რომ ხშირად ორგანიზატორული მოღვაწეობით ან ინიციატივით ოდნავ ცნობილ პირს გენერლობისკენ მისწრაფებაში, ძალაუფლების დაპყრობაში ადანაშაულებდნენ. ნეჩაევის მაგალითი ყველას ახსოვდა, აღშფოთებულნი იყვნენ მისი მოქმედების ხასიათით. ფეიქრობ, ეს იყო მთავარი მიზეზი, რომ ყველას „გენერლობაში“ სდებდნენ ბრალს. ცხადია, მაშინ გაბატონებული ანარქისტული თეორიის გავლენასაც ვერ გადავურჩით, რომელიც უარყოფდა ყოველგვარ ძალაუფლებას ოჯახში, ეკლესიაში, საზოგადოებასა და სახელმწიფოში. მაგრამ მიუხედავად იმ დროს ცნობილი ერთადერთი – ნეჩაევის ორგანიზაციისადმი უარყოფითი

დამოკიდებულების მიუხედავად, ჩვენ იმავე სალამოს მივედით დასკვნამდე: თუ ორგანიზაციის წევრები ჭეშმარიტი თავისუფლების ზნეობრივი საწყისების მატარებელნი იქნებოდნენ, ამგვარ ორგანიზაციაში გენერლობის მსურველთათვის ადგილიც არ იქნებოდა.

ჩემთვის უაღრესად სასიამოვნო იყო ამ გოგონებთან შეხვედრა, რომლებიც მხოლოდ ერთი შეხედვით ჩანდნენ ძალიან ახალგაზრდები, სინამდვილეში კი რევოლუციური მოღვაწეობისათვის ყველაზე განვითარებული, მომზადებული ახალგაზრდები იყვნენ მათ შორის, ვინც შემხვედრია, არამართო ქალთა, არამედ მამაკაცთა შორისაც. გიმნაზიის კურსის თუ ინსტიტუტების დასრულების შემდეგ ისინი კიდევ 2-3 წელი სწავლობდნენ ციურიხის უნივერსიტეტში, ამიტომ ცოდნა საკმარისზე მეტი ჰქონდათ. საერთო ნაკითხობის გარდა, ისინი მშვენივრად იცნობდნენ დასავლეთ-ევროპულ და რუსულ რევოლუციურ ლიტერატურას, რაც პეტერბურგელი ახალგაზრდობისთვისაც კი იშვიათი რამ იყო. მაშინდელი რუსული პუბლიცისტიკა მათ ნაკლებად აინტერესებდა. ესეც გასაგები იყო, რადგან სამაგიეროდ კარგად იცნობდნენ საკითხის პირველწყაროებს. ისინი სწავლობდნენ ყველა, მეტნაკლებად ცნობილ რევოლუციურ მოძრაობას, მშვენივრად იცოდნენ ფრანგი სოციალისტები, აგრეთვე: გერცენი, ბაკუნინი, ლასალი, მარქსი, ჰქონდათ იშვიათი ბედნიერება უშუალოდ მოესმინათ რუსული აზრისა და რევოლუციური საქმის ისეთი გიგანტების ცოცხალი სიტყვა, როგორებიც ბაკუნინი და ლავროვი იყვნენ. მე აღარ ვლაპარაკობ შვეიცარიაში – სენტ-იმიესა და ჟენევაში შემდგარ ინტერნაციონალის საერთაშორისო კონგრესებზე, რომლებსაც ისინი ესწრებოდნენ. ერთი სიტყვით, დავრწმუნდი: პეტერბურგის რევოლუციური წრეების მონაწილე ქალები, რომლებსაც კი შევხვედრილვარ, ვერ შეედრებოდნენ რუსი რევოლუციონერი ქალების ამ ჩემთვის ახალ სამყაროს.

ზემოაღნიშნული კონგრესის დამთავრებიდან მალევე კავკასიელები წავიდ-წამოვიდნენ, ჩიკოიძე, ციციანოვი და მე-
ჟენევაში დავრჩით. ჩვენ გვსურდა, შედარებით მჭიდრო ურ-
თიერთობა დაგვემყარებინა ჟენევაში მყოფ იმჟამად არც-
თუ მცირერიცხოვან რუს ემიგრანტებთან. ჟენევაში გავიცა-
ნი ტკაჩოვი, რომელიც იაკობინიზმისა და ბლანკიზმისადმი
ძლიერი მიდრეკილების გამო მაშინ განცალკევებით იდგა.
იგი სულ ორიოდეჯერ ენახე. მოწითალო თმით დაჩრდილუ-
ლი „შუშის“ თვალების მზერა ფსიქიკურად აშლილის შთაბეჭ-
დილებას მიტოვებდა, როგორღაც გაუბედავი თუ შემპარავი
მოძრაობა ჰქონდა. უაღრესად სიტყვაძუნწი კაცი იყო, მაგრამ
მისი ზოგიერთი კითხვიდან შევნიშნე, რომ ტკაჩოვს უაღრე-
სად აინტერესებდა კავკასიაში აჯანყების საკითხი. მაგრამ ამ
თემაზე მასთან საუბრის დროს დავრწმუნდი – კავკასიაზე,
აქ მცხოვრებ ხალხებზე არავითარი წარმოდგენა არ ჰქონ-
და. მაგალითად, ტკაჩოვი ფიქრობდა, რომ საქართველოში
აჯანყების დაწყება თავისთავად გამოიწვევდა მთელ კავკა-
სიაში აჯანყებას. როცა ვუთხარი, რომ კავკასიაში ანგარიშგა-
სანევია აქ მცხოვრებ მრავალრიცხოვან ხალხთა შორის არსე-
ბული ეროვნული ანტაგონიზმი, ხოლო თათრები და სომხები
აჯანყების შემთხვევაში ქართველებს არ აჰყვებიან-მეთქი,
გაუკვირდა. რუსეთში სოციალურ-რევოლუციური შეთანხმე-
ბის გარეშე წარმოუდგენელი იყო კავკასიაში ამგვარივე ხა-
სიათის მოქმედება, მეტიც, მხოლოდ კავკასიაში აჯანყების
გამოწვევა დანაშაულებრივიც იქნებოდა, როცა რუსეთი ჯერ
კიდევ დუმს, განვაგრძობდი მე. ტკაჩოვის აზრით, განაპირა
კუთხეებში, ეროვნული დამოუკიდებლობის ნიადაგზე შედარე-
ბით ადვილად შეიძლებოდა აჯანყების გამოწვევა, ხოლო ერთ-
დროული აჯანყება პოლონეთში, ბალტიისპირეთში, ციმბირსა
და კავკასიაში, კარგი ნიშანი იქნებოდა ცენტრალურ რუსეთში
აჯანყების გამოწვევისათვის.

– კი მაგრამ, თუ რუსეთი არ აჯანყდა, – ვკითხე ტკაჩოვს, – განა, მთავრობა რუსი ხალხის ხელებითვე არ ჩაახშობს ჯანყს პოლონეთში, მიწასთან გაასწორებს ბალტიისპირეთს და წალეკავს კავკასიის ხალხებს? განა, ჩვენ, სოციალისტ-რევოლუციონერებს, გვაქვს უფლება, ასეთი სახიფათო ნაბიჯისაკენ ვუბიძგოთ განაპირა მხარეებს? პირიქით, ჩვენ ვალდებული ვართ, შევაკავოთ ისინი ყოველგვარი წინდაუხედავი ნაბიჯისაგან, რათა არ მივცეთ საბაბი მთავრობას, რომ რუსი ხალხი მეორედ დასაპყრობად მივუსიოთ კავკასიას, პოლონეთსა და სხვას. ამით სამუდამოდ აღმოვფხვრით სიძულვილს ამ ხალხებს შორის – უამისოდ კი შეუძლებელია სოციალური სამართლიანობა, რომლისთვისაც ჩვენ ვიღვნი.

– შესაძლოა, თქვენ მართალი ხართ, – მითხრა ტკაჩოვმა, – მაგრამ ნუთუ თქვენ, განაპირა მხარის წარმომადგენლებს, დიდხანს არ მოგიხდებათ ლოდინი, სანამ რუსეთი აჯანყდება? თქვენთან კი რა ადვილია ამის გაკეთება – მთაში ჩამჯდარი ერთი თოფიანი კაცი ხომ ჯარისკაცების მთელ პოლკს ამოხოცავს! – იგი მშვიდად ლაპარაკობდა, თან ჯიქურად მიყურებდა სათვალის შუშებიდან.

მთელი ამ საუბრის განმავლობაში ოთახში წინ და უკან დადიოდა ახალგაზრდა, საკმაოდ სრული, კეკლუცი ქალი, ხშირად ჩერდებოდა სარკის წინ, კოხტაობდა, ხან თმას ისწორებდა, ხან კი კაბას. იგი უნებურად იქცევდა ყურადღებას, ხელს გვიშლიდა საუბარში და ძლიერ მაღიზიანებდა. ეს იყო ტკაჩოვის ცოლი (დაბადებით დემენტიევა), მასთან ერთად გასამართლებული ნეჩაევის პროცესზე, თუმცა, ჩემი ამხანაგების გადმოცემით, რომელნიც ახლოს იცნობდნენ, ეს ქალი არავითარ სერიოზულ როლს არ თამაშობდა რევოლუციურ მოძრაობაში.

ტკაჩოვს პეტერბურგში მომხრეები არ გააჩნდა. სამწუხაროდ, მის აზრს, რევოლუციურ მოძრაობაში განაპირა მხარეების როლის შესახებ, იზიარებდნენ ბაკუნისტებიც. ვულგარუ-

ლად თუ გამოვთქვამ, მე მეჩვენებოდა, რომ ტკაჩოვი და მისი მსგავსნი განაპირა მხარეთა ბინადრებს, როგორც საზარბაზნე ხორცს, ისე უყურებდნენ, რომელთაც მათ თვალში დიდი ღირებულება არ გააჩნდათ და დასაზოგნიც არ იყვნენ რევოლუციის წარმატებისათვის. ამ ადამიანებს რევოლუცია სწყუროდათ, მაგრამ მისი მალე განხორციელებისა არ სწამდათ. ისინი ხედავდნენ, რომ რუსული ცხოვრება – ესაა – გაყინული, „მკვდარი“ ლივლივა ზღვა და იმისათვის, რომ იგი აიმღვრეს, რათა მის უძირო სიღრმეში მყოფ ძალებს მიეცეს გამოსვლის საშუალება, საჭიროა მამაცთა და თავგანწირულთა მრავალი და მრავალი თაობის გიგანტური და ხანგრძლივი მუშაობა. საამისოდ კი მათ არ ჰყოფნიდათ მოთმინება, არც თავგანწირვა. სწორედ ამიტომ: ტკაჩოვი და მისი მსგავსნი იყვნენ მომხრე აჯანყებისა იქ, სადაც ადვილი მოჩანდა, თუნდაც იგი სოციალურ-რევოლუციური მიზნებისათვის შეუფერებელი საშუალებებით ყოფილიყო გამოწვეული. რა შედეგები მოჰყვებოდა ამგვარ აჯანყებას, ჩანს, მათ ნაკლებად ანუხებდათ.

თვითონ ბაკუნინი, საეჭვოა, რომ იზიარებდა ტკაჩოვისა და მის მსგავსთა ამგვარ შეხედულებებს. ჩემი ფიქრით, ბაკუნინი პოლონეთის აჯანყებაში გატაცების გამო თუ მონაწილეობდა, რაც მუდმივი ბრძოლისათვის დაბადებული კაცისათვის იყო დამახასიათებელი. სწორედ ამგვარ ბრძოლაში და არა ცივისსხლიან ანგარიშმიანობაში გაატარა ბაკუნინმა მთელი სიცოცხლე.

როდესაც ტკაჩოვთან საუბრის შინაარსი ჩიკოიძესა და ციციანოვს გადავეცი, უკანასკნელმა, როგორც სჩვეოდა გაცხარების ჟამს, ლანძღვა დაიწყო, აჩქარებულად მიდი-მოდიოდა ოთახში და თან ნერვიულად იწინკნიდა ისედაც შეთხელებულ წვერს. ციციანოვი ლანძღვას რომ მორჩა, ჩიკოიძემ თქვა: „კი, მაგრამ, როგორც რუს ადამიანს, განა, არ რცხვენია კავკასიელებისათვის მთებში ჩასხდომისა და რუსი ჯარისკაცების მთელი პოლკის ამოხოცვის ქადაგება! ასეთი

რჩევის მოცემა არცერთ წესიერ რუს კაცს არ შეუძლია. მე თავისი მოვალეობის პატიოსნად ამსრულებელ უკანასკნელ რუს ჯარისკაცს ტკაჩოვების მთელ ასეულზე არ გავცვლიდი. ვიცნობ რუს ჯარისკაცს, მის ხელებზე გავიზარდე. მე რომ იგი, როგორც რუსი, ისე მძულდეს, ცხადია, აყვებოდი ტკაჩოვის ქადაგებას, მაგრამ მე ხომ ამგვარ სიძულვილს სულაც არ განვიცდი, პირიქით, ყოველგვარი სიძულვილის აღკვეთა მსურს კავკასიის ხალხებს შორის, მეტიც, დედამინის ბინადართა შორის, მათ შორის, რუს ხალხსა და მის მტრებს შორისაც. მაშ, ვისი სახელითღა უნდა ამოვხოცო რუსი ჯარისკაცების მთელი პოლკი, თუ მათი მხრიდან არანაირი საბაბი არ მექნება. არც საქართველოს სამეფოს აღდგენას ვაპირებ, არც ძველი ქართული ფეოდალური წყობისას. ჩვენ ვესწრაფვით, საყოველთაო სიყვარულით გავაერთიანოთ ჩვენი ხალხი მსოფლიოს დანარჩენ ხალხებთან, სოციალიზმის დიდი მოძღვრების ნიადაგზე. მაშ რატომ არ დავინწყოთ ეს გაერთიანება რუსული სახელმწიფოს ხალხებით? ჩვენი საუკუნისათვის ეს ამოცანაც კმარა. ყოველგვარი სეპარატული, ეროვნული აჯანყებები კი ხალხებს გაერთიანების მაგიერ გათიშავენ ერთმანეთისგან“.

ამგვარად ვფიქრობდით ჩვენ 21 წლის ასაკში, ამ შეხედულებების ერთგული დავრჩით მთელი სიცოცხლის განმავლობაშიც. სწორედ ამიტომ პოლიტიკური მოღვაწეობის არენაზე ჩვენ გამოვედით არა როგორც ქართველები, არამედ როგორც სრულიად რუსეთის რევოლუციური ოჯახის წევრები. რუსი ახალგაზრდობის მიზნები ჩვენთვის უფრო ახლობელი იყო, ვიდრე ქართული, სომხური თუ რომელიმე კავკასიური ვიწროეროვნული. ჩვენ გვაკავშირებდა იდეური ალზრდის, შეხედულებებისა და რწმენის ერთიანობა.

რუსეთში მუშაობა გადაწყვიტეთ, ღრმად დარწმუნებულებმა, რომ თუ იქ გავიმარჯვებდით, ამით გავიმარჯვებდით კავკასიაშიც, რუსი ხალხისათვის თავისუფლების მოპო-

ვება თავისთავად ნიშნავდა კავკასიის ხალხთა თავისუფლებასაც. რუსეთის თავისუფლების საქმეში ჩვენი სახით კავკასიის საპატიო წვლილსაც შევიტანდით. არა სეპარატიზმი, არამედ ერთობლივი მუშაობა – ასეთი იყო ჩვენი ლოზუნგი.

რუსეთის რევოლუციური მოძრაობის დაღუპულ პიონერთა საქმის გაგრძელების სურვილით შეპყრობილებმა, მე და ჩიკოიძემ, ვცადეთ, შეგვექმნა ახალი რევოლუციური ორგანიზაცია. რა თქმა უნდა, ვცდილობდით, გაგვეთვალისწინებინა დაღუპული ამხანაგების მიერ ნაანდერძევი გამოცდილება. უპირველეს ყოვლისა საჭირო იყო ადამიანების მკაცრი შერჩევა. ჩვენ ვიცოდით, რომ ახალხან მომხდარი ჩავარდნები უმთავრესად ისეთი ხელმოკლე რენეგატების წყალობით მოხდა, როგორებიც იყვნენ: მ. რაბინოვიჩი, გოროდეცკი, ნაზოვკინი, გრიცენკოვი, იარცევი და სხვ., რომლებმაც თავიანთი აღიარებით დაღუპეს ჩაიკოველთა ორგანიზაციის წრის ფართო ქსელი.

რამდენადაც ჩვენი ახალი ნაცნობებიც რუსეთში დაბრუნებას აპირებდნენ და მათთან საერთო შეხედულებებიც გვაკავშირებდა, გადავწყვიტეთ, აღარ შევზღუდულიყავით მხოლოდ საპროგრამო საკითხების გარკვევით და მათთან მჭიდრო ურთიერთობა დაგვემყარებინა. ამ გოგონებთან რამდენიმე საუბრის შემდეგ დავრწმუნდით, რომ გაერთიანების საწყისად იდეურ და ზნეობრივ წრთობაზე უკეთესი არაფერი იქნებოდა. ისინი სტუდენტთა შემთხვევით კომპანიას კი არ წარმოადგენდნენ, არამედ თვითშერჩევით შექმნილ მჭიდროდ შეკავშირებულ წრეს, რომელიც კარგი დასაწყისი იქნებოდა ჩვენ მიერ ჩაფიქრებული ორგანიზაციის საქმისათვის. აგრეთვე, აუცილებელი იყო საზღვარგარეთ არსებულ ტიპოგრაფიებთან მჭიდრო ურთიერთობის დამყარება, რომლებშიც არალეგალური გამოცემები იბეჭდებოდა. რუსეთში ტიპოგრაფიის მოწყობა დიდ ფულად სახსრებსა და ენერგიას მოითხოვდა. ამ ამოცანების გადასაჭრელად გადავწყვიტეთ ერთი ჩვენგანი ჟენევაში დარჩენილიყო. დარჩა ჩიკოიძე, უფრო დაახლოებუ-

ლი ქალთა წრესთან, ხოლო მე ოქტომბრის თვეში პეტერბურ-გისაკენ გამოვეშურე.

VIII

პეტერბურგი სრულიად განადგურებული დამხვდა. ერთ-ნი ციხეში ისხდნენ, მეორენი, ციხიდან ახლახან გამოსულე-ბი, ძლიერი მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდნენ, მესა-მენი სხვადასხვა ბინაში იმალებოდნენ. იმ დიდ შეკრებებზე, რომლებიც სატყეოსა და იზმაილოვის პოლკში იმართებოდა, 1873 წლის ბოლოსა და 1874 წლის დასაწყისში, საუბარიც არ შეიძლებოდა. მხოლოდ 10-20 კაცი თუ შეგროვდებოდა და ისიც დიდი სიფრთხილით. ამასთან, ციონთან მაისის ინცი-დენტმა გამომხმაურება პოვა უკვე ახალი სემესტრის დასაწყ-ისში და ოქტომბერში აკადემიაში, ისევ ციონის გამო, ახალი არეულობები დაიწყო. სამედიცინო აკადემიას ტექნოლოგიუ-რი ინსტიტუტი და პეტერბურგის უნივერსიტეტის ზოგიერთი ფაკულტეტი შეუერთდა. სწორედ ამ გაცეცხლებული არეუ-ლობების დროს ჩამოვედი და მართალია, უკვე აღარ ვიყავი სტუდენტი-მედიკოსი, მაგრამ პროცესებში მონაწილეობა მაინც მივიღე. პოლიციამ ათეულობით სტუდენტი დააკავა. დაიწყო მათი განთავისუფლების მოთხოვნები. აკადემიურმა ხელმძღვანელობამ კრებები აკრძალა სამედიცინო აკადემიის ბიბლიოთეკაში, რომელშიც ისინი აქამდე ღიად მიმდინარეობ-და. ამის გამო ტექნოლოგიურ ინსტიტუტში შეკრება გადაწყ-ვიტეთ. ინსტიტუტს გარს ჟანდარმები შემოერტყნენ სახანძრო ჯგუფთან ერთად. დაიწყეს სტუდენტების ცივი წყლით დარბე-ვა. მთელ ამ დაშოშმინებას თავად ტრეპოვი ხელმძღვანე-ლობდა თავის დამხმარე გენერალ კოზლოვის დახმარებით. სტუდენტთა ნაწილი, რომელმაც ვერ მოასწრო სადარბაზოთი გასვლა, ინსტიტუტის ეზოში დარჩა. ხელმძღვანელობამ ისინი დაკავებულად გამოაცხადა. მაშინ ის სტუდენტები, რომელ-

თაც გასვლა მოასწრეს, უკან დაბრუნდნენ და უზარმაზარი ტალღით, რამდენიმე ასეული ადამიანი, ეცნენ ჟანდარმებს და სახანძრო მიწების ცივი აბაზანის ქვეშ, დაიწყეს ტექნოლოგიური ინსტიტუტის კარების შტურმი. ჩვენს მეგობრულ ტალღას ჭიშკარი დანებდა, შეძახილით „ურა“ ჩვენ ინსტიტუტის ეზოში შევიჭერით და ტრეპოვისა და კოზლოვის თვალწინ გავათავისუფლეთ ყველა იქ მყოფი. დაახლოებით, საღამოს რვა საათი იყო. შპიონები ამ შტურმის ყველა მონაწილეს გაჰყვნენ და ბევრი იმავე ღამეს, სახლში მისვლისას დააპატიმრეს. მახსოვს, როდესაც ინსტიტუტის ეზოში შევიჭერით, კოზლოვმა ხელით დამიჭირა, სურდა რა, ჩემი გადაცემა ჟანდარმებისთვის, მაგრამ სტუდენტთა მიხვედრილმა ჯგუფმა მწყობრად შეუტია, გამომგლიჯა მისი ხელებიდან და მე შემოვლითი გზებით მშვიდობიანად მივალწიე სახლამდე.

ეს იყო ჩემი პირველი და უკანასკნელი სრულიად შემთხვევითი მონაწილეობა პოლიციასთან ქუჩის შეტაკებაში. მეორე დღეს მე უკვე აღარ ვიღებდი მონაწილეობას გაგრძელებულ სტუდენტთა არეულობებში. მეჩვენებოდა, რომ მათი მნიშვნელობა სოციალურ-რევოლუციური ბრძოლისთვის, რომლისთვისაც საკუთარი თავის მიძღვნა მქონდა გადანყვეტილი, დიდი არ იყო. რა თქმა უნდა, მთელი სულით ვენიანაღმდეგებოდი რუსული მეცნიერების ისეთი კარიერისტი ჩინოვნიკების მიერ ხელმძღვანელობას, როგორებიც იყვნენ ციონი და მისი მსგავსნი, რომლებიც ზღუდავდნენ მოსწავლეებს საგნის თავისუფალ შესწავლაში და საკუთარ ვალდებულებად ვთვლიდი ამ თავისუფლების ყოველგვარი შეზღუდვის წინააღმდეგ წასვლას. თუმცა მეჩვენებოდა, რომ არ ღირდა სტუდენტური ისტორიების ხელოვნურად შექმნა, ვითომდა რევოლუციური კადრების გაძლიერების მიზნით, როგორც ამას ზოგიერთები მიმართავდნენ. ჩემთვის უეჭველი იყო, რომ ბუნებრივად წარმოშობილი სტუდენტური ისტორიები მსხვილ პროტესტანტებს ბადებს,

რომლებიც ჩართვის ყოველგვარი ხელოვნური ღონისძიების გარეშე შეუერთდებიან ჩინოვნიკური დესპოტიზმის წინააღმდეგ საერთო ბრძოლას, რუსული სახელმწიფოს ყველა სფეროს ცხოვრებაში რომ გამეფებულიყო. ყოველივე ხელოვნურად გამოწვეული კი მხოლოდ გულის გაციებასა და იმედგაცრუებას იწვევს. ჩვენ, სტუდენტები, პოლიტიკური რეჟიმის ბუნებრივი მტრები ვიყავით. ჩვენ ხომ არ შეგვეძლო, არ დაგვენახა და არ შეგვემჩნია რუსულ მეცნიერებასა და ლიტერატურაში ნიჭიერ ხალხთა გაღატაკება, მეტიც, არარსებობაც კი, რაც გამოწვეული იყო ცოცხალი სულის დევნით. მეცნიერებისა და ლიტერატურის ძველი წარმომადგენლები განაგრძობდნენ მუშაობას, ახლები არ იბადებოდნენ, იზრდებოდა უნიჭობა, ვინაიდან მშრომელი და ნიჭიერი ახალგაზრდობა, შეუწყვეტელი სტუდენტური მღელვარებების გამო, იძულებული იყო ან გაქცეულიყო უნივერსიტეტიდან, ან იქიდან იდევნებოდა, რადგანაც ხელისუფლების ფეხქვეშ გაგებული უნივერსიტეტის მმართველობა, უპირველეს ყოვლისა, ბრაზს სწორედ საუკეთესო სტუდენტებზე ანთხევდა.

როდესაც პეტერბურგში ჩამოვედი, იქაური რევოლუციური წრეების თითქმის ყველა მსხვილი წარმომადგენელი, როგორც უკვე ვთქვი, ან დაეპატიმრებინათ, ან იმალებოდა. თუმცაღა შევძელი მენახა დიმიტრი კლემენცი,¹ სერგეი კრავ-

¹ დიმიტრი კლემენცი (1848-1914) – რუსი ხალხოსან-რევოლუციონერი, არქეოლოგი და გეოგრაფი. კროპოტკინის მეგობარი. ჩაიკოველი. ჟურნალ „ობშჩინას“ ერთ-ერთი რედაქტორი. თანამშრომლობდა აგრეთვე, ლავროვის „ვპერიოდთან“. ემიგრაციიდან რუსეთში დაბრუნების შემდეგ ის დააპატიმრეს და 1879 წელს გააგზავნეს იაკუტიაში, თუმცა გზაში დაავადდა, რის გამოც უფლება მიეცა გადასახლების ვადა მოეხადა კრასნოიარსკის მხარის ქალაქ მინუსინსკში, სადაც დაინტერესდა არქეოლოგია-გეოგრაფიით. თითქმის სიცოცხლის ბოლომდე დაკავებული იყო მსგავსი სამეცნიერო საქმიანობით რუსეთის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში.

ჩინსკი, გრიბოედოვი, საბლინი,¹ მოროზოვი,² სერდიუკოვი და სხვები.

დარჩენილი ძალების შეკრებისა და ბრძოლის გაგრძელების აუცილებლობაზე რამდენიმე მათგანთან პირდაპირ მოლაპარაკებებშიც შევედი. კლემენტთან მოლაპარაკებები ერთ საღამოში დასრულდა. ეს ხდებოდა ა. მ. ეპშტეინთან.³ კლემენტმა კატეგორიულად გამომიცხადა, რომ ადრეც წინააღმდეგი იყო ყოველგვარი ორგანიზაციისა, ახლა კი უფრო მეტადაც, ვინაიდან გამოცდილებამ ის საბოლოოდ დაარწმუნა არა მხოლოდ ორგანიზაციის უსარგებლობაში, არამედ მის მავნებლურ არსშიც. თუ იმ უზარმაზარი ძალებით, რომლებსაც ჩვენ სულ ცოტა ხნის წინ ვფლობდით, ამბობდა ის, არაფრის გაკეთება არ შეგვეძლო, მაშინ რა შეგვიძლია ახლა, როცა თითქმის აღარავინ დარჩა.

სერდიუკოვი, პირიქით, ჩემს აზრებს აღფრთოვანებით შეხვდა. მან ყველა თავისი კონტაქტი შემომთავაზა და თუ საჭირო გახდებოდა, ფულადი სახსრებიც, როგორც ორგანიზაციისთვის, ისე სპეციალურად წიგნებისა და გაზეთების გამოსაცემად. ფულზე უარი ვუთხარი, ვინაიდან ქალთა წრე, რომელთანაც ჩვენ საზღვარგარეთ დავახლოვდით, უკვე საკმაოდ მსხვილ ფინანსურ საშუალებებს ფლობდა. მაგრამ ხალისით მივიღე მისი რეკომენდაციები ძველ გამოცდილ რევოლუციონერებთან, რომლებიც, მართალია, ჯერ კიდევ არ იყ-

¹ ნიკოლაი საბლინი (1850-1881) – რევოლუციონერ-ტერორისტი, „ნაროდნაია ვოლიას“ წევრი. 1881 წლის მარტში, იმპერატორის მოკვლის შემდეგ, საკუთარ სახლში ჟანდარმების შესვლამდე მოასწრო თავის მოკვლა.

² ნიკოლაი მოროზოვი (1854-1946) – რუსი რევოლუციონერი, ხალხოსანი. „ჩაიკოველების“, შემდეგში კი „ნაროდნაია ვოლიას“ აღმასრულებელი კომიტეტის წევრი. 1882 წლიდან 1905 წლამდე პატიმრობაშია. განთავისუფლების შემდეგ ხელი მიჰყო სამეცნიერო და პუბლიცისტურ საქმიანობას.

³ ანნა მიხაილის ასული ეპშტეინი (1843-1895) – რევოლუციონერი, „ჩაიკოველების“ წევრი. მისი მონაწილეობით საზღვარგარეთიდან რუსეთში შემოდიოდა აკრძალული გამოცემები. დააკავეს 50-ის პროცესზე, თუმცა პატიმრობაში არ დაუტოვებიათ.

ვნენ წრეების ხელმძღვანელები, მაგრამ უკვე გახვეულიყვნენ მსხვილ სათაბალებში. ეს პირველ ნაბიჯებს გვიმსუბუქებდა.

ხალხში წარსული საქმიანობის რეზულტატის გათვალისწინებით, მე მსურდა ინტელიგენცია და მუშობა ერთ ორგანიზაციაში შემერწყა. აქამდე ყველა ორგანიზაცია და ორგანიზებული წრე მხოლოდ ინტელექტუალური იყო. ახლა გვსურდა რევოლუციური საქმე უფრო ფართო, სუფთად ხალხოსნურ ნიადაგზე დაგვეყენებინა.

პეტერბურგის მუშებს შორის სინეგუბის,¹ ჩარუშინის,² კრა-ეჩინსკის, კროპოტკინის,³ მიშკოს, როგაჩევისა და სხვების მუშაობა უნაყოფო არ იყო და მართალია ისინი უკვე აღარ იყვნენ (ან დაჭერილები იყვნენ, ან იმალებოდნენ), მაგრამ მუშებთან მუშაობა საკმაოდ საქმიანად გრძელდებოდა სხვების მიერ.

ლიგოვკაზე, ამალლების ეკლესიის ახლოს, ჯერ კიდევ მაშინ არსებობდა მუშათა არტელი, უმეტესწილად, ქარხნისა და რკინიგზისა.⁴ ამ არტელს სტუმრობდა რამდენიმე ინტელიგენტი, რომლებიც მეცადინეობდნენ მუშებთან სამსახურის შემდეგ, საღამოს 8-9 საათზე. ისინი უმთავრესად სკოლის საგნებს ასწავლიდნენ და მუშებიც, დაღლილობის მიუხედავად, ამ მეცადინეობებს მშვენიერი ყურადღებით ეკიდებოდნენ.

¹ სერგეი სინეგუბი (1851-1907) – პოეტი, ჩაიკოველების წრის წევრი, 193-ის საქმეზე მიუსაჯეს კატორღის 9 წელი. მისი და მისი მეუღლის, ლარისა ჩემოდანოვას, სიყვარულის ისტორია დაედო საფუძვლად ფილმს „ჯვარი ეკლესიაში არ დაგვიწერია“, რომლისთვისაც ისაა შვარცმა რომანსი დანერა ბულატ ოკუჯავას ლექსების „სიყვარული და განშორება“ მიხედვით.

² ნიკოლაი ჩარუშინი (1851-1937) – რუსი ლიტერატორი, გამომცემელი და ფოტოგრაფი, რევოლუციონერი. „193-ის საქმეზე“ მიესაჯა კატორღის 9 წელი. განთავისუფლების შემდეგ ეწეოდა პუბლიცისტურ საქმიანობას.

³ პეტრე კროპოტკინი (1842-1921) – რუსი რევოლუციონერ-ანარქისტი, გეოგრაფი. ანარქისტული იდეოლოგიის ერთ-ერთი უმთავრესი თეორიტიკოსი. ქართველი ანარქისტების, კომანდო გოგელიასა და ვარლამ ჩერქეზიშვილის, ახლობელი, ამ უკანასკნელის უახლოესი მეგობარი და თანამოაზრე.

⁴ არტელი – ამა თუ იმ პროფესიის, ხელობის ადამიანთა გაერთიანება რაიმე სამეურნეო საქმიანობისათვის; ამხანაგობა.

იმ დროს, როდესაც პირველად გავიცანი ეს არტელი (1874 წლის ოქტომბრის ბოლოს), მის მეცადინეობას ხელმძღვანელობდა საკმაოდ საზრიანი, მშვიდი პროპაგანდისტი, რომელიც ფლობდა სოციალურ-ეკონომიკურ ფუნდამენტურ საკითხებს – ი. ა. ჟუკოვი. ეს იყო მშვენივრად განონასწორებული ხასიათის ადამიანი, სავსებით ფრთხილი მუშებთან მუშაობისას. მას შეეძლო, სწრაფად შეენიშნა მუშებში აქტიური რევოლუციური საქმიანობის შესაძლებლობა და მისკენ მიმხრობილობა. მან მიზნად დაისახა ყველგან, სადაც მოხვდებოდა, შეერჩია გამოსადეგი, მოზარდი მუშები და მათთან ერთად მეცადინეობდა მუშა-ბავშვებთან, ატყობინებდა რა მათ სასკოლო ცოდნის მიღმა ისეთ რაღაცებს, რაც მათ რევოლუციური სულით აღზრდიდა. თავისი ეს ბარტყები ახლოს ჰყავდა და მათი ცხოვრებით ცხოვრობდა, რამაც ისინი ძლიერ მიაჯაჭვა ჟუკოვს. ეს ახალგაზრდები, თავდაპირველად იქცნენ 50-ის, შემდეგ კი ყაზანის დემონსტრაციის პროცესების მონაწილეებად, საბოლოოდ კი „ნაროდნაია ვოლიას“ მუშათა წრეების წევრებად (იაკობ პოტაპოვი, ივანე ოკლადსკი და სხვა). დანარჩენი ახალგაზრდები მხედველობიდან დაეკარგე და არ ვიცი მათგან რა გამოვიდა.

იაკობ პოტაპოვი 50-ის პროცესზე მოკვლევაზე იყო მომხრობილი, შემდეგ კი 1876 წლის დეკემბერში, ყაზანის დემონსტრაციის დღეს დააკავეს მოედანზე, წითელი დროშით ხელში. ივანე ოკლადსკიმ, რომელიც თავიდან (1875 წ.) მუშაობდა ოდესაში და შემდეგ კი ტულაში ცხოვრობდა, როგორც ოლგა ლიუბატოვიჩის ძმა, პეტრე სიდორენკოს სახელით, თავს გაქცევით უშველა 50-ის პროცესის საქმეზე ოლგას დაპატიმრების დროს; შემდგომ კი (1879 წელს) ჟელიაბოვთან ერთად მონაწილეობდა ალექსანდროვსკასთან სარკინიგზო რელსებზე ნაღმების დადებაში, მაგრამ 80 წელს მიუსაჯეს სიკვდილი (16 ტერორისტის საქმეზე), რომელიც სამუდამო კატორღით შეუცვალეს. დაასრულა საკმაოდ სევდიანად...

ამაღლების არტელის ზრდასრულ მუშებში მოიძებნებოდა რამდენიმე ინტელიგენტური თვისებებით, რომლებთანაც უკვე შეიძლებოდა სხვა ქალაქების მუშების ორგანიზების საქმის დაწყება. მათ შორის გამოირჩეოდა მიხაილ გრაჩევსკი,¹ რომელიც ადრეც მუშაობდა პროპაგანდისტად, ჯერ კიდევ დოლგუშინის პროცესზე² მიმხრობილი, თუმცა არ გაუსამართლებიათ. შემდეგ მონაწილეობდა მუშების ორგანიზების პირველ ნაბიჯებში მოსკოვში, 50-ის საქმეზე, საბოლოოდ კი ჩაერთო „ნაროდნაია ვოლიას“ საქმიანობაში, როგორც აღმასრულებელი კომიტეტის წევრი. გრაჩევსკი ინტელიგენტური მუშა იყო, უაღრესად საქმიანი და რევოლუციური საქმის ერთგული. მუშებს შორის ის მუდამ დიდი სიმპათიით სარგებლობდა, ინტელიგენციისთვის კი შეუცვლელი ადამიანი იყო, ვინაიდან მისი დახმარებით მრავალ ფაბრიკასა თუ ქარხანაში შეიძლებოდა შეღწევა. მისი შესახედაობითა და მეტყველებით ერთი შეხედვით რთული იყო, გაგერკვიათ, მუშა იყო თუ ინტელიგენტი. გამხდარი და ფერმკრთალი სახე გულით ავადმყოფის ავარდისფერებული ლოყებით, რომლებიც ზოგჯერ კრუნჩხვით უთამაშებდა – ჯერ კიდევ პეტერბურგში იწვევდა ჩემს შიშს, რომ გრაჩევსკის დიდი ხნის სიცოცხლე არ დარჩენოდა. მაგრამ როდესაც მოსკოვში მასთან მუშაობა მომინია, ვნახე, თუ რა ენერგიით მოჰკიდა მან ხელი მუშების ორგანიზაციის საქმეს და დავრწმუნდი, რომ ამ უძლურ სხეულში ამოუწურავი ძალები იმალებოდა. ერთ თვეში ჩვენ მასთან ერთად შემოვიარეთ მთელი მოსკოვი და ამ შეუსვენებელი სიარულის

¹ მიხაილ გრაჩევსკი (1849-1887) – რუსი რევოლუციონერი, ტერორისტი, „ნაროდნაია ვოლიას“ წევრი. დაკავებული იყო „193-ის“ და „17-ის“ პროცესებზე. ბოლოს სასჯელს იხდიდა შლისელბურგის ციხეში, სადაც ნავთი გადაისხა და თავი დაიწვა.

² დაკავშირებულია ალექსანდრე ვასილის ძე დოლგუშინის სახელთან (1848-1885) – იყო რუსი რევოლუციონერ-ხალხოსანი. 1870 წელს დააკავეს „ნეჩაეველთა საქმეზე“, თუმცა გაამართლეს. 1872 წელს 20 ადამიანი შეიკრიბნენ მის სახლში და შექმნეს წრე, რომლის მოღვაწეობაც დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1873 წლის სექტემბერში წრე ჩაუარდა.

დროს ის მუდამ მაოცებდა დაუღლელობით. მზად იყო მთელი დღეები მშვიერი დარჩენილიყო, ოღონდ კი ჩვენი შეგნებულად მხარდამჭერი ერთი მუშა მაინც მოეპოვებინა.

ამაღლების არტელის მეორე გამორჩეული წევრი – მუშა ვასილი გრიაზნოვი, პროფესიით მჭედელი იყო. ის მაოცებდა ნაკითხობითა და წიგნებისადმი სიყვარულით. მას ისე უზომოდ უყვარდა წიგნები, რომ ეს ხელსაც კი უშლიდა მუშებთან დაკავშირებაში. მშვენივრად იცნობდა მუშათა მასას და როდესაც ჩვენ რომელიმე მუშით აღფრთოვანდებოდით, მუდამ ცივ წყალს გვასხამდა. გიღირთ თუ არა ასეთი „ნაგვით“ გართობა, გვეუბნებოდა ხოლმე. ჩვენ არ გვიყვარდა ის სკეპტიციზმის გამო და ხუმრობით „ბარინს“ ვეძახდით, ვინაიდან მას სურდა მხოლოდ გაპროპაგანდირებული მუშები ეცნო.

მესამე გამორჩეული წევრი იმავე არტელიდან – პეტრე ალექსეევი,¹ რომელმაც 50-ის პროცესის დროს სასამართლოზე წარმოთქმული სიტყვით დიდი ცნობადობა მოიპოვა, არა ქარხნის, არამედ ფაბრიკის მუშა იყო, პროფესიით მქსოველი, თუმცაღა დროებით პეტერბურგში, ქარხანაში მუშაობდა. მიუხედავად მისი მცირედ ინტელექტუალობისა, რთული არ იყო მასში ხასიათის სიმტკიცის შემჩნევა პირველივე შეხვედრისას. თავის გარემოში საკმაოდ ენაწყლიანი, ის ამჟღავნებდა თავშეკავებას ჩვენთან თეორიტიკულ კამათებში, მხოლოდ იშვიათად მოგცემდა რაიმე ირონიულ შენიშვნას. ყოველ ჩვენგანს (მე, გრაჩევსკის, ი. ჟუკოვს) გვეჩვენებოდა, რომ უნდობლობით გვიყურებდა და ეს არცთუ მცირედ გვაფიქრებდა, ვინაიდან მას ცენტრალურ სამუშაო ბირთვში გამოსაჩენი ადგილი უნდა დაეკავებინა. პატარა დაპირისპირებაც კი მოუხდა გრაჩევსკისთან, რომელიც მან უხეშად დაამცირა. გრაჩევსკიმ

¹ პეტრე ალექსეევი (1849-1891) – რუსი მუშა-რევოლუციონერი. ცნობილი გახდა სასამართლო პროცესზე წარმოთქმული სიტყვით, რომელსაც დიდ შეფასებას აძლევდა ვ. ი. ლენინიც. გადასახლებაში მყოფი მოკლა ბანდიტმა ძარცვისას.

თავი საოცრად კეთილშობილურად დაიჭირა. „მე გაპატიებ ამ დამცირებას იმ საქმის სახელით, რომელსაც მე სიცოცხლეს ვაძლევ“, უთხრა მან პეტრე ალექსეევს. ამ სიტყვებმა ისე შეძრა პეტრე ალექსეევი, რომ აცრემლიანდა და მხურვალედ ჩაეხუტა გრაჩევსკის. ამის შემდეგ მათ შორის გაუგებრობა არ ყოფილა.

პეტერბურგის წრეებთან მოლაპარაკებების, ივ. ჟუკოვსა და ამაღლების არტელის სხვა წევრებთან დაახლოების პერიოდში, რომელსაც ესტუმრობდით მე, როგორც არითმეტიკის პედაგოგი და ჩემი ამხანაგი ივ. კუზმინი, პეტერბურგში, აგრეთვე, შევხ-ვდი გიორგი ზდანოვიჩს, რომელსაც, სიმართლე ითქვას, საზღვარგარეთ წასვლამდე კარგად არ ვიცნობდი. ჩემი დაბრუნების შემდეგ ჩვენ სხვადასხვა წრეში უფრო ხშირად ვხვდებოდით, ვუცვლიდით ერთმანეთს შეხედულებებს და პრაქტიკული საქმიანობის საშუალებებთან დაკავშირებულ მთავარ საკითხებში თანამოაზრეებიც აღმოვჩნდით. ის კავკასიელთა ჟენევის კონგრესის უმცირესობის მოსაზრებების მომხრე აღმოჩნდა, უარყოფითად იყო განწყობილი პეტერბურგის ლავრისტების პროგრამისადმი და ბაკუნისტების პროგრამას უფრო ემხრობოდა. ჩვენ ზოგჯერ ერთად ესტუმრობდით ამაღლების არტელს. ზდანოვიჩმა, აგრეთვე, იცოდა, რომ მე ცნობილ სავალდებულო ურთიერთობაში ვიყავი ჩიკოიძესა და ციციანოვთან, რომ ასევე ვინარჩუნებდი ურთიერთობას ციურიხელი ქალების წრესთან, რომელთაც ის იმ დროს ჯერ კიდევ არ იცნობდა.

ქალთა წრესთან სავალდებულო ურთიერთობა მხოლოდ 1874 წლის ნოემბერში გაფორმდა. ჩიკოიძე, როგორც უკვე ვთქვი, აგრძელებდა კავშირს ქალების ამ წრესთან ჩემი რუსეთში წასვლის შემდეგაც, მაგრამ ამ ურთიერთობას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა პრაქტიკული ნიადაგი. ქალთა ეს წრე წარმოადგენდა ორგანიზებულ ერთობას, თავისი წესდებითა და საკმაოდ მსხვილი ფულადი სახსრებით, ჩვენთან მათი გაერ-

თიანებისათვის კი საჭირო იყო თანხმობა წრის ყველა წევრისა, რომლებიც სხვადასხვა ადგილზე იყვნენ მიმოფანტული. ასე მაგალითად: ოლგა და ვერა ლიუბატოვიჩები რუსეთში დაბრუნებისას დააპატიმრეს და 1874 წლის შემოდგომაზე ჩერნიგოვსკის ციხეში ისხდნენ; ბარდინა ტამბოვში წავიდა თავის სამშობლოში, მარია სუბოტინა საკუთარ კურსკის ან ორლოვსკის მამულში იყო, ევგენია სუბოტინა, ვერა ფიგნერი და დორა აპტეკმანი ბერნში რჩებოდნენ, ლიდია ფიგნერი, ვარვარა ალექსანდროვა და ბეტია კამინსკაია პეტერბურგში იყვნენ.

მათ გამგზავრებამდე, ნოემბრის დასაწყისში, ჩიკოიძემ უენევიდან წერილით მაცნობა, რომ ფრიჩები (ასე ეძახდნენ უენევის ქალთა წრეს) იფანტებიან შვეიცარიიდან, ჩვენ მსგავსად, რუსეთში საქმიანობის დაწყებას ფიქრობენ და სურთ, საბოლოოდ გაერთიანდნენ ჩვენთან ერთი რევოლუციური ორგანიზაციის შესაქმნელად. იმჟამად ჩემთვის უხერხული იყო პეტერბურგში ამ წრის წევრებთან რაიმეს თქმა, ვინაიდან მე ზუსტად არ ვიცოდი, თუ ვინ იქნებოდა წრის სრულუფლებიანი წევრი და ამიტომ უფრო მოსახერხებლად ჩავთვალე, პირადად შევხვედროდი ჩიკოიძეს, რათა უშუალოდ გამეგო, რა სურთ ფრიჩებს. ამისათვის კი რამდენიმე დღით საზღვარგარეთ წავედი, ვინაიდან თავად ჩიკოიძეს ჩამოსვლა არ შეეძლო, მას იქ სხვა საქმეებიც აკავებდა.

საზღვარზე გადასასვლელად საზღვარგარეთული პასპორტი ერთი თანამემამულისგან, თავად რატიევისგან, ავიღე, ჩავიცვი მისი ქურქი და წავედი ბერნში. გამგზავრებამდე ვარვარა ალექსანდროვამ მომცა წერილი ევგენია სუბოტინასთან. დანიშნულ დღეს ჩიკოიძე და ციციანოვი მოვიდნენ ბერნში, სადაც შევხვდი ევგენია სუბოტინას, დ. აპტეკმანს, ალექსანდრა ხორუევსკაიას, ტოპორკოვასა და ვერა ფილიპოვას (ე. ი. ვერა ფიგნერს, რომლის ქმრის გვარიც იყო ფილიპოვა – ნ. ს.).

ევგენია სუბოტინა განცალკევებულად ცხოვრობდა რა-
ღაც სასტუმროში, სადაც პირდაპირ მივედი პეტერბურგში
მოცემული მისამართით.

სადგურიდან გამოსვლისა და მაღალ კიბეზე ასვლისას,
რათა ბერნის ზემო ნაწილისკენ წავსულიყავი, მე გამიკვირდა,
როდესაც სამი პეტერბურგელი ნაცნობი შემხვდა. მათ ჩემს
გამგზავრებამდე რამდენიმე დღით ადრე დავშორდი და ა. მ.
ეპშტეინის სახლშიც ვნახე. ესენი იყვნენ – ნიკოლაი მოროზო-
ვი, საბლინი და გრიბოედოვი. ნოემბრის მიუხედავად, სამივე
მსუბუქად და უბრალოდ იყვნენ შემოსილი. გამხდარი, მაღალი
მოროზოვი, რომელიც მაშინ ალბათ 20 წლისაც არ იქნებო-
და, ზურგზე მოკიდებული უზარმაზარი ფუთის გამო წელში
მოხრილიყო. როდესაც მათ გავუსწორდი, მის ორ ამხანაგს
ხუმრობით მივმართე: – რა ყველაფერი ამ ერთისთვის აგიკი-
დიათ? – ის ჩვენზე ახალგაზრდაა, – მიპასუხა საბლინმა, – და
ვალდებულია, ატაროს. გაგვეცინა. მათ შემატყობინეს, რომ
საზღვარზე კონტრაბანდისტების დახმარებით გადმოვიდნენ,
რაც, სავარაუდოდ, მათ ანნა მიხაილის ასულმა ეპშტეინმა
მოუწყო.

როდესაც ჩემგან გაიგეს, რომ რუსეთში მომდევნო დღეს
ვბრუნდებოდი, საბლინმა მხიარულებით შეჰყვირა: „ბედნიერ
ადამიანს შეუძლია თავისუფლად სიარული! ჩვენც, პრინციპში,
მალე დავბრუნდებით, ოღონდ კი კვალი გავაქროთ და ჩვენც
უკან დავბრუნდებით. აქ სხვა საქმეც არ აქვს ჩვენს ძმას“,
თქვა მან და დამწუხრებით ჩაქინდრა თავი.

მაგრამ რუსეთში მათ უკვე ვეღარ შევხვდი, ხოლო მო-
როზოვთან ბედმა ისევ გადამკვეთა მოსკოვისა და პეტერბურ-
გის ციხეებში.

ჩიკოიძემ ბერნში დამიდასტურა ის ყოველივე, რაზეც
პეტერბურგში მწერდა. მასთან ერთად ფრიჩებთან წავედი.
ევგენია სუბოტინას პატარა ნომერში ვერა ფიგნერს შევხვდით,

რომელიც მდუმარედ ადევნებდა თვალს ჩვენს საუბარს, აგრეთვე ტოპორკოვას, ღორა აპტეკმანსა და ხორჟევსკაიას. ჩიკოიძეს შევთავაზე ფრიჩების წრის ყველა წარმომადგენელთან ღიად დაესვა გაერთიანების საკითხი, რისთვისაც საჭირო იყო, ყველა ფრიჩი რუსეთში შეკრებილიყო. და ვინაიდან რევოლუციური საქმიანობის მთავარ ბაზისად მოსკოვს განვიხილავდით, დამტკიცდა კიდევ ყრილობის მონყობა მოსკოვში, 1874 წლის დეკემბერში.

ბერნის ფრიჩებმა ამაზე თანხმობა გამოთქვეს და ამ დროისთვის, მართლაც დაბრუნდნენ მოსკოვში ევგ. სუბოტინა, ალ. ხორჟევსკაია და ა. ტოპორკოვა. ბერნში დარჩნენ მხოლოდ დ. აპტეკმანი და ვერა ფიგნერი (ფილიპოვა), რომელიც რუსეთში 1876 წელს დაბრუნდა, მაშინ, როცა ფრიჩების დიდი ნაწილი დაპატიმრებული იყო და მას დაეკისრა ჩვენი ორგანიზაციის ლიკვიდაციის მძიმე მისია.

ასე რომ, ბერნში ჩაეყარა საფუძველი ფრიჩთა წრის ჩვენთან გაერთიანებას და რათა გამყარებულიყო ჩვენი საქმიანი კავშირები, ფრიჩებმა გამომიგზავნეს წერილი, რომლითაც რუსეთში მე მივიღე 2 000 მანეთი აქ დაწყებული მუშათა ორგანიზების საქმისთვის.

რუსეთში უკან დაბრუნებისას, ჩიკოიძის რჩევით, მისი სკოლის ამხანაგ სტეფან კარდაშევთან შევიარე, რომელიც დრეზდენში სასაზღვრო პოლიტექნიკუმის ქიმიურ განაყოფზე სწავლობდა. მას არანაირი საქმე არ ჰქონდა რევოლუციურ მოძრაობასთან და საერთოდ არ ფიქრობდა თავის მიძღვნას რუსეთში რევოლუციური საქმიანობისთვის. მაგრამ ჩიკოიძე ვარაუდობდა, რომ ორგანიზაციაში დაგვჭირდებოდა ხალხი ტექნიკური ცოდნით, რაც პირდაპირ აუცილებელია სხვადასხვა რევოლუციური მიზნის განხორციელებისთვის. თუ კარდაშევი არ დამთანხმდებოდა თანამშრომლობაზე, მან დამავალა მიმემართა მისი სხვა ამხანაგისთვის, აივაზოვისთვის, პეტერბურგში, რომელიც მაშინ ტექნოლოგიურ უნივერსიტეტში დადიოდა.

IX

პეტერბურგში დაბრუნების შემდეგ ჩემი პირველი დავალება აქტიური მუშების, უპირატესად კი, ამალლების არტილიდან, გამორჩევა, მათი ჩვენთან გაერთიანება და მოსკოვში გაგზავნა იყო, სადაც იმ დროისთვის უფრო იოლი იყო მუშაობა, ვიდრე პეტერბურგში. ამას გარდა, პეტრე ალექსეევმა და მიხ. გრაჩევსკიმ, რომლებთანაც მოვილაპარაკე უკვე საზღვარგარეთ გამგზავრებამდე, განმიცხადეს, რომ ქარხნის გონიერი მუშები ნაკლებად საქმოსნები არიან, თავი სტუდენტებად მოაქვთ და ჩავარდნის შიშის ან განუვითარებელი და გაუნათლებელი მუშებისადმი აგდებული დამოკიდებულების გამო არ სურთ იცნობდნენ სხვა პროფესიების მუშებს. გრაჩევსკი და პეტრე ალექსეევი ფიქრობდნენ, რომ ფაბრიკების მუშები, მაგალითად, მქსოველები, მართალია, ნაკლებად განვითარებულები არიან, მაგრამ უფრო მიმღებლები რევოლუციური პროპაგანდისადმი, ვიდრე ქარხნის მუშები, რომლებიც მუშურ სამყაროში „არისტოკრატებად“ ითვლებიან. ამას გარდა, ფაბრიკის მუშები წელიწადში 3-4 ჯერ სტუმრობენ თავიანთ სოფლებს, სადაც შეხება აქვთ გლეხებთან, და შესაბამისად, ფაბრიკებში პროპაგანდა უნებლიეთ მოახდენს გავლენას ამ უკანასკნელებზეც. ეს მაშინ, როდესაც ქარხნის მუშებში პროპაგანდა შემოიფარგლება მხოლოდ ქალაქით, ვინაიდან ქარხნის მუშა იშვიათად ინარჩუნებს მჭიდრო კავშირს სოფელთან. ისინი უმეტესწილად მეშჩანდებიან და წყვეტენ კავშირს სამშობლოსთან. საბოლოოდ, მნიშვნელობა ენიჭებოდა მოსკოვისა და მისი გარეუბნების ფაბრიკის მუშების ერთგვაროვნებას (თითქმის სრულებით რუსები), რაც აიოლებდა დაახლოებას, აგრეთვე მუშური მოსახლეობის რიცხოვნობას ქ. მოსკოვსა და მის შემოგარენში. ყურადღება ექცეოდა იმასაც, რომ მოსკოვში რჩებოდა რამდენიმე ფასეული ადამიანი,

რომლებიც საქმიანად მონაწილეობდნენ ჩაიკოველების წრეში. მაგალითად: ალ. ოსიპ. ლუკაშევიჩი,¹ მუშა ივ. ოს. სოიუზოვი² და სხვები, რომლებიც შეიძლება სასარგებლონი ყოფილიყვნენ მშრომელ სამყაროსთან ურთიერთობებისათვის. ამას გარდა, იმ დროს მოსკოვში ცხოვრობდა გამოვი, რომელსაც, თავის მხრივ, შეეძლო დოღგუშინელთა კავშირების აღდგენა.³

ნოემბერში მოსკოვში პირველები შევიდნენ მიხაილ გრაჩევსკი, ვასილი გრიაზნოვი და პეტრე ალექსეევი თავის ძმასთან, ნიკიფორე ალექსეევთან ერთად. გრაჩევსკიმ უმაღვე გააბა ურთიერთობა ლუკაშევიჩთან და დურგალ ივ. ოს. სოიუზოვთან, ხოლო პეტრე ალექსეევმა – ფაბრიკის სამყაროსთან, შევიდა რა თავის ძმასთან ერთად ტიმაშევის ფაბრიკაში, როგორც მქსოველი. ვასილი გრიაზნოვმა, როგორც მჭედელმა და ზეინკალმა, გააბა ურთიერთობა რკინიგზის მუშებთან მოსკოვის რკინიგზის რაიონში. დეკემბერში მოსკოვში თანმიმდევრობით ჩავედით ზდანოვიჩი, მე, სოფია ბარდინა, ლიდია ფიგნერი, ბეტია კამინსკაია, ევგენია სუბოტინა, შობისათვის კი გადმოვიდნენ სხვა „ფრიჩებიც“ – ოლგა და ვერა ლიუბატო-

¹ ალექსანდრ ლუკაშევიჩი (1855-1907 (სავარ.) – რევოლუციონერი. გაასამართლეს 50-ის და 193-ის საქმეებზე. მე-19 საუკუნის 90-იან წლებამდე სასჯელს იხდიდა ციმბირში.

² ივანე სოიუზოვი (1846-1904) – რევოლუციონერი. 50-ის პროცესზე მიუსაჯეს კატორღის 9 წელი. განთავისუფლების შემდეგ ცხოვრობდა ჩიტაში, სადაც მოკლა მძარცველმა.

³ ალექსანდრე ვასილის ძე დოღგუშინი (1848-1885) – რუსი რევოლუციონერ-ხალხოსანი. 1866 წელს დააარსა ციმბირელ-ავტონომისტთა წრე, რომელსაც ციმბირის რუსეთისგან გამოყოფის იდეების პროპაგანდირება უნდა მოეხდინა. 1870 წლის 4 იანვარს დააპატიმრეს „ნეჩაეველთა“ საქმეზე, მაგრამ მომდევნო წელს სასამართლომ ის გაამართლა და გაათავისუფლა. 1872 წლის შემოდგომაზე დოღგუშინმა ჩამოაყალიბა ოც კაციანი წრე (შემდეგში „დოღგუშინის“ წრედ წოდებული), რომლის წევრებიც თვლიდნენ, რომ რუსი გლეხობა მზად იყო აჯანყებისათვის და დაიწყეს ხალხში გასვლა, რაც წინ უძღოდა მასობრივ „ხალხში გასვლას“ 70-იანი წლების შუა ხანებში. 1873 წლის 16 სექტემბერს დააპატიმრეს, 1874 წლიდან პატიმრობაში იმყოფებოდა სხვადასხვა ციხეში და 1885 წლის 30 ივნისს ტუბერკულოზით გარდაიცვალა.

ვიჩების გარდა, რომლებიც ახალი წლისათვის გაათავისუფლეს ჩერნიგოვის ციხიდან და თავდებით მიაბარეს თავიანთ მამას, რომელიც მოსკოვში ცხოვრობდა. რამდენადმე მოგვიანებით ჩამოვიდნენ ხორჟეესკაია და ვარვარა ალექსანდროვა.

მე და ზდანოვიჩი ანდრეევის ნომრებში დავბინავდით კაზაცკის შესახვევში, გრაჩევსკი და გრიაზნოვი – იაუზსკის ნანილის მუშათა კვარტალში და მათ ბინაზე პირველ პერიოდში იკრიბებოდნენ მხოლოდ მუშები და ისიც მხოლოდ შაბათობით და დღესასწაულებზე. შემდეგ პატრიარქის ტბორებთან ერთ ნაცნობთან ოთახი ვიპოვე, სადაც ვინახავდით დოკუმენტებს. იქ შემოდოდნენ მუშები და ინტელიგენტები, საზოგადოების ამა თუ იმ ფენის მონახულებისთვის შესაბამისად შესამოსად. მიუხედავად იმისა, რომ ოთახს ბევრი სტუმრობდა სხვადასხვა ადგილიდან და საზღვარგარეთიდან, ეს ბინა პოლიციისთვის უცნობი დარჩა და ამიტომაც არ ფიგურირებს 50-ის საქმის საბრალდებო აქტში. აქვე მდებარეობდა არალეგალურ გამოცემათა საწყობი. მუშათა ჩვენს ვინრო წრეში სწრაფად შემოვიდა მოსკოველი მუშა ნიკოლაი ვასილევი, გამოცდილი მქსოველი, საშუალო ასაკის ადამიანი, საკმაოდ გავლენიანი საფაბრიკო სამყაროში, მის შემდეგ კი ფილატ ეგოროვი, მქსოველი-კუსტარი, ვასილი ბარინოვი და სხვები.

ამრიგად, ჩვენი ძირითადი მუშური წრე იმ დროისათვის ძალიან ძლიერი იყო. მის შემადგენლობაში იყვნენ: ნიკ. ვასილევი, ივან და პროკოფი ბარინოვები,¹ ფილატ ეგოროვი, ვასილი გრიაზნოვი, პეტრე და ნიკიფორე ალექსეევი, ივანე სოიუზოვი, პაფნუტი ნიკოლაევი, სემიონ აგაპოვი და ბოლოს, მიხაილ გრაჩევსკი.

ფაბრიკებისა და მუშა ქალების უფრო დიდი წრის პროპაგანდის ქვეშ მოქცევის სურვილით, ქალთა წრის ჩვენი

¹ ტექსტში მოხსენიებულები არიან, როგორც ბარანოვები.

წევრები პეტრე ალექსეევისა და მიხ. გრაჩევსკის დახმარებით, აგრეთვე, ფაბრიკებში შევიდნენ, პირველად – ბეტია კამინსკაია, ოლგა ლიუბატოვიჩი და ბარდინა. უნდა აღინიშნოს, რომ კაცები, ჩვენი გაერთიანებული წრის (მე, გრაჩევსკი, ლუკაშევიჩი) წევრები, ქალების ფაბრიკებში შესვლის წინააღმდეგნი იყვნენ. ჩვენ გვანუხებდა ახალგაზრდა გოგონების მიგდება, რომლებსაც ცხოვრებაში არ ჰქონიათ შეხება ფაბრიკის გარემოსთან, ასეთ რთულ პირობებთან, რომლის ატანაც არ ძალუძდა ბევრ მუშა-ქალსაც კი. მე იმ დონემდე მაშინებდა საფაბრიკო სამყარო თავისი ამოუცნობი, იდუმალი საშინელებით, რომ ერთხელ განზრახ ვესტუმრე ფაბრიკას, რომელშიც მუშაობდა და ცხოვრობდა პეტრე ალექსეევი, რათა თავად მენახა, თუ როგორ მოუწევდათ ჩვენს ქალებს ცხოვრება. პეტრე ალექსეევმა მაჩვენა საცხოვრებელი შენობა, მდგომარეობა, რა პირობებშიაც მოუწევდათ ცხოვრება ჩვენს გოგონებს. გამაცნო ზოგიერთი ფაბრიკის ქალი და ცოტათი მომეშვა. მაგრამ როდესაც მან თქვა, რომ ამ ფაბრიკაში მათი განთავსება არ შეიძლებოდა და საჭირო იყო მათთვის ადგილის მოძებნა სხვა ფაბრიკებში, არ ვთანხმდებოდი დამეშვა ეს იქამდე, ვიდრე არ გაგვაცნობდა მე, გრაჩევსკისა და ჩიკოიძეს იმ მუშებს, რომლებიც პასუხისმგებლობას აიღებდნენ ჩვენი ქალების სრულ უსაფრთხოებაზე. ჩვენს ამ მზრუნველობაზე, ცხადია მათ სიტყვასაც არ ვეუბნებოდით, ისინი, ცხოვრების უცოდინრობით ამაყნი და ძლიერნი, დაგვცინებდნენ.

მახსოვს, იმ ღამეს, კვირიდან ორშაბათი რომ დგებოდა, დილის 4 საათზე, მე და გრაჩევსკიმ მოისევეის ფაბრიკაში მივაბარეთ ბეტია კამინსკაია. წინა დღეს ჩვენ ორი ნომერი ავიღეთ რაღაც სასტუმროში ტრუბნაიას ბულვარზე – ერთში ღამეს ათევდნენ კამინსკაია და ევგენია სუბოტინა, მეორეში – მე და გრაჩევსკი. რეალურად, არავის ეძინა. სუბოტინამ ბეტია კამინსკაიას უბრალო რუსული ჩითის სარაფანი ჩააცვა, ფუშფუშა სახელოებით და ყელზე შუშის მძივები შეაბა, ისე,

როგორც გლეხის გოგონები ატარებენ. ის მას ისე უვლიდა, როგორც მეგობარი, რომელიც საპატარძლოს კაზმავს. მე და გრაჩევსკი გაუხდელად მივწეით. სუბოტინამ, როდესაც კამინსკაიასთან დაასრულა, 3 საათზე კარებზე დააკაკუნა. ნამოვხტით და დერეფანში გასულებმა სუბოტინა დავინახეთ, სანთლით ხელში. მთელ სასტუმროს ეძინა. – ჩქარა წაიყვანეთ ბეტია, ბატონებო, – აჩქარებით ჩაიჩურჩულა სუბოტინამ. ის ჩაეხუტა კამინსკაიას და ატირდა. – რატომ ტირით? – გაცეებით ვკითხე სუბოტინას. – აჰ, ბატონებო, თქვენ არ იცით, რა მძიმეა მისთვის. – მიპასუხა მან. – თუ მძიმეა, რატომღა წავიდეს? – შევნიშნე მე შეცბუნებით. ბეტია აჩქარებით და ჩუმად გაემართა სადარბაზოსკენ, ჩვენც სწრაფადვე უკან გავყევით. იანვრის ყინვიანი ღამე იყო. სიბნელეში სამი ვერსტი ისე გავიარეთ, რომ ერთმანეთისთვის სიტყვაც არ გვითქვამს.¹ მეგობრების განშორების სცენამ შემძრა, პირდაპირი მნიშვნელობით. მეგონა, რომ ჩვენ ეს გოგონა რაღაც საშინელ სასჯელზე მიგვყავდა და სუბოტინაც იმიტომ ტიროდა, რომ გრძნობდა ამ სასჯელს. როდესაც, როგორც იქნა, მივედით მოისევეის არცთუ დიდ, დანგრეულ წვრილმანების ფაბრიკასთან, კარებთან უკვე ირეოდნენ ფაბრიკის მუშა ქალები და კაცები. ისინი ჩქარ-ჩქარა შედიოდნენ კარში, რომლიდანაც კარისკაცი მოჩანდა. ეს უკანასკნელი ყველა შემსვლელს გულდასმით ჩხრეკდა, თითქოს ისინი არა სამუშაოდ, არამედ ციხეში მიდიოდნენ. კამინსკაიამ უკან დაიხია, თუმცა შემდეგ უსიტყვოდ მისცა გაჩხრეკვის საშუალება და სწრაფად შევიდა კარიბჭეში. ჩვენ დიდხანს ვიდექით კარებთან, ფიქრებში, არ ვიცოდით, რა გვექნა. ამ აზრებიდან ჩვენ კარისკაცის ყვირილმა გამოგვიყვანა, „და თქვენ რაღა გინდათ აქ?“ უპასუხოდ გავუყევით ჩვენს გზას. რამდენიმე ნაბიჯის გავლისას გრაჩევსკიმ შემომთავაზა, ერთი საათის შემდეგ დავბრუნებულიყავით და კამინსკაია მოგვენახულებინა. დავბრუნდით ნომერში, გრაჩე-

¹ 1 ვერსტი 1,06 კილომეტრია.

ესკიმ წამოიღო რაღაც ცხვირსახოცი და ბლითების ასხმა; ფაბრიკაში მიბრუნებისას გრაჩევსკიმ მოიხმო მაშა კრასნოვა (ასე ეძახდნენ ფაბრიკაში კამინსკაიას), როგორც თავისი და. ის გამოვიდა გრაჩევსკისთან და უსაზღვროდ ბედნიერი იყო, რომ ასე მალე ინახულეს. კვირის განმავლობაში გრაჩევსკი მასთან, მგონი, ყოველდღე დადიოდა, როგორც მისი ძმა, შაბათს კი ეტლით ჩვენთან მოიყვანა. კამინსკაიას ისე შევხვდით, თითქოს რამდენიმე წელი არ გვენახა. და მართლაც, ის ძალიან შეცვლილიყო, თითქოს წლები გასულიყო. ადრე, ჩვეულებისამებრ, წითელლოყება და ცოცხალი, ახლა ფერკმრთალი, გამხდარი, გამოფიტული, მაგრამ მშვენივრად, კმაყოფილად და საუბარს მოწყურებულად გამოიყურებოდა. ერთ კვირაში ის დაუახლოვდა რამდენიმე ქალ და კაც მუშას, რომელთაგან ერთ-ერთი სამუშაო ბინაზეც გამოგვეცხადა სირომიატნიკში, კოსტომაროვის სახლში. ეს იყო 18 წლის ბიჭი ივანე სპირიდონოვი, წიგნიერი და გასაოცრად სიმპათიური ახალგაზრდა. ის არწმუნებდა ყველა მუშას, რომ ეს გოგონა ღმერთისგან გამოგზავნილი ანგელოზი უნდა ყოფილიყო და ის ყველას ახლოდან უნდა გაეცნო. კამინსკაიამ მას რამდენიმე ლეგალური წიგნი აჩუქა. ის აღტაცებული იყო ამით და ერთ კვირაში ყველა წაიკითხა. მომდევნო კვირას იგი ბინაზე სხვა, აგრეთვე, წიგნიერ მუშებთან ერთად მოვიდა და თან რამდენიმე წიგნიც წაიღო, რომლებიც თითქმის მთელს ფაბრიკას წაუკითხა. მუშები სპირიდონოვის კითხვითა და წიგნების შინაარსით აღტაცებული იყვნენ.

პირველი გამოცდილება იმდენად წარმატებული იყო, რომ ჩვენ უკვე აღარ გვექონდა სხვა ქალების – ბარდინასა და ოლგა ლიუბატოვიჩის შიში, რომლებიც უფრო დამოუკიდებლები და მოხერხებულები იყვნენ უბრალო ხალხთან ურთიერთობაში. ბარდინა შევიდა ლაზარევის ფაბრიკაში, ლიუბატოვიჩი – ნოსოვის, სადაც მალევე გადავიდა კამინსკაიაც.

მე და გრაჩევსკიმ გადავწყვიტეთ, სამ ქალზე მეტი არ გაგვეშვა ფაბრიკებში, მაგრამ ამის განხორციელება ვერ შევძელით. ბარდინასა და ოლგა ლიუბატოვიჩის კვალად ფაბრიკებში შევიდნენ ვერა ლიუბატოვიჩი და ლიდია ფიგნერი, რომლებმაც რატომღაც უმაღლეს მიიქციეს ფაბრიკის ადმინისტრაციის ყურადღება. ამის გამო მათ ორი კვირის შემდეგ უნდა დაეტოვებინათ ფაბრიკა, სხვა შემთხვევაში გაცემისა და დაპატიმრების დიდი რისკი იყო.

1875 წლის იანვრის მეორე ნახევარში ჩვენმა ახლადჩამოყალიბებულმა ორგანიზაციამ უკვე ორი ძალიან ფასეული წევრი დაკარგა – მიხაილ გრაჩევსკი და ივანე სოიუზოვი. პირველი მათგანი ტრაქტირში მუშა სკვორცოვმა გასცა, რომელიც ამ ლალატიით არ დაკმაყოფილდა, დააბეზლა ივანე სოიუზოვი და მისი ძმა პეტრე სოიუზოვი – მცხოვრები მოსკოვის გუბერნიის ერთ-ერთ სოფელში. ვინაიდან ივანე სოიუზოვი ადრეც, 1874 წელს, ჩაიკოველების საქმეზე იყო მიმხრობილი, გრაჩევსკის დაკარგვის შემდეგ, ჩვენ გადავწყვიტეთ მისი გაყვანა მოსკოვიდან მოშორებით. ის, მგონი, სამხრეთით წავიდა, სადაც მალევე დააკავეს. სკვორცოვთან კავშირი ჩვენ ივანე სოიუზოვის მეშვეობით დავამყარეთ. როდესაც გრაჩევსკი ტრაქტირიდან ჟანდარმერიის სამმართველოში მიჰყავდათ, მან თოვლის მოზრდილი გუნდა თავის გამცილებელ გოროდოვის¹ ესროლა და გაიქცა, მაგრამ ახლომხედველობის გამო ფეხი დაუცდა და დაეცა. ეს იყო ტაგანკაზე. ის ქუჩაში გამვლელებმა შეიპყრეს და პოლიციას გადასცეს. მე მალევე დავამყარე მასთან ურთიერთობა, მაგრამ მისი განთავისუფლების ყველა მცდელობა ამაო გამოდგა, ვინაიდან ის პუგაჩოვის კოშკში ჰყავდათ, საიდანაც გაქცევა შეუძლებელი იყო.

ორგანიზაციის ამ ორი, მეტად საქმიანი წევრის დაკარგვამ მუშათა გარემოცვაში, გვაიძულა მე და ლუკაშევიჩი, დროებით ტრაქტირებში სიარული შეგვეწყვიტა, რითიც ჩვენ

¹ городовой – რუსეთის იმპერიაში სამაზრო პოლიციის დაბალი ჩინი.

აქამდე ფართოდ ვსარგებლობდით პროპაგანდისათვის ნაკლებად ნაცნობ მუშებში. აქედან მოყოლებული ჩვენი ორგანიზაციის წევრები ტრაქტირებს მხოლოდ უფრო ახლობელ მუშებთან შესახვედრად სტუმრობდნენ.

მოსკოვის ფაბრიკების მუშებს შორის ორთვიანმა პროპაგანდამ ბრწყინვალე შედეგები მოგვცა. ჩვენ ოცამდე ფაბრიკა მოვიცავით – ტიმაშევის, მოისეევის, ნოსოვის, ლაზარევის, ალბერტის, გიუბნერის, ტიუტჩევის, შიბაევის, გორიაჩევის, სოკოლოვის, როშფორის და სხვა. აგრეთვე, კურსკ-ხარკოვის რკინიგზის მცირე საოსტატო-სადურგლოები, საზეინკლოები, სამჭედლოები და საოსტატოები. ამ ყველა ფაბრიკასა და საოსტატოში ჩვენ მუშათა პატარა – ოთხ-ხუთ კაციანი ჯგუფები გვყავდა, რომლებიც თავიანთ საქმეს ორგანიზაციის პროგრამის მიხედვით აკეთებდნენ. ამ ახლადნარმოქმნილი ჯგუფების წევრებმა ჯერ კიდევ არ იცოდნენ ჩვენი ორგანიზაციის არსებობის შესახებ, მაგრამ სტუმრობდნენ ჩვენს სამუშაო ბინას, თავდაპირველად ქალაქის იაუზსკის ნაწილში, შემდეგ კი სირომიატნიკებზე (კოსტიტოროვის სახლში), შემდეგ კრასნოპრუდსკის პროსპექტზე, ნიკოლაევსკის სადგურის შორიახლოს და საბოლოოდ კი – კრასნოსელსკის პროსპექტზე კორსაკის სახლში.

X

მოსკოვში ჩამოსული ყველა ეს ზემოთნახსენები პიროვნება, მოსკოვისა და მისი შემოგარენის, შემდეგ კი რუსეთის იმპერიის სხვა ქალაქებსა და გუბერნიებში მუშა-მოსახლეობას შორის სოციალ-რევოლუციური იდეის პროპაგანდის მიზნით, უკვე 1874 წლის ბოლოდან ერთმანეთზე გადაჯაჭვულნი იყვნენ სიტყვიერი პირობებით, რომ ერთად ემუშავათ, მაგრამ თავიანთი ურთიერთობის წესდებით გაფორმება ვერ მოესწროთ.

ერთობლივი მოღვაწეობის პირველი თვეები მათ პროპაგანდის პრაქტიკულ დამყარებას მიუძღვნეს და მხოლოდ 1875 წლის თებერვალში შეძლეს შესდგომოდნენ წესდების საბოლოო შემუშავებას, რომელსაც უნდა გადაეჯაჭვა მათი ურთიერთობა ფორმალური ორგანიზაციული კავშირით.

ზემოხსენებული მოსკოვის წრის უმრავლეს წევრთა სურვილით, თებერვლის პირველ რიცხვებში ორგანიზაციის წესდებაზე მუშაობა დაიწყო.

მე დამევალა ამ ორგანიზაციის წესდებისა და პროგრამის პროექტის დაწერა რევოლუციური საქმიანობის მოცემული პირობებისა და იმ შეხედულებების მიხედვით, რომლებიც უკვე ცნობილი იყო ჩვენი წრის წევრებისათვის.

ჩამოსაყალიბებელი ორგანიზაციის ქალთა ნაწილის შეხედულებების ახლოს გასაცნობად მე გადმომეცა ოლგა ლიუბა-ტოვიჩის მიერ შედგენილი პროგრამისა და წესდების ესკიზი, რომელიც ფრიჩების წრის მიერ შედგენილ იქნა მათ ყრილობაზე 1874 წლის ზაფხულში, ნევშატელში.¹

ეს ესკიზი წარმოადგენდა თანამედროვე რუსული პოლიტიკური და ეკონომიკური წყობის უარყოფითი მხარეების მოკლე ფორმულირებას, როგორც მასთან ბრძოლის მორალურ საფუძველს, რუსეთის ცხოვრების პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ფორმებში თავისუფლებისა და სოციალური სამართლიანობის განხორციელების მიზნით. ეს შესავალი სრულდებოდა მოკლე წესდებით, რომელიც აკავშირებდა მოცემული რევოლუციური საზოგადოების წევრებს სრული თანასწორობის საფუძვლებზე, მაგრამ მასში ძალიან მცირე საუბარი იყო მათ მიერ დასახული იდეის მიღწევის ბრძოლის საშუალებებზე, პრაქტიკულად კი ეს იყო მთავარი. როგორც ამ წესდების საფუძველი, ბრძოლაში მორალური სანწყისის იდეა წითელ ზოლად გასდევდა.

¹ ნევშატელი – ქალაქი შვეიცარიაში, ნევშატელის ტბასთან.

როდესაც ახალი წესდების პროექტი დაეწერე, მის განსახილველად წრის ის წევრები შეიკრიბნენ, რომლებმაც შეძლეს იმ დღეს სამსახურებიდან გათავისუფლება. ესწრებოდნენ: სოფია ბარდინა, ბეტია კამინსკაია, ლიდია ფიგნერი, ოლგა და ვერა ლიუბატოვიჩები, ვარვარა ალექსანდროვა, ევგენია სუბოტინა და ალექსანდრა ხორჟევსკაია. კაცებიდან: მიხეილ ჩიკოიძე, ივანე ჟუკოვი, ალექსანდრე ლუკაშევიჩი, ვასილი გრიაზნოვი, პეტრე ალექსეევი, ფილატე ეგოროვი, ნიკოლაი ვასილევი, ივანე ბარინოვი და მე.

ჩვენს ორგანიზაციასთან დაუსწრებლად გაერთიანებული ქალებიდან არ ესწრებოდნენ: მარია სუბოტინა და ანნა ტოპორკოვა, კაცებიდან – ალექსანდრე ციციანოვი და გიორგი ზდანოვიჩი.

ამრიგად, ორგანიზაციის ნამდვილ წევრთა შორის 17 ადამიანი იყო, 9 მამაკაცი და 8 ქალი და 4 ადამიანი პირობითად, ე. ი. როდესაც ხელს მოაწერდნენ შემუშავებულ წესდებას. ფრიჩების საზღვარგარეთ დარჩენილ ყოფილ ორ წევრს – ვერა ფიგნერსა და დორა აპტეკმანს შეეძლოთ მოსკოვში ჩამოყალიბებულ ორგანიზაციასთან შეერთება, თუ მოსკოვში ჩამოვიდოდნენ სამუშაოდ. რაც შეეხებათ ციციანოვსა და ზდანოვიჩს – პირველი მათგანი ჯერ კიდევ იანვარში გაემგზავრა კავკასიაში ჩვენი წრის საქმეზე, ხოლო ზდანოვიჩი, აგრეთვე, იანვრიდან გამგზავრებული იყო, რათა მოეწყო გზები საზღვარგარეთიდან არალეგალური გამოცემების შემოსატანად. ამის გამო იყო, რომ ზდანოვიჩს წესდების ვერა ლიუბატოვიჩის ხელით დაწერილი პირი მხოლოდ 1875 წლის ივლისის თვეში წარედგინა ოდესაში, ოლგა ლიუბატოვიჩის მიერ, ციციანოვისადმი კი წესდება არც წარუდგენიათ, მიუხედავად ამისა, ის, ფაქტობრივად, ისეთ ფუნქციებს ასრულებდა, რომლებისთვისაც საჭირო იყო ორგანიზაციის ნამდვილი წევრობა.

სხდომის პირველი დღე მიეძღვნა საკითხს იმის შესახებ, ღირდა თუ არა მომავალი წყობის ფორმის დეტალების შემუ-

შავება, თუ შემოვფარგლულიყავით მხოლოდ ორგანიზაციის წესდებისა და რევოლუციური საქმიანობის საკითხების შემუშავებით.

ეს საკითხი, მახსოვს, ჟუკოვმა დააყენა, მაგრამ მე, ბარდინა და სხვები ენერგიულად გამოვედით მის წინააღმდეგ. მართლაც, რა აზრი ჰქონდა მომავალი წყობის ფორმის ჩამოყალიბებას, როდესაც ჩვენ ვიცოდით, რომ ათეული წლები მართო დამანგრეველ საქმიანობას მიეძღვნებოდა. ჩვენთვის საკმარისი იყო ისიც, რომ ჩვენ, ყველანი, სოციალიზმის მოძღვრების მიმდევრები ვიყავით, თუმცაღა მისი სხვადასხვა მიმართულებისა. ჩვენ შორის იყვნენ კომუნისტები, კოლექტივისტები და კატედერ-სოციალისტებიც კი,¹ როგორც, მაგალითად, ჟუკოვი. პოლიტიკური კუთხით ჩვენი მოთხოვნები დაიყვანებოდა სიტყვისა და შეკრებების თავისუფლებამდე, განურჩევლად სქესისა და ეროვნულობისა, კანონის წინაშე ყველას თანასწორობამდე და სხვა. სამომავლო ეკონომიკური და პოლიტიკური წყობის დეტალების ჩამოყალიბებას ჩვენ მათ ვუთმობდით, ვისაც ბედი ძველი წესრიგის ლიკვიდაციას მოასწრებდა, რომლის ნანგრევებზეც მოუწევდათ ახალი პოლიტიკური და ეკონომიკური ფორმების განხორციელება, დროისა და ხალხის თავისუფალი სურვილის გათვალისწინებით. ჩვენ კარგად ვიაზრებდით იმასაც, რომ ვიდრე სოციალისტური წყობა შეძლებდა გამარჯვებას, მანამდე გარდაუვალი იქნებოდა ცხოვრების გარდამავალი ეკონომიკური და პოლიტიკური ფორმები, რომლებიც, ჩვენი თეორიული მსჯელობების საწინააღმდეგოდ, აუცილებლობის ძალით ხალხის მიერ იქნებოდა მიღებული. ამიტომ გადავწყვიტეთ, რომ ჩვენი დეტალური პროგრამა არავისთ-

¹ კატედერ-სოციალიზმი – სოციალიზმის მოძღვრება, წარმოშობილი გერმანიაში, მისი ბურჟუაზიული სახე, როდესაც ბურჟუაზია მიიჩნევდა, რომ უნდა შემცირებულიყო კლასობრივი წინააღმდეგობები, კლასობრივი ბრძოლა და სოციალიზმის „ზემოდან“ დამყარებას მიიჩნევდა სწორად. მისი თვალსაჩინო წარმომადგენლები იყვნენ გ. შპოლერი და ა. ვაგნერი.

ვის გვეჩვენებინა. ჩვენი ორგანიზაცია მისდევდა ყველა რუსული სოციალისტური წრის გაერთიანებას. მაშასადამე, ჩვენ არანაირი გათვლა არ გვქონდა, კვლავ ჩვენი პროგრამა ნამოგვეყენებინა და ამით უფრო გაგვეთიშა ძალები. პირიქით, ჩვენ მივისწრაფვოდით აღგვენიშნა ჩვენი იდეალის საერთო მხარეები და შეძლებისდაგვარად დაგვეახლოვებინა ყველანი საერთო მტერთან ბრძოლაში. ხოლო ჩვენი მტერი იყო ყველაფერი ის, რაც ამყარებდა პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ლპობას, ყოველი მრავალთავიანი თვითმპყრობელობა ქვეყნის პოლიტიკურ-ჩინოვნიკური წყობისა – მხარდაჭერილი კაპიტალითა და მსხვილი მინათმფლობელობით – რომელიც გარშემო ყველასა და ყველაფერს აწვებოდა.

თუ მომავალი წყობის საკითხებში ჩვენ მეტისმეტად დამთმობები ვიყავით, რევოლუციური საქმიანობის ორგანიზების მეთოდებთან დაკავშირებით ყოველი ჩვენგანი ზედმეტად მომთხოვნი იყო. მოცემულ მომენტში ჩვენ არ გვაინტერესებდა იმდენად მომავალი წყობა, რამდენადაც ის მდგომარეობა, რომელშიც საკუთარი თავი უნდა ჩაეყენებინა ყოველ ჩვენგანს, ვაძლევდით რა მთელ ჩვენს არსს, მთელს ჩვენს სიცოცხლეს რევოლუციურ საქმიანობას. ამ საქმიანობაში, მიუხედავად ჩვენი მდგომარეობის ყოველგვარი გამონაკლისობისა, ჩვენ მივისწრაფვოდით საქმეში განგვეხორციელებინა ყველაზე მკაცრი მორალური სანწყისები, რომლებითაც უნდა ეხელმძღვანელათ არამარტო ორგანიზაციის წევრებს, არამედ ემოქმედათ მასაზეც, რომელთანაც ურთიერთშეხებაში მოდიოდნენ ორგანიზაციის წევრები. ამ უკანასკნელთ კარგად ესმოდათ, რომ მხოლოდ მორალურ იდეალს შეუძლია გაგვინათოს გზა და მოიძნოს სიმაღლის მაძებარი გულები. ერთი სიტყვით, რევოლუციის მომენტამდე, რომლის დადგომისაც ჩვენ არ შეგვეძლო არ დაგვეჯერებინა, გვსურდა სიტყვით, საქმიანობითა და ცხოვრების მთელი წესით მოგვემხრო არამხოლოდ რევოლუციური წრეები, არამედ ფართო ინდიფერენტული მასებიც

და, შესაძლებელია, საკუთარი მტრებიც. და ამ კუთხით, ჩვენი თანამედროვეების საერთო აღიარებით, ჩვენმა ორგანიზაციამ მართლაც ბევრს მიაღწია.

მაშ ასე, წრის პირველ სხდომაზე ამხანაგებმა განსახილველად ჩვენი ორგანიზაციის, რომელსაც „სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციური“ ვუწოდეთ, ჩემ მიერ შედგენილი წესდების პროექტი წარადგინეს. მისმა რამდენიმე პუნქტმა ცხარე კამათი გამოიწვია, ამიტომ მის გადასამუშავებლად დაინიშნა კომისია სამი პირისგან: ივ. ჟუკოვი, ლუკაშევიჩი და ბარდინა. ამ უკანასკნელს ამ დროისათვის უკვე მიეტოვებინა ფაბრიკა. სწორედ ამ პირებმა ჩემთან ერთად შეიმუშავეს ის წესდება, რომელიც ფიგურირებს 50-ის პროცესის საბრალდებო აქტში და რომელიც ზდანოვიჩს ამოუღეს.

სარედაქციო კომისია სხდომებს რუდნევის ნომრებში მართავდა, ტვერსკის ქუჩაზე, სადაც ევგენია სუბოტინა ცხოვრობდა. საერთოდ, პროექტი შეუცვლელად დარჩა, მაგრამ ლუკაშევიჩისა და ჟუკოვის დაჟინების გამო დაემატა ისეთი პუნქტი, რომელმაც გამოიწვია ისეთი დიდი უსიამოვნებები, რომელთაც შეეძლოთ ორგანიზაციის წარუმატებლობა გამოენიათ. ეს პუნქტი ამბობს: „წევრი უნდა იყოს უბრალო მუშის მდგომარეობაში, გამონაკლისებს თემი წყვეტს“ (იხ. წესდება, III, ერთობაში (გამოიყენება სიტყვა „онщина“ – ნ. ს.) წევრის მიღების პირობები).

მე ამ პუნქტის წინააღმდეგ წავედი, პირველ რიგში იმიტომ, რომ ორგანიზაციის წევრთა უმეტესობა ინტელიგენტი იყო, რომლებსაც ადრე თუ გვიან უნდა დაეტოვებინათ ფაბრიკები და საოსტატოები და გაეგრძელებინათ პროპაგანდა ინტელიგენციაში, ვინაიდან მუშებთან კავშირისათვის ჩვენ უკვე გვყავდა საკმარისი რაოდენობის მუშა წევრი. მეორე – ეს პუნქტი გვართმევდა მუშათა წრის გარეთ ორგანიზაციის თავისუფლად გავრცელების საშუალებას. საბოლოოდ, ორ ფაბრიკაში ინტელიგენტთა წარუმატებლობამ (ვერა ლიუბატოვი-

ჩისა და ლიდია ფიგნერის), მე დამარწმუნა, რომ ინტელიგენტი ქალთა მუშად სიარული ფაბრიკებში ზოგჯერ შესაძლოა საზიანო იყოს ორგანიზაციისთვის.

მაგრამ ყველა ჩვენი მოსაზრება დარჩა ხმად მლაღადებლისა უდაბნოსა შინა და ჩემი დაკავების შემდეგ (1875 წ. აპრილში) ორგანიზაციის ქალ წევრთა ნახევარი მაინც წავიდა ფაბრიკებში ივანოვო-ვოზნესენსკში, სადაც მეორე დიდი წარუმატებლობა მოხდა, რამაც გამოიწვია წარუმატებლობები მოსკოვში, კიევში, ტულაში, ოდესაში, ვორონეჟსა და სხვა ადგილებში.

ჩვენი ორგანიზაცია დაფუძნებული იყო ყველა წევრის უპირობო თანასწორობაზე და ორგანიზაციის ცენტრალური ბიუროს (ე. წ. „ადმინისტრაციის“ ან „სამმართველოს“, რომელიც არც კი ირჩეოდა, არამედ რიგრიგობით ინიშნებოდა წევრთა შემადგენლობიდან დროის გარკვეული მონაკვეთის შემდეგ) ხელში ყოველგვარი ძალაუფლების არარსებობაზე. ერთადერთი შემადგენლობითი საწყისი, რომელიც აერთიანებდა ორგანიზაციის წევრებს, მორალური ვალდებულების საწყისი იყო. არანაირ იძულებას ორგანიზაცია არ ცნობდა. მასში განწევრიანებისას, ადამიანი ნებაყოფლობით ამბობდა უარს ყველაფერზე, რაც აკავშირებდა მას დანარჩენ გარშემომყოფ სამყაროსთან და მთლიანად ეძლეოდა რევოლუციურ საქმეს – აძლევდა მას მთელ თავის ქონებას, თავისუფლებასა და ცხოვრებას. თავდები, რომ ის ნამდვილი ამხანაგი იქნებოდა, მხოლოდ ნებაყოფლობით მოცემული პირობა იყო. მაგრამ თანამოქალაქეთა წრიდან საკუთარი თავის განცალკევებისა და გამოყოფისას, ამ ორგანიზაციის წევრი არ თავისუფლდებოდა მორალური ვალდებულებისაგან მათდამი და ზოგადად, ადამიანისადმი. ის არ უყურებდა მსოფლიოს, როგორც უმნიშვნელო მასალას საკუთარი საქმიანობისათვის, ვინაიდან მხოლოდ ვინმეს თავისუფლად მოცემული პირობის შემდეგ, ორგანიზაცია უშვებდა უფლებას განეკარგა ადამიანის ქონება,

თავისუფლება და ცხოვრება, მაგრამ ამ შემთხვევაში ის უკვე თანანაწიერი ხდებოდა (იხ. წესდება I, III და VI).

ხელისუფლებაზე, როგორც ორგანიზებულ ძალადობაზე, აღმფოთებული, ჩვენი ორგანიზაცია არ უშვებდა არც მორალურ, არც ფიზიკურ ძალადობას ხალხზე, თანამოქალაქეებზე, არც მოსამზადებელ პერიოდში, არც რევოლუციის ქარცეცხლში, არამედ თავის ერთიან ბრძოლას ის მიმართავდა მხოლოდ ხელისუფლების წინააღმდეგ. ამიტომ ჩვენი ორგანიზაციის წევრები, როგორც მტრები ყოველგვარი ორგანიზებული და ლეგალიზებული ძალადობისა, ბუნებრივად იყვნენ, აგრეთვე, ცხარე მოწინააღმდეგენი იაკობინიზმისა და არ მიისწარფოდნენ საკუთარ ხელებში ხელისუფლების ჩაგდებისაკენ. პატივს ვცემდით რა ხალხის უფლებას, თავადვე თავისუფლად მოეწყო საკუთარი ცხოვრება და არ ვუშვებდით ვინმეს მხრიდან მასზე ძალადობას, ჩვენ ხელისუფლებასთან ბრძოლაში ვუშვებდით მისსავე მეთოდებს, ე. ი. არა მხოლოდ იარაღით ბრძოლას, არამედ, თუ საჭირო იქნებოდა, სახელისუფლებო ფონდების არაპირდაპირ კონფისკაციასაც, მაგალითად, ყალბი ფულის სახით. მაგრამ თუ ჩვენს ორგანიზაციას ეს ვარაუდის დონეზე დასაშვებად მიაჩნდა, პრაქტიკაში არ ახორციელებდა. უპირველესად იმიტომ, რომ ორგანიზაცია, წევრების ყოფის მოკრძალებულ პირობებში, მათი სახით ფლობდა ძალიან მსხვილ ფულად სახსრებს და სხვა მატერიალურ დახმარებას არ საჭიროებდა. მეორე მხრივ კი, ამგვარ საშუალებებისადმი ჩვეული ინსტინქტური ზიზღი აიძულებდა მას მიემართა სხვების, მსგავსი საქმისთვის უფრო შესაფერის ადამიანებისათვის, ამას კი ის ბუნებრივად გაურბოდა (იხ. წესდება IX და X).

ჩვენი ორგანიზაციის წესდება, როგორც ზემოთ უკვე ვთქვი, ატარებდა სათაურს: „სრულიად რუსეთის სოციალურ-რევოლუციური ორგანიზაციის წესდება“, რაც მიანიშნებს ჩვენს მისწრაფებაზე, დაისვას საქმე ფართო საერთო-სახალხო ნიადაგზე. ის სათაური, რომელიც მოტანილია საბრალდებო

აქტში („საქმიანობის პროგრამა, რევოლუციონერის წესდება და საიდუმლო საზოგადოების ორგანიზება“), ეკუთვნის, ცხადია, რომელიმე გამამწერთაგანს, რომელმაც ის განმარტებისთვის მიაწერა, ვინაიდან წესდება, კონსპირაციული მიზნით, სავარაუდოდ, გადანერილი იქნა სათაურის გარეშე. მე მხოლოდ ის ვიცი, როგორც უკვე ვთქვი, რომ ზდანოვიჩის ხელში იყო ასლი, ვერა ლიუბატოვიჩის ხელით გადანერილი და მისთვის ოლგა ლიუბატოვიჩის მიერ გადაცემული 1875 წლის ივლისში, ოდესაში. დადასტურებად, რომ წესდებას ჰქონდა სათაური, რომელიც ზემოთ მოვიყვანე, მივუთითებ წესდების ბოლო თავის მე-8 პუნქტზე – „თემთაშორისი ურთიერთობების პირობები“, რომელშიც ვკითხულობთ: „უნყება საკუთარ ტერიტორიაზე მოძრაობის შესახებ, ასევე ადგილებში სადაც არ არის სრულიად რუსეთის ორგანიზაციის ერთობები“. და რომ ეს სრულიად რუსეთის ორგანიზაცია იწოდებოდა აგრეთვე სოციალურ-რევოლუციურად, ჩანს წესდების შემდეგი ადგილებიდან: „მიმართულება იქ უნდა იყოს სუფთად სოციალურ-რევოლუციური (იხ. წესდება, IX აგიტაციის შესახებ, 1) და „ბუნებისას დანინაურდებიან პიროვნებები და ერთობის წევრებმა უნდა მისცენ მათ სოციალურ-რევოლუციური მიმართულება“ (იხ. წესდება IX, 2).

წესდების შინაარსის ნათელსაყოფად კიდევ რამდენიმე სიტყვა უნდა ითქვას გამოთქმა „ორგანიზებულ შაიკებთან“ დაკავშირებით, რომელმაც შეიძლება აზრობრივად ორგანიზაციის მხრიდან ყაჩაღობების დაშვებამდე მიიყვანოს. მაგრამ ყველა, ვინც ყურადღებით წაიკითხავს IX თავის C განყოფილებას, სუფთა აგიტაცია, 1, ა-დან ჯ-მდე, ის დაინახავს, რომ ჩვენს შაიკებს არ შეიძლებოდა რაიმე საერთო ჰქონოდა ჩვეულებრივ მომხვეჭელ ყაჩაღობასთან, ჩვენ, უბრალოდ, გვსურდა არსობრივად გვეპოვა ასეთი სახელი თავისუფალი, შეიარაღებული, რევოლუციური რაზმებისათვის, რომელიც სახელითაც არ მოგაგონებდათ სამთავრობო სამხედრო ორ-

განიზაციებს. სიტყვა დრუჟინა (რაზმი – ნ. ს.) ახლოს იყო, თუმცა ისიც გამოიყენებოდა სამთავრობო არმიაში. ამიტომ უმჯობესად ჩავთვალეთ, რომ ჩვენი „ვაჟკაცთა“ სამხედრო რაზმები წოდებულიყო „შაიკებად“ – ეს ასე თუ ისე გვახსენებდა თავისუფალი ხალხის თავისუფალ ორგანიზაციას, მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვე, სიტყვა „შაიკა“ არავითარ შემთხვევაში არ იყო ჩვეულებრივი მომხვეჭელი ყაჩაღობის თაყვანისცემა. ჩვენი შაიკები იღებდნენ მის სიმამაცეს, მის სოციალურ პროტესტს და მხოლოდ. ზემოთქმულის სამართლიანობის საუკეთესო დადასტურებად შეიძლება მოგვემსახუროს ნესდების შემდეგი სტრიქონები, თავში: „ორგანიზაციის ფულადი მხარე“: „ფონდის შესავსებად საშუალებები უნდა იყოს ისეთი, რომლებიც არ დააზიანებენ უსაფრთხოებასა და ორგანიზაციის კრედიტს“ (იხ. ნესდება, X, 2). ამ სტრიქონებში იგულისხმება, რა თქმა უნდა, *მორალური კრედიტი*, ვინაიდან საიდუმლო რევოლუციური ორგანოს ფინანსურ კრედიტზე საუბარიც არ შეიძლებოდა.

რაც შეეხება ნესდებაში გამოყენებულ სიტყვა „შაიკას“, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩემ მიერ წარდგენილ ნესდების პროექტში ეს სიტყვა გამოყენებული ჯერ კიდევ არ იყო, გამოყენებული იყო ერთმნიშვნელოვანი სიტყვა „ბანდები“. და ვინაიდან მუშა წევრები ამ სიტყვის წინააღმდეგ გამოვიდნენ, მოგვიხდა მისი შეცვლა მრავალმნიშვნელოვანი სიტყვით „შაიკები“. ამ უკანასკნელ სიტყვას მაშინ არ შეეძლო ჩვენი სმენით შოკირება, ვინაიდან ჩვენი ლიტერატურა აიდეალებდა „პონიზოვია ვალნიცას“ (მორდოვცევი)¹ და სტენკა რაზინის სახელმა, მისი მამაცი ვაჟკაცების შაიკასთან ერთად, ჩვენში დიდი სიმპათია გამოიწვია.²

¹ ივანე ჯაბადარი ალბათ უნდა გულისხმობდეს დანიელ მორდოვცევის მრავალტომეულს – „Самозванцы и понишовая воляница“.

² სტეფანე რაზინი (1630-1671) – კაზაკთა ლიდერი 1667-1671 წლის აჯანყების დროს.

ბუნტების, აჯანყებებისა და ხალხში მოძრაობის სხვა ფორმებთან დაკავშირებით, აგრეთვე, ხელისუფლების დეზორგანიზაციისა და დაშინების საკითხებზე (იხ. წესდება, IX, c, 1, B, 2, ბუნტების დროს, a, ნ, B), აუცილებელია აღინიშნოს, რომ ორგანიზაცია იღებდა ინიციატივას, მხოლოდ ბუნებრივი გზით გაელვოვებინა უკვე წარმოშობილი აჯანყება ან ბუნტი და არ აძლევდა საკუთარ თავს უფლებას, გამოენვია ისინი ხელოვნურად, ვინაიდან მზრუნველობით ეკიდებოდა ხალხის ძალებს და მისთვის უცხო იყო მორალური ზეწოლის, როგორიც არ უნდა ყოფილიყო, იდეა. რაც შეეხება ხელისუფლების დეზორგანიზაციასა და დაშინებას, ეს დაიშვებოდა მხოლოდ ყველაზე მსხვილ და აუცილებელ შემთხვევებში, არ ვხურდავდებოდით რა წერილმანებზე, რომელთაც შეეძლოთ საქმის ამ ხერხისთვის ყველანაირი მორალური საფუძველი წაერთმიათ.

ორგანიზაციის ფულად მხარეზე რომ გადავიდეთ (იხ. წესდება, X), უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ 70-იან წლებში ჩვენზე მდიდარი ორგანიზაცია არც კი მოიძებნებოდა. ზოგიერთი ჩვენი ქალი დიდ ფულად სახსრებს ფლობდა. თუმცაღა, ამ სახსართა დიდი ნაწილი უძრავ ქონებას წარმოადგენდა (დები სუბოტინების მამული) ან ჯერ კიდევ ორგანიზაციის წევრების მშობლების ხელში იყო (ხორჟევსკაია, ლიუბატოვიჩი და სხვა). მაგრამ მათი უმეტესი წილის რეალიზება ნებისმიერ დროს შეიძლებოდა, რაც მოხდებოდა კიდევ, რომ არა ჩვენი ორგანიზაციის ექვსი წევრის ნაადრევი დაპატიმრება 1875 წლის 4 აპრილს. წევრი კაცებიდან, თავადი ციციანოვის გარდა, სერიოზულ პირად სახსრებს არავინ ფლობდა. ციციანოვი, ჩავიდა რა მოსკოვიდან ტფილისში 1875 წლის თებერვალში კავკასიური ერთობის ჩამოსაყალიბებლად, აგრეთვე შეუდგა თავისი უძრავი ქონების ფულად რეალიზაციას, მაგრამ მას ხელი შეუშალა იმ გარემოებამ, რომ ჩვენი დაკავების შემდეგ ის მაშინვე განერეს მოსკოვში, სადაც ის რჩებოდა თავის დაკავებამდე. ის ციხეში უკიდურესად ნერვიულობდა, რომ ვერ მოასწრო თავი-

სი ქონების გადატანა რევოლუციურ ფონდში. მაგრამ მან ეს მაინც გააკეთა, მგონი, გასამართლების წინა დღეს, თუმცა ძალიან წარუმატებლად, ვინაიდან ჩვენგან მემკვიდრეობით დარჩენილმა რევოლუციონერებმა მისი უზარმაზარი მამულიდან სულ რაღაც რამდენიმე ათასი მანეთის მიღება შეძლეს. ის კი შედგებოდა არა ნაკლებ ასი ათასი მანეთისა, ყოველ შემთხვევაში, თავად ა. ციციანოვის ქონების ამჟამინდელი მფლობელი მას 200,000 მანეთად აფასებს.

ასეთ გარემოებებში, როდესაც ორგანიზაციის ფულადი სახსრები უზრუნველყოფილი იყო მრავალი წლით, უცხო სათვისტონის წესდების შემდეგი სტრიქონები უცნაური იქნება: „მათი გზით“ (ე. ი. შაიკის) ფულადი სახსრების მოპოვება ერთობის სამიანობისათვის“ (იხ. წესდება IX, 1, დ). ჩვენი ორგანიზაციის მიერ სახაზინო სახსრების კონფისკაცია დაიშვებოდა მხოლოდ ღია რევოლუციური ბრძოლის პერიოდში, როგორც ეს დასაშვებია, ზოგადად, ომში. წესდების ამ პუნქტის შეტანას უმთავრესად მუშა წევრები ითხოვდნენ, რომლებიც სახაზინო ფულს სახალხო თვლიდნენ და, შესაბამისად, რამდენადმე თავიანთადაც. რათა აგვერიდებინა ზედმეტად გავრცელებული საუბრები ამ პუნქტთან დაკავშირებით, ორგანიზაციის სხვა წევრებმა, თავის მხრივ, შემდეგი შესწორება შეიტანეს: „ფონდის შევსების საშუალებები უნდა იყოს ისეთი, რომლებიც არ დააზიანებდა უსაფრთხოებას და ორგანიზაციის კრედიტს“ (იხ. წესდება, X, 2). ე. ი. ორგანიზაცია არ აღიარებდა არც ყაჩაღობას, არც ძარცვას.

როდესაც ზემონახსენები კომისიის მიერ მეტნაკლებად გადამუშავებული წესდება საბოლოოდ მიიღეს ორგანიზაციის წევრებმა, იმის ნაცვლად, რომ წესდება ხელმოწერილიყო, გადაწყდა, რომ ყოველ წევრს თავისი ხელით დაენერა წესდების ნაწილი. ამგვარად, ორიგინალი წესდება დაწერილია ორგანიზაციის დამაარსებელი წევრების ხელით, რომლებიც ესწრებოდნენ, ნიკოლაი ვასილევის გარდა. ამ უკანასკნელმა

უნიგნურობის გამოისობით ბოლოში რალაც იეროგლიფი დახა-
ზა, თანაც არ დაახანა თავადობის, ვაჭრებისა და მღვდლების
გამოლანძღვა, რომელთა გამოც, მისი აზრით, ის გაჭალარავე-
ბამდე წერა-კითხვის უცოდინრად დარჩა.

წესდების შინაარსი რომ შევაჯამოთ, უნდა ითქვას, რომ
ის, როგორც ესკიზი, იტევდა საკუთარ თავში რევოლუციური
ბრძოლის ყველა ფორმას, რომლებიც გამომუშავებული იყო
სხვა ხალხების ისტორიით. მათ ვუთავსებდით რუსულ ნია-
დაგს და ვგრძნობდით უცილობელი პარტიზანული ბრძოლის
ხასიათს, სუსტის ძლიერთან დაპირისპირებაში.

ყველა წევრის მიერ დანერილი წესდება ჩაბარდა
„ხრამუშკაში“ (ასე ვეძახდით მაშინ ორგანიზაციის არქივს),
რომელიც განლაგებული იყო ჩემ მიერ უკვე ნახსენებ ბინა-
ში პატრიარქის ტბორებზე. ორგანიზაციის დაღუპვის შემდეგ
ეს „ხრამუშკა“ გადავიდა ორგანიზაციის ახლობელ პირებთან,
მაგრამ არა წევრებთან. ამიტომ მე უკვე არ ვიცი, სად წავი-
და ორიგინალი წესდება, იქ შენახულ ყველა სხვა ქაღალდთან,
წიგნებთან და დოკუმენტებთან ერთად. მაგრამ ეჭვი მაქვს ვი-
ვარაუდო, რომ ისინი ვერა შატილოვას, სუბოტინების ნათესა-
ვის ხელში ჩავარდა.

XI

წესდების დანერის შემდეგ ჩამოყალიბდა ჩვენი პირველი
ადმინისტრაცია. მასში შევიდნენ: ვასილი გრიაზნოვი, ევგენია
სუბოტინა და მე. ადმინისტრაციის ფუნქციები ასე გავანანი-
ლეთ: ევგენია სუბოტინა ორგანიზაციის ფინანსურ ნაწილს
ხელმძღვანელობდა, ვასილი გრიაზნოვი, როგორც მუშა,
მუშებთან კავშირს, ხოლო მე კი ურთიერთობას ვანარმოებდი
ლეგალურ და არალეგალურ ინტელიგენტ პირებსა და წრეე-
ბთან.

ჩვენი ადმინისტრაციის ერთ-ერთ პირველ სხდომაზე შემდეგი წინადადებები შევიტანე: 1) ნევრებისგან ახალი ორგანიზაციული ერთობის აუცილებელ გამოყოფაზე მოსკოვში ნევრების მრავალრიცხოვნობიდან გამომდინარე, სადაც ჯერჯერობით ორი-სამი კაცით შემოფარგვლაც შეიძლებოდა, სამწევრიანი ადმინისტრაციის ზემოდან. ახალი ერთობების დასაარსებლად ზოგიერთ ნევრს შევთავაზე მეთაურობა სხვა მუშათა ცენტრებსა და მსხვილ ქალაქებში, როგორებიცაა ივანოვო-ვოზნესენსკი, სერპუხოვი, შუია, ტულა, კიევი, ოდე-სა, ტფილისი და სხვა ადგილები პეტერბურგის გარდა, სადაც ისევ დაბრუნდა ჟუკოვი და აგრძელებდა პეტერბურგის მუშებისა და ახალგაზრდების ორგანიზებას; 2) მე, აგრეთვე, შევთავაზე შევდგომოდით ფულადი სახსრების დაუყოვნებლივ რეალიზაციას, რომლებიც, როგორც უკვე ვთქვი, უმთავრესად, უძრავი ქონების სახით გვექონდა. მათი გაყიდვით უნდა ჩამოგვეყალიბებინა ფონდი და ჩაგვედო ერთ-ერთ საზღვარგარეთულ ბანკში, მათი განკარგვა კი რომელიმე სუბოტინასათვის მიგვენდო. მას ამისთვის საზღვარგარეთ უნდა ეცხოვრა, ეწარმოებინა ხარჯები ორგანიზაციის საჭიროებებზე, როგორც რუსეთში, ისე საზღვარგარეთ, სადაც ამ დროს ჩვენი ორგანიზაციის სახსრებით უკვე გამოდიოდა პერიოდული ორგანო „რაბოტნიკ“,¹ ნიკ. ჟუკოვსკის, ნიკ. მოროზოვისა და სხვების მონაწილეობით; და-ბოლოს, 3) მე შევთავაზე რუსეთში განსაკუთრებული რედაქციის ორგანიზება რევოლუციური წიგნებისა და პატარა გამოცემების გამოსაცემად, როგორც რუსეთში, ისე საზღვარგარეთ, რისთვისაც ნაწარაუდები იყო ტიპოგრაფიის გახსნა კავკასიაში. ამ მიზნებისთვის შრიფტიც კი იქნა მოპოვებული, რომელიც მიყოლებული დარბევების შემდეგ დაიმარხა სოკოლნიჩის ტყეში, მოსკოვის შემოგარენში, უკეთესი მომავლის იმედით.

¹ ბაკუნისტური მიმართულების ხალხოსნური გაზეთი. გამოიცემოდა 1875 წლის იანვრიდან 1876 წლის მარტამდე ჟენევაში. გამოიცა 15 ნომერი.

ჩვენ მიერ წამოჭრილი საკითხებიდან პირველი – ახალ ერთობათა დაარსების შესახებ, იმდენად მომნიშვნელოვანი იყო, რომ უკვე მარტის დასაწყისში გადაწყდა წინასწარ მონიშნულ სხვადასხვა ცენტრში წასვლა-წამოსვლა. პეტრე ალექსეევი გამოცხადდა ივანოვო-ვოზნესენსკში წასასვლელად. ნიკ. ვასილევი და ივ. ბარინოვი – სერპუხოვში, ალ. ლუკაშევიჩი ტულაში, ვარვარა ალექსანდროვა – შუიაში, სადაც ის უკვე წავიდა ნიკ. ვასილევთან ერთად ჯერ კიდევ მარტში, ალექსანდრა ხორუევსკაია – კიევში, ოლგა ლიუბატოვიჩი – ოდესაში, მიხ. ჩიკოიძე და ალ. ციციანოვი (უფრო ადრე გასული) – კავკასიაში და ა. შ.

მეორე საკითხი ასევე ერთსულოვნად იქნა მიღებული, მაგრამ სახსრების ფონდში რეალიზაცია არათუ ჩემს დროს, არამედ ჩემი დაკავების შემდეგაც ვერ მოხერხდა, ნაწილობრივ იმიტომ, რომ დები სუბოტინები მიისწრაფოდნენ, თავად მიეღოთ უშუალო მონაწილეობა რევოლუციურ საქმიანობაში და უხალისოდ თანხმდებოდნენ, როგორც თვითონ ამბობდნენ, გულხელდაკრეფილ ჯდომას საკუთარ მამულში ან საზღვარგარეთ. ეს ნაწილობრივ იმიტომ ხდებოდა, რომ მსხვილი ქონების რეალიზაცია არცთუ იოლია, ხელის შემშლელს წარმოადგენდა ისიც, რომ ეს ოჯახი უკვე ეჭვქვეშ იყო, ვინაიდან მათი დედა ს. ა. სუბოტინა და მესამე და – 17 წლის ნადეჟდა მიმხრობილი იყვნენ 193-ის პროცესის მოკვლევაზე და ერთი პერიოდი ციხეშიც კი ისხდნენ.

მესამე წინადადების განხორციელების დაწყება არც კი მოგვიხდა.

ახალ ცენტრებში რევოლუციური ერთობების ორგანიზების დავალების განსახორციელებლად ფაბრიკებში ადგილების დატოვება მოუხდა ზოგიერთ წევრს. იქ შეიძლებოდა ურთიერთობის გაგრძელება მათ გარეშეც, ხელახლა მომხრობილი მუშების მეშვეობით. დაიწყო შეკრებები მონიშნულ ადგილებში გასამგზავრებლად. გადაწყვეტილი იყო კორსაკის სახლში,

ბინის ლიკვიდაცია, რომლის პატრონი სოფია ბარდინა იყო და მას უკვე მიტოვებული ჰქონდა ფაბრიკა. ეს ბინა ორგანიზაციის ყველა წევრისათვის, რომლებიც მოდიოდნენ ფაბრიკებიდან და ქარხნებიდან, თავშესაფარს, ნაწილობრივ კი, ახალ მუშებთან შეხვედრის ადგილს წარმოადგენდა.

იმ დღისთვის, როდესაც ჩვენი პირველი დიდი ჩავარდნა მოხდა, ე. ი. 1875 წლის 4 აპრილისთვის, ორგანიზაციის წევრებს, უკლებლივ, ოლგა ლიუბატოვიჩის გარდა, რომლებიც აგრძელებდნენ ფაბრიკაში მუშაობას, უკვე დაეტოვებინათ თავიანთი ადგილები და დროებით, რამდენიმე დღით, ამავე ბინაში (კორსაკის სახლში) ცხოვრობდნენ, რათა საბოლოოდ მოგვეთათბირა ერთმანეთში და დავშლილიყავით. მაგრამ ამ გეგმის განხორციელება არ გვენერა. ჩემთვის, როგორც ადმინისტრაციის წევრისთვის, დიდი პასუხისმგებლობა იყო ამ ბინის უსაფრთხოებაზე ზრუნვა, სადაც მიმოდოდა, როგორც უკვე ვთქვი, ინტელიგენტთა გარდა, მრავალი მუშა. მათი შეკრება სხვა ინტელიგენტთა ბინებში უხერხული იყო, მათთვის ამ საერთო ბინაში დარჩენის უფლების მიცემა კი – პირდაპირ დანაშაულებრივი, ვინაიდან სულ ახლახან (29 მარტს) დაეჭირათ ჩვენი მეტად საქმიანი მუშა – ნიკოლაი ვასილევი და ყველასათვის მოულოდნელად მისი ცოლი, დარია სკვორცოვა გამოგვეცხადა ამ ბინაში, რომელიც მას არ უნდა სცოდნოდა. მან გვიამბო, რომ ნიკ. ვასილევი მოსკოვის ფაბრიკებში გავლენით მისი მტრისა და ძველი მეტოქის – გლეხ იაკოვლევის დასმენით დააკავეს. ამბობდა, რომ მისი ქმარი წაიყვანეს კისტანით, რომელსაც მუდამ ჯიბით ატარებდა და ეს უფრო აუარესებდა მის მდგომარეობას. ტიროდა და დახმარებას ითხოვდა. ვანწყნარებდი როგორც შემეძლო. ვურჩიე, ქმართან შეხვედრა ეთხოვა, ვიყავი რა დარწმუნებული, რომ მასზე მიჯაჭვულობა ენაზე კბილს დააჭერინებდა, ჩვენ კი მანამდე მოვასწრებდით ბინის ლიკვიდაციას. მივეცი ფული და ვურჩიე მოემარაგებინა ნიკ. ვასილევი ციხეში ყველა საჭიროებით.

ამან, როგორც ჩანს, დაამშვიდა, მაგრამ მუშათაგან ზოგიერთ-მა (პაფნუტი ნიკოლაევი და სემიონ აგაპოვი) საკუთარ თავს უტაქტო გამოსვლების უფლება მისცა. დასცინოდნენ და აღიზიანებდნენ მას. მე მაშინ ვიგრძენი, რომ ჩვენს ბინას დიდი საფრთხე – უცილობელი ჩავარდნა ემუქრებოდა და ყველას ვთხოვდი, იქაურობა დაუყოვნებლივ დაეტოვებინათ. ჩვენგან არცთუ მოშორებით მოლოდენის ბინა იყო, სადაც შეიძლებოდა რამდენიმე მუშის შეფარება. ვასილი გრიაზნოვი მაშინვე პეტერბურგში გავისტუმრე, ვინაიდან მოსკოვის ყველა ფაბრიკასა თუ ქარხანაში ის უკვე ცნობილი იყო და შეიძლებოდა ქუჩაშიც კი დაეპატიმრებინათ. ორგანიზაციის ინტელიგენტ წევრებს შევთავაზე, გადასულიყვნენ სასტუმროებში, იქიდან კი უკვე დანიშნულებისამებრ გაფანტულიყვნენ. ვიზრუნე იმაზეც, რომ ყველა არალეგალური ნივთი გაეტანათ ბინიდან და მასში მხოლოდ უბრალო მეშჩანური ავეჯი და სამოვარი დარჩა, ჩაის ჭურჭლით, რომელთა გადაყრაც ყოველ ნუთს შეიძლებოდა.

და ერთი უცნაურობა – მიუხედავად იმისა, რომ ყველას სილრმისეულად ჰქონდა გააზრებული მოსალოდნელი საფრთხე, ჩვენ მაინც არ შეგვეძლო იმ ბინის დატოვება, რომელშიც ყოველნუთიერად მოდიოდნენ მუშები ყველა ფაბრიკიდან, ალელ-ვებულები ნიკოლაი ვასილევის, ივანე ბარინოვის, პროკოფი ბარინოვისა და ფილატე ეგოროვის დაპატიმრებით. საჭირო იყო ყოველი მათგანის გამხნეება, დამამშვიდებელი სიტყვის თქმა და არა მათგან დამალვა, სხვაგვარად მათში გავალვიძებდით უნდობლობას და ჩვენი მთელი ნახევარწლიანი საქმიანობა მუშათა შორის, სამუდამოდ დაიკარგებოდა. მაგრამ ამისათვის არ იყო ყველას დარჩენის აუცილებლობა, ამიტომ კელლერის მებლირებულ ოთახებში დავიქირავე ნომერი, ორგანიზაციის ყველა წევრს მივეცი მისამართი და ვთხოვე, სხვა კონსპირაციულ ბინებში არ ევლოთ. ეს იყო 2 აპრილს. ფაბრიკის მუშები უკვე ყველანი გაფრთხილებული იყვნენ და გადანყვეტილი

იყო, რომ 3 აპრილს არც ერთი ჩვენგანი არ უნდა გამოცხადებულიყო კორსაკის სახლში. ვეყრდნობოდი რა ამხანაგების სიფრთხილეს, მიუხედავად ჩვენი შეთანხმებისა, მაინც წავედი ბარდინასთან ბინის მოსანახულებლად, ვინაიდან მსურდა გამეგო, ყველაფერი ისე შესრულებოდა თუ არა, როგორც გადანყდა წინააღმდეგობით. ბინდი იყო. ქვედა სართულის ფანჯრებიდან შუქი მოჩანდა, პირობითი ნიშანი ფანჯრებზე ადგილზე იყო. ახლოს მივედი და ფარდის მიღმა მაგიდასთან მშვიდად მსხდომი ბარდინა და სხვები დავლანდე, თითქოს არც აპირებდნენ გასვლას. სწრაფად გავემართე კარიბჭისკენ, რათა მათთან შეესულიყავი. ჩემთან შემხვედრად მოდიოდა გოროდოვოი, ნიგნით ხელში და როდესაც გვერდი ამიქცია, მითხრა: შენ ძმაო, სჯობს, აქ არ შეხვიდე!

ამ სიტყვებმა შემძრა, მაგრამ ფრთხილად მაინც შევედი ეზოში და წინკარში შეუსვლელად ყური მივუგდე; მესმის ბარდინას მხიარული ხუმრობები, ჩიკოიძის ხმამაღალი სიცილი და პეტრე ალექსეევის სახუმარო რეპლიკები. შევედი ბინაში და ბარდინას სერიოზული საყვედურით მივმართე, თუ რატომ არ გაესუფთავებინა ბინა აქამდე. ვუამბე გოროდოვოის უცნაური გაფრთხილება და, პირდაპირი გაგებით, ხვეწნა დავეწყე, რომ უმალ დაეტოვებინათ ყველაფერი და გაქცეულიყვნენ, რათა აქ არ წაგვედგომოდნენ თავს. ბარდინა და ჩიკოიძე ამ გაფრთხილებას ხუმრობით მოექიდნენ: „ნამდვილი საფრთხე რომ იყოს, გოროდოვოი არ გაგაფრთხილებდა, შენთან რა საქმე აქვს“. ნამიერად ამ სიტყვებმა ჩემს გულდაჯერებულობასაც დაარტყა, მაგრამ შემდეგ კვლავ ვთხოვდი დაჟინებით ყველას, რომ დაშლილიყვნენ. ბარდინა მოითხოვდა, რომ ჭიქა ჩაი დაგველია და შემდეგ უკვე წავსულიყავით. არანაირ არგუმენტებს არ შეეძლო ამ გადანყვეტილების შერყევა. ისღა დამრჩენოდა, დავმჯდარიყავი და მეცადა, რათა ბოლო გაესულიყავი. ვერ მოასწრო ბარდინამ პირველი ჭიქის ტუჩებთან მიტანა, რომ კარები ტყაცანით გაიღო და გაუფრთხილებლად,

უსიტყვოდ, როგორც ყაჩაღები იჭრებიან, ოთახში ზღვა ხალხი შემოცვივდა. პირველი გენერალი ვოეიკოვი შემოვიდა და პირდაპირ მე, რომელიც ჯერ კიდევ ფეხზე ვიდექი, მომვარდა.

„ყველანი დააპატიმრეთ!“ დაუყვირა მან თავის მრავალრიცხოვან ამაღას. ვილაც ახალგაზრდა ოფიცერი ჯარისკაცებით გარს შემოგვერტყა. ისინი ოცნი იყვნენ, ჩვენ ცხრანი: ბარდინა, კამინსკაია, ჩიკოიძე, პეტრე ალექსეევი, ლუკაშევიჩი, პაფნუტი ნიკოლაევი, სემიონ აგაპოვი, ვასილი გეორგიევსკი და მე; წინააღმდეგობის განწევაზე, გაქცევაზე გაფიქრებაც არ შეიძლებოდა. ჩიკოიძემ შემოგვეთავაზა, ყველანი დავსხმოდით თავს დამცველებს და ამგვარად ვინმესთვის მაინც მიგვეცა ფანჯრიდან გაქცევის შანსი. ფარდა გადავწიე და დავინახე, რომ მთელი სახლი ალყაში იყო. წინააღმდეგობას აზრი არ ჰქონდა. ჩიკოიძეს მთელი ჯიბე კონსპირაციული ქაღალდებით ჰქონდა სავსე. საჭირო იყო მათი განადგურება ნებისმიერ ფასად. ჩხრეკვა რომ შეგვეყოვნებინა, განვაცხადეთ, რომ პროკურორის გარეშე ჩვენი გაჩხრეკვის უფლებას არ მივცემდით. – რად გინდათ პროკურორი? პროკურორი არ არის და არც იქნება, იყვირა ვოეიკოვმა. – არ იქნება და არ გაქვთ უფლება ჩვენი გაჩხრეკვისა, განუცხადეთ ჩვენ. ვოეიკოვი რამდენადმე შეიშმუშნა და თქვა: კარგი, გეყოლებათ პროკურორი. თავის ამაღას მკაცრად მოსთხოვა, ჩვენთვის ედარაჯათ, თავად კი ოთახიდან სწრაფად გავიდა. ჩვენ მაგიდას მივუსხედით და სევდიანად დავიწყეთ კვლავაც ჩაის სმა, რომელსაც ახლა ჩიკოიძის კონსპირაციულ ქაღალდებს ვაყოლებდით. ზოგიერთმა ჩვენგანმა ყალბი პასპორტის გადაყლაპვაც მოასწრო, რომლითაც ვცხოვრობდით. საღამოს 9 საათისთვის ყოველივე განადგურებას დაქვემდებარებული შეჭმული იყო გუშაგების თვალწინ.

პროკურორი კლარკი შუალამისთვის მოვიდა. ამ დროში, რა თქმა უნდა, მოვასწარიტ მოგველაპარაკებინა თუ როგორ დაგვეჭირა თავი და როგორი ჩვენებები მიგვეცა კორსაკის

სახლის სტუმრობასთან დაკავშირებით. სწორედ ამით აიხსნება წინააღმდეგობების არარსებობა ყველა ჩვენგანის, კორსაკის სახლში დაკავებულების, ჩვენებაში. მე, ბარდინასა და ჩიკოიძეს საკუთარი გვარები უნდა დაგვემალა, რათა სუფთად დაგვეტოვებინა ის ბინები, რომლებზეც მინერალი ვიყავით საკუთარი სახელებით. ამიტომ ჩვენ დავირქვით ასოები A, E, B.

ამ საბედისწერო ბინიდან ბოლოჯერ გამოსვლისას, უკვე თავისუფლებადაკარგულმა, ჟანდარმთა მეთვალყურეობით, უკან გავიხედე. დარბევის სურათი სრული იყო: იატაკსა და ფანჯრებზე უნესრიგოდ მიყრილი ავეჯი, ჭურჭელი და სხვა ნივთები მოგაგონებდათ საცხოვრებელს ახლახან შტურმით აღებულ ქალაქში. პირველ ფანჯარას შევხედე: ჩამოხეული ფარდა, რომელიც სიგნალის სამსახურს გვინევდა, ჭუჭყიანი და დაჭმუჭნული, კუთხეში მიმალული ეგდო. აღარავინ გაებმება მახეში, გავიფიქრე მე. გამახსენდა, რომ ამ დილით უნდა დაეტოვებინა თავისი ფაბრიკა ოლგა ლიუბატოვიჩს, რომელიც კამინსკაიას ეკლესიაში შეხვედრაზე შეუთანხმდა, რათა ერთად გამგზავრებულიყვნენ მისთვის ჯერ კიდევ უცნობ ბინაში. თუ ის აქ მოვა, გავიფიქრე მე, ფანჯარაზე ნიშნის არარსებობა გადაარჩენს. და მართლაც, უზარმაზარ, ცარიელ, სტაროვერულ ეკლესიაში უშედეგო ოთხსაათიანი ლოდინის შემდეგ, ის მაინც მივიდა ხსენებულ ბინაში, კორსაკის სახლში და ფარდის ნაცვლად ფანჯარაში მხოლოდ წითელი, მთვრალი სახე დაინახა იმ მეეზოვისა, რომელიც ჩასაფრებული იჯდა და წყნარად სვამდა ჩაის სასწაულად გადარჩენილი ჩვენი ლამბაქიდან. ფანჯარაში ჩამოხეული ფარდის ნაგლეჯი ეკიდა, რომელიც მოღალატურად წამოსდებოდა ლურსმანს, თითქოს მოწმობდა მომხდარ დრამას. უკვე ორი წლის შემდეგ ის მიყვებოდა, რომ მას მაინც სული მიუწევდა ამ სახლში შესვლისკენ, მაგრამ გონიერებამ იმარჯვა. საბედნიეროდ უკვე ბინდი იყო და ის, სარაფანსა და გლეხურ სათბუნებელში უნდა წასულიყო ეგგენია სუბოტინასთან რუდნევის ნომრებში ტვერს-

კიზე, სადაც ცხოვრობდა როგორც ინტელიგენტი ქალბატონი და საიდანაც ასეთი „სოფლის ქალი“ შეიძლება გამოეგდოთ კიდევ, მაგრამ ეს არ მოხდა. ევგენია სუბოტინამ უკვე იცოდა ან ხვდებოდა დარბევის შესახებ და მისი (ოლგა ლიუბატოვიჩის – ნ. ს.) მისვლით ყველა ეჭვი გაქარწყლდა. დიდი იყო მათი მწუხარება. ისინი შეთანხმდნენ, რომ რაც არ უნდა ყოფილიყო გაგვათავისუფლებდნენ და მრავალი დღე ეძებდნენ ჩვენს კვალს, იდგნენ რა ჟანდარმერიის სამმართველოსთან ახლოს მონაცვლეობით, ზოგჯერ ვაშლის ხონჩით ხელში, როგორც ვაჭრები, რათა გაეგოთ თუ სად ჩაგვსვეს და მოეწყოთ ჩვენთან კავშირი. ხშირად რისკავდნენ რომ არ ეცნოთ დარია სკვორცოვას ან სხვა ცილისმწამებლებს. კავშირები მალე მოეწყო, მაგრამ მათი წარმოება შემდეგში უკვე სხვებს მოუხდათ. ევგენია სუბოტინა სასწრაფოდ უნდა წასულიყო პეტერბურგში, ხოლო ოლგა ლიუბატოვიჩი – ოდესაში.

როდესაც დაკავებულები კონვოის ქვეშ, კორსაკის სახლიდან გამოგვიყვანეს და ცხრა ეკიპაჟზე დაგვსვეს, მთელი ეს გრძელი მატარებელი ბუტირკას ციხისკენ გაემართა. ჩვენ, ყველა, ე. წ. „პუგაჩოვის კოშკში“ ჩაგვსვეს, სადაც, როგორც ამბობენ, რკინის გალიაში იჯდა პუგაჩოვი, რომელმაც გაბედა ეკატერინეს ტახტის შერყევა.

ჩვენმა უპატიებელმა დაუდევრობამ, რომლის წყალობითაც მოხდა ორგანიზაციის ექვსი წევრისა და კიდევ სამი სხვა ადამიანის, რომლებიც მალე შევიდოდნენ მასში, ჩავარდნა, მე სულის სიღრმემდე შემძრა. დღემდე ვსაყვედურობ ჩემს თავს, რატომ არ მეყო ხასიათი, რომ გამეყარა ყველა იმ დაწყევლილი სახლიდან, როდესაც მე შევედი მათთან ამ სახსოვარ საღამოს, გოროდოვოისგან უკვე გაფრთხილებული. ეს რომ გამეკეთებინა, ვინ იცის, იქნებ ახლაც ცოცხლები ყოფილიყვნენ ბარდინაც, პეტრე ალექსეევიც, ჩიკოიძეც, კამინსკაიაც და სხვებიც, რომლებიც შემდეგ ასე უდროოდ გარდაიცვალნენ! რა თქმა უნდა, საბოლოოდ დაპატიმრება არ ასცდებოდათ

არც მათ, ისევე როგორც ჩვენი ორგანიზაციის ყველა სხვა წევრს. მაგრამ ხომ არაფერია იმაზე უარესი, ვიდრე ბრძოლის დასაწყისში მწყობრიდან გამოსვლა?

ასეთი მწუხარებით დაძაბუნებული მივეგდე ჭუჭყიან ლოგინზე „პუგაჩოვის კოშკის“ პირველ ნომერში და პირველი სამი დღე გაუღვიძებლად მეძინა, როგორც დარეტიანებულს. მთელი საათები მალევიდებდნენ ჟანდარმები, მეკითხებოდნენ, ხომ არ მინდოდა რამის ჭამა. მაგრამ მე, როგორც შემდეგში ისინი მიყვებოდნენ, არ ვიღვიძებდი, ძილშივე ვპასუხობდი: არაფერი არ მინდა.

დიახ, სანაღვლო ნამდვილად გვექონდა. ჯერ კიდევ წინა დღეს ჩვენ იმაზე ვოცნებობდით, თუ როგორ დავფარავდით მთელ რუსეთს უახლოეს მომავალში ჩვენი სოციალ-რევოლუციური ორგანიზაციის ქსელით. და უცებ, უბრალო შემთხვევითობის გამო, მხოლოდ იმიტომ, რომ ჩვენ ვერ შევძელით ზუსტად შეგვესრულებინა საკუთარი გადანყვეტილება და არ დავიშალებით დაუყოვნებლივ, გამოუსწორებელი ზიანი მივაყენეთ ჩვენს ახალგაზრდა ორგანიზაციას, ნავართვით რა ექვსი საქმიანი და ძალიან ფასეული წევრი. დარტყმა საშინელი იყო, ამასთან სულში იყო იმედი, რომ ჩვენ მალე გაგვათავისუფლებდნენ, იმიტომ, რომ დარწმუნებული ვიყავი, თავს ყველა კარგად დაიჭერდა, არავის არ დასცდებოდა სიტყვა ორგანიზაციაზე, ხოლო დანარჩენი სამხილები ისეთი არარსებული იყო, რომ მხოლოდ წინასწარი პატიმრობით დაძვრენა შეგვეძლო. ეს ასეც იქნებოდა, რომ არა 1875 წლის შემოდგომაზე ორგანიზაციის სხვა წევრების დაპატიმრება, რომელთაც აღმოაჩნდათ გიორგი ზდანოვიჩის უკიდურესად არაფრთხილი წერილები, რომელთა გამოც პირდაპირ დასტურდებოდა ჩვენ ყველას კუთვნილება საერთო ორგანიზაციისადმი. ხოლო იმავე წლის ოქტომბერში თავად ზდანოვიჩის დაპატიმრებით, რომელსაც ჩვენი ორგანიზაციის წესდება უპოვეს, ძიების მიერ ნავარაუდები

ორგანიზაციის არსებობა საბოლოოდ დადგინდა. ზდანოვიჩის დაპატიმრებამდე მე მხოლოდ 193-ის პროცესს მიმანერდნენ რაბინოვიჩის ცილისწამების გამო, რომელიც რატომღაც ჩაიკოველთა წრის წევრად მთვლიდა (სავარაუდოდ იმიტომ, რომ სტუდენტურ წრეებში ბაკუნისტად ვერთიანდებოდი), ხოლო ზდანოვიჩის დაპატიმრების შემდეგ მისთვის აღმოჩენილი დოკუმენტების წყალობით, ივანოვო-ვოზნესენსკში გაიმართა დამოუკიდებელი სასამართლო, რომელზეც მეც ვიყავი მიხმობილი. მამაჩემს, რომელსაც პეტერბურგში კატეგორიულად დაჰპირდნენ ჩემს თავდებით განთავისუფლებას, საბოლოოდ უთხრეს უარი.

ასე რომ, ციხეში ჩაჯდომა მყარად მომიხდა. ჩემი დაპატიმრებიდან თითქმის ერთი წლის შემდეგ დასრულდა წინასწარი მოკვლევა 50-ის პროცესზე და 1876 წლის მარტში ჟანდარმთა ზედამხედველობიდან საქალაქო პოლიციის ზედამხედველობაში გადავედი. ამ დროისათვის 50-ის პროცესზე ყველა ბრალდებული პეტერბურგში ჩამოჰყავდათ. გაგზავნამდე მცირე ხნით ადრე „პუგაჩოვის კოშკიდან“ გადამიყვანეს და პრეჩისტენსკის ნაწილში ჩამსვეს, სადაც მე თავიდან სასიამოვნოდ გაკვირვებული ვიყავი ჟანდარმების არარსებობით. ამ ნაწილის მე-2 სართულის ერთ-ერთ ნომერში ჩამსვეს. რამდენიმე წუთში აღმოჩნდა, რომ ერთ დერეფანში ვარ ბარდინასთან, ჩიკოიძესთან და ნიკ. მოროზოვთან, რომლებიც მე უკანასკნელად, გაკვრით ბერნში ვნახე.

აქ, მოწყვნილი გოროდოვოის თანდასწრებით, ჩვენ თავისუფლად ვსაუბრობდით გამოვლილზე. ჯერ კიდევ მაშინ ვწონილით, თუ რა დიდ მსხვერპლად დაგვიჯდა ეს მშვიდობიანი პროპაგანდა ხალხში, ახალ გზებს ვეძებდით. ჩვენ გვერდით ნიკოლაი მოროზოვი იჯდა, ეს გვიმსუბუქებდა საუბარს ფანჯრიდან, რომელიც დიდ მდელოზე გადიოდა, სადაც ზარმაცად გადი-გამოდიოდა ერთადერთი გოროდოვოი და მას არც ჩვენ ვაინტერესებდით საერთოდ და არც ჩვენი საუბარი. უკვე მაშინ

მაოცებდა ნიკოლაი მოროზოვის გატაცება ტერორისტული საქმიანობის ფართო გეგმებით. ის ხშირად საუბრობდა ორსინე-ესკის ბომბებზე და ამტკიცებდა, რომ რუსული რევოლუციის შველა მათშია, უკიდურეს შემთხვევაში, ახლა, როდესაც ძალიან ცოტანი დავრჩით. რიცხოვნობის ნაკლი უნდა შეიცვალოს მოქმედების ენერგიითა და ძალით, ამბობდა ის, თითქოს მომავალს ჭვრეტდა. ჩვენი ეს საუბარი უნებლიეთ გამახსენდა 1881 წლის აპრილში, როდესაც ცენტრალკის ამხანაგებთან ერთად ცენტრალურ საკატორლო ციხიდან მცენსკში გადაყვანილი კარში გასაგზავნად, ინტერესით შეპყრობილი ვადევნებდი თვალს პროცესს პირველი მარტის საქმეზე და არ გამკვირვებია, რომ ბროშურის „ტერორისტული ბრძოლა“ ავტორი ნიკ. მოროზოვი იყო.¹

აქვე, იმავე პრეჩისტენსკის ნაწილში, დაკავების შემდეგ პირველად შევხვდი მუშა ნიკოლაი ვასილევს. იმ დროს, როდესაც ინტელიგენტები განვლილ გზას ეწონიდით, ეს ხალხის შვილი, რომელმაც სულ ცოტა ხნის წინ მოიარა მოსკოვის ყველა ფაბრიკა, იხმობდა განთავისუფლების საქმეზე თავის მუშა ძმებს, რომელთა შორისაც ის დიდი გავლენით სარგებლობდა, ციხეში იძულებითი უსაქმურობით იტანჯებოდა. პირველ დღეებში მე არ ვიცოდი, რომ იქ იჯდა. ერთხელ შუადღისას ქვედა სართულიდან ხმა გავიგე. მივაყურადე, ნიკოლაი ვასილევის ხმა იყო. გუშაგი მანიშნებს, რომ ჩემთან ქვედა სართულიდან სურთ ლაპარაკი.

– ბატონო, – მესმის მე, – ბატონო, გესმით თუ არა?
– გისმენთ, გისმენთ, – ვუპასუხე მე, – ვინ ხართ? – ვკითხე.
– მე ნიკოლაი ვასილევი ვარ. ნუთუ, ხმაზე ვერ მცნობთ?
– ენყინა მას. – აი, მე კი მაშინათვე გიცანით ხმით, როდესაც თქვენს მეზობელთან დაიწყეთ გადაძახება.

¹ პირველი მარტის საქმე დაკავშირებულია „ნაროდნაია ვოლიას“ მიერ ალექსანდრე II-ის წინააღმდეგ მიმართულ მერვე აქტთან, რომელმაც რამდენიმე დღეში იმპერატორის სიცოცხლეც შეინირა.

– შენი ხმა როგორ ვერ უნდა იცნო და მეც ვიცანი, სალამი ნიკოლაი, – ვეუბნები მე. – უბრალოდ, მინდოდა დავრწმუნებულიყავი, ხომ არ მომესმა-მეთქი.

ეს იყო ჩვენი პირველი შეხვედრა მას შემდეგ, რაც ერთ-მანეთი ერთი წლის წინ ვნახეთ პირში ნაყენებაზე მოსკოვის ჟანდარმერიის სამმართველოში.

– ახ, ეშმაკმაც წაგიღოს, მიხაილოვ, – აგრძელებდა ის და, ჩვეულებისამებრ, ჩემი სამუშაო სახელით მომმართავდა; – მე ხომ ვფიქრობდი, რომ ჩემთან საუბარს არ დაიწყებდი.

– რატომ? – ვკითხე მე.

– ისე... შენ ხომ თურმე ბატონი ხარ. თანაც როგორი: ტახტის აზნაური. მე ხომ კაპიტანმა ლოვიაგინმა ყველაფერი მიაბო. რა მოხერხებულად გააცურე ჩვენი ძმა-გლეხი, ცხოვრებაში აზრადაც არ მომივიდოდა, რომ ბატონი ხარ.

– რატომ სულ ერთი არაა შენთვის ბატონი, გლეხი, მთავარია, შენს მხარეს ვარ, – ვკითხე მე.

– არა, სულ ერთი არაა. მე, მაგალითად, ვფიქრობდი, რომ ყველა ბატონი თაღლითია და შენი თანდასწრებითაც მუდამ ვეუბნებოდი ამას ჩვენს ფაბრიკის ძმას. ახლა კი აღმოჩნდა, ბატონებს შორის არის კარგი ხალხი, როგორც შენ და ფიოდორი (ჩიკოიძე), იქნებ სხვებიც. ამ დადებითს ხომ ცხოვრებაშიც არ გავიფიქრებდი. ღმერთო შეინყაღე, რადგან ეს ბატონი, მთელი სულით გლეხისკენაა; რომ მათ გამო ის საპყრობილეში წავიდა. ამაზე ზღაპრებშიც არ წერენ... ეჰ, მიხაილო, ცოდვა შენს სულს, უნდა გეთქვა, ვინ იყავი. გეთქვა, რომ თავად ბატონი იყავი, მე მთელი მოსკოვის გასაგონად შევყვირებდი: სიმართლემ იმარჯვა და ბატონობა ჩვენს მხარეზეა! თორემ მხოლოდ გლეხებს რა შეუძლიათ გააკეთონ ბატონების, მღვდლების (ნიკოლაი ვასილევი სტაროვერი იყო), ვაჭრებისა და ყოველგვარი ძლიერი ნაძირლების წინააღმდეგ?... აი, მაგალითად, ჩამსვეს საპყრობილეში და ვზივარ, როგორც ორმო-

ში, დადებითად, როგორც ორმოში (ნიკ. ვასილევს ბოროტად იყენებდა სიტყვას „დადებითად“). მყარაულობს ძმა-გლეხი და სიკვდილამდე არ გამიშვებს. მიხვალ მასთან და ეუბნები, როგორც საკუთარ ძმას: მისმინე, კეთილო ადამიანო, რა, აქ დიდხანს უნდა მანვალონ? ის კი საპასუხოდ: მოშორდი, მოშორდი სარკმელს, საუბარი არაა დაშვებული. თუმცა, გასაგებიცაა, ისიც ორმოში მოხვდა. აი, აქ კი მოდის კაპიტანი ლოვიაგინი, ვეუბნები: რა, ბატონო, კეთილო, დიდხანს უნდა მანვალონ ამ ორმოში? არ ვიცი, ნიკოლაი ვასილევ, არ ვიცი. მოგწყინდათ? წიგნი წაგეკითხათ.

– წიგნის კითხვა რომ მცოდნოდა, საპყრობილეში არ მოვხვდებოდი და თუ მოვხვდებოდი, მალევე გავიდოდი. რამდენი ბატონი ვარდება საპყრობილეში თაღლითობის გამო, ის დანერს წერილს, შეხედავ და ისევ თავისუფალია. ჩვენი ძმა კი, როგორც არაფრის გამო მოხვდა ციხეში, ისე დაიკარგება.

– წერა-კითხვა უნდა ისწავლოთ. – ამბობს კაპიტანი ლოვიაგინი.

– გვიანია, ადრეც მიცდია, ახლა კი, ორმოცი წლის ასაკში, ვერ ისწავლი.

– აი, მე კი ორ კვირაში კითხვასაც და წერასაც შეგასწავლით. – დამაჯერებლად მეუბნებოდა.

– კარგი.

მეორე დღეს ჩემთან კამერაში მოდის კაპიტანი და მოაქვს თამბაქო „გაბაიას“ მეოთხედი. მე ვეუბნები, სტაროვერი ვარ, არ ვენევი. არცაა საჭირო, აი, აქ წერია: თამბაქო „გაბაია“, აიღეთ და გადაიხატეთ, გადახატულიდან წაიკითხეთ და ისწავლით. მალევე გავიგე მთელი მუსიკა და ახლა კითხვაც ვიცი და წერაც. ერთი კვირის წინ სუშევსკის ნაწილში ვზივარ, ისეთი სიმკაცრეა, თუნდაც თავი ჩამოიხრჩვე. უნტერს ვეუბნები: სასაყვედურო მაქვს. მიპასუხებს: – ნუ, მისწერე პროკურორს. მივწერე და ერთი კვირის შემდეგ აქ გადმოვყავარ, აქ კი კარგია... აი, რას ნიშნავს წერა-კითხვის ცოდნა... გინდა,

მიხაილო, წაგიკითხო, რა მიეწერე პროკურორს? და ნიკოლაი ვასილევმა, დაახლოებით, შემდეგი წაიკითხა:

„ბატონო პროკურორო, ჩემო კეთილო ბატონო, ჩამსვეს ამ ორმოში დადებითად, არაფრის გამო. წამართვეს სინათლე, ჰაერი, სივრცე და ხალხი. ნუთუ, ჩამოხრჩობას მიბრძანებ? რად გყავთ ღმერთი? ნუთუ, მეფემ გიბრძანათ ხალხის ჩასმა ამ ორმოში დადებითად, არაფრის გულისათვის? გამათავისუფლეთ ამ ორმოდან, დამიბრუნეთ სინათლე, ჰაერი, სივრცე“. მისმენ, მიხაილო? მკითხა მან დასრულებისას. აბა, რას იტყვი?

– ძალიან კარგია, ძმაო, ნუთუ თავად დანერე?

– რას ამბობ, ნუთუ, არ გჯერა? აი, ახლა დაგინერ ბარათს და ყარაულს გამოვატან, მელანი ხომ სველი იქნება და მაშინ დაიჯერებ.

მართლაც, მაშინვე მივიღე წერილი გაუმშრალი მეღნით. სანყალი. ბეჭდური ასოებით წერდა, „გაბაიას“ ეტიკეტს ბაძავდა. და რამდენს ცდილობდა მჭედელი ვასილი გრიაზნოვი, რათა ესწავლებინა წერა-კითხვა ამ ორიგინალური და ნიჭიერი პროპაგანდისტისათვის! ხოლო ჟანდარმერიის კაპიტანმა ლოვიაგინმა, სწორედ იმან, ვისაც დაკავებისას თავადმა ციციანოვმა ესროლა, მას წერა 5 წუთში ასწავლა. ბედის უცნაური ირონია!

ერთხელ ნიკოლაი ვასილევს ვკითხე: კარგია, რომ წერ, მაგრამ რას კითხულობ?

– ყველაფერს, მაგრამ აზრი არ აქვს. ე. ი. დადებითად ვერ ვიგებ, რისთვის წერს ხალხი ამას. იმას კი არ წერენ, რაც უნდა წერონ, არამედ რაღაც უაზრობას. გლახზეც წავიკითხე, მუშაზეც და ამ მწერლებმა საერთოდ არ იციან, რა სურს ჩვენს ძმას. უნდა გავათავისუფლოთ ჩვენი ძმები ყოველგვარი უსამართლობისაგან, დარბაისელი ბატონებისაგან, მღვდლებისა და ვაჭრებისაგან. და როგორ გავათავისუფლოთ? ამას არავენ წერს. რამდენჯერ მითქვამს შენთვის, მიხაილო, ერთდროულად მოსკოვისა და შემოგარენის ფაბრიკები უნდა

შეიკრიბონ პოკროვკაზე და იქიდან წავიდნენ კრემლში. იქ კი სასამართლო მოენწყობა ბატონების წინააღმდეგ. როგორც კი ცულები ალაპლაპდება, უსამართლობაც გაქრება.

მართლაც, ნიკოლაი ვასილევმა არაერთხელ შემოგვთავაზა აჯანყება მოსკოვში და კრემლში საერთო სახალხო სასამართლოს მოწყობა. მახსოვს, ერთ კვირა დღეს როგორ მოვარდა ჩვენს სამუშაო ბინაზე ივან და პროკოფი ბარინოვებთან ერთად და ითხოვდა, მომდევნო კვირას მოგვეწყო ეს საერთო-სახალხო სასამართლო. როდესაც ჩვენ წინააღმდეგ წავედით და ამას სიგიჟე ვუწოდეთ, ნიკოლაი ვასილევმა აღშფოთებით თქვა: როდემდე უნდა ვიყოთ პროპაგანდით დაკავებული? ფაბრიკელებს შორის ხომ დადებითად არც ერთი მეტოქე არაა, ყველა თანახმაა, ამაზე წავიდნენ სიმართლისათვის. მაშ რაღას ვუცადოთ? ჩემი აზრით – ან ახლა, ან არასოდეს. ჩვენს ძმას ამოსუნთქვის საშუალება არ უნდა მისცე. როგორც მისცემ, უკანდახეული კეფის ფხანვას დაიწყებს და იხსენე, რა ერქვა. სხვა დროსაც ქუდიც რომ შეუგდო, ვერ შეიტყუებ, ამიტომ – ხალხი დიდხანს არ უნდა გაანამო. თუ თანახმანი ხართ, უნდა წავიდეთ, თუ არ მოდიხარ, ესე იგი, თავად არ გსურს წასვლა. მაშინ რატომღა უხმობ, მეკითხებიან ყველანი.

მე ავუხსენი, რომ თუ მხოლოდ მოსკოვი აღდგება, მას მოგუდავენ. საჭიროა, ვეუბნები, რომ მოსკოვს მთლიანი რუსეთი გაჰყვეს. მხოლოდ მაშინ დაისადგურებს სამართლიანობა.

– მთლიანი რუსეთი, – ჩაილაპარაკა მან, – ის ხომ დიდია, ეს მალე ვერ მოხდება და მე და შენ, მიხაილო, საპყრობილეში რით ვისიამოვნებთ? ეს მართალია, მაშ, თუ აქ მოხვედრათ, ტყუილად არ უნდა მოვხვდეთ.

ნიკოლაი ვასილევი ხალხის შესანიშნავი მცოდნე იყო. ბრძოლის მომენტში ის საზრიან მუშებს არაფრად აგდებდა და რამდენადმე სძაგდა კიდეც ისინი. როდესაც ისეთი საზრიანი მუშა, როგორიც ვასილი გრიაზნოვი იყო, შეედავა მას, ნიკო-

ლადი ვასილევმა თქვა: ჯანდაბაში წასულხარ შენი საზრიანობით. აი, შენ შეგნებული ხარ, რა სარგებელია შენში? წიგნით ხელში მოკედები და კრემლზე კი არ წახვალ. ჩვენ კი, შეუგნებლები, უკლებლივ ყველანი, თუნდაც ახლაც წავალთ კრემლზე და რუსული სამართლიანობისთვის მოვეკედებით.

იგი კარგად ხედავდა ცხოვრებისეულ უსამართლობას. მან ეს საკუთარ თავზე გამოსცადა. იცოდა, რომ ამ უსამართლობას ყველა მუშა ინსტინქტურად იაზრებს და ამ საერთო მუხტში ის მასების საბრძოლველ თანხმობას გრძნობდა. აი, ამიტომ თვლიდა ის პირდაპირ დროის კარგად მასებში განათლების გავრცელებას და, მხოლოდ იმაზე ზრუნავდა, რომ სწრაფად წაეყვანა ისინი ბრძოლაში. პროპაგანდასა და წიგნების გავრცელებას უარყოფითად და საზიანო საქმედაც კი მიიჩნევდა. ასე ფიქრობდა ეს სახალხო ტრიბუნი და ბევრ რამეში მართალიც იყო.

ამიტომ არაა გასაკვირი, რომ მთელი ცხოვრება წერა-კითხვაზე ნაღვლობდა და მას 40 წლის ასაკში დაეუფლა, მან ყველაფერი იმით დაასრულა, რომ ერთ საშინელ ღამეს წიგნები შემოიწყო და მათთან ერთად დაიწვა თავი. მისი გადარჩენა ვერ მოხერხდა. ეს იყო ძლიერი და შემძლე ნატურა, უმოქმედობის დარდის გადატანა მან ვერ შეძლო. იმედი დაკარგა და შეიძლება, რწმენაც. ის ვერ იხსნა ვერც ღმერთმა, ვერც მეფემ, რომლებისაც ასე მხურვალედ სწამდა.

დიდხანს არ მომინია პრეჩისტენსკის ნაწილში დარჩენა. ერთიმეორის მიყოლებით გადაგვიყვანეს პეტერბურგში. მე პეტრე-პავლეს ციხეში მოვხვდი, სადაც თითქმის სასამართლომდე ვიყავი, ანუ 1877 წლის თებერვლამდე.

პეტერბურგში ჩვენმა გადაყვანამ გაანადგურა შესაძლებელი თავისუფლების უკანასკნელი ილუზიები – ჩვენ გაგვასამართლებდნენ, ეს ვიცოდით. და რას მოგვცემდა სასამართლო განაჩენი, ტყვეობის გარდა?!...

XII

რამდენიმე დღით ადრე სენატის განსაკუთრებული საკრებულოს სხდომის გახსნამდე, რომელსაც განსახილველად ჩვენი საქმე გადაეცა, ყველა წინასწარი დაკავების სახლში გადაგვიყვანეს. ერთ დილას ამ სახლის სასკოლო შენობაში გამომიძახეს. იქ შემხვდა ვ. დ. სპასოვიჩი, რომელმაც ციხე-სიმაგრეში ერთხელ უკვე მინახულა.

– აი, მალე სასამართლოა, – თქვა მან, – მინდა, ვიცოდე, – აგრძელებდა ის, – აპირებთ თუ არა სიტყვის წარმოთქმას სასამართლოზე; მეორე: დამრთავთ თუ არა ნებას, როგორც თქვენს დამცველს სასამართლოს დანიშნულებით, ვისაუბრო თქვენზე, რა თქმა უნდა, არა pour plaider coupable;¹ და მესამე: დაცვიდან ყველა ჩემს ამხანაგს: გერარდს, ბოროვიკოვსკის, ოლხინს, ბარდოვსკისა და სხვებს, სურს თქვენი თანდასწრებით თათბირის მოწყობა, რათა წინასწარ გავეცნოთ ყოველი ჩვენგანის დასაცავ სიტყვებს. ეს აუცილებელია გაურკვევლობების თავიდან ასაცილებლად.

სპასოვიჩს ეუთხარი, რომ წინასწარ არანაირ სიტყვას არ მოვამზადებ, რომ სასამართლო ძიება თავად მაჩვენებს რა ვთქვა და ყველაფერი გამომდინარე იქნება თავმჯდომარის ჩვენდამი დამოკიდებულებიდან. მოგვცემენ თქმის უფლებას – სათქმელს ვიპოვით, არ მოგვცემენ და არც იქნება საჭირო. ყოველ შემთხვევაში, 50 ადამიანიდან ვინმე იპოვის სათქმელს.

– კი, – შემანყვეტინა სპასოვიჩმა. – ეს ყველაფერი ასეა, მაგრამ მხედველობაში გქონდეთ, სასამართლოზე სიტყვის წარმოთქმა მოუმზადებლად, ექსპრომტად, ძალიან რთულია. ჩემს თავზე გეტყვით: როდესაც კათედრა დავტოვე და

¹ დანაშაულის აღიარება.

პროცესზე დამცველის როლში გამოვედი, პირველი პერიოდი ისე ვიბნეოდი, რომ იძულებული ვიყავი სიტყვები დამენერა და სასამართლოზე წამეკითხა. მხოლოდ ხანგრძლივმა პრაქტიკამ მასწავლა სიტყვის წარმოთქმა რეეულების დახმარების გარეშე. მაგრამ კარგი, – აგრძელებდა გულითადად სპასოვიჩი. – თქვენ არ ფიქრობთ სიტყვის დაწერას, მაგრამ ადრევე უნდა გადაწყვიტოთ, აღიარებთ თუ არა თქვენს კუთვნილებას ორგანიზაციისადმი.

– არა, – ვუპასუხე მე. – ხომ გითხარი ჯერ კიდევ ციხე-სიმაგრეში, რომ ორგანიზაციაში მონაწილეობის აღიარება შესაძლებლად არ მიმაჩნია.

– როგორ, კვლავ ამას ფიქრობთ? მე კი ჩემს ამხანაგებთან ერთად, რამდენიმე ბრალდებულის თანხმობით, აუცილებლად ვფიქრობთ ორგანიზაციის არსებობის აღიარებას.

– საინტერესოა, რა მოტივებით? – ვკითხე მე.

– აი, თუ გსურთ, ახლავე დაუძახებ ჩემს ამხანაგებს, რომლებიც აქ არიან და ვიბაასოთ. – თქვა სპასოვიჩმა. ის სწრაფად გავიდა, ვილაცა სადღაც გაგზავნა და შვიდი ნაფიცო ვეტილი ჩვენთან შემოვიდა. ესენი იყვნენ: ოლხინი, ბარდოსკი, ბოროვიკოვსკი, გერარდი, ხარტუნატი, კორში და ზუბარევი.

– აი, ბატონებო, – თქვა სპასოვიჩმა. – ბატონი ჯაბადარი თავისაზე დგას, სცადეთ მისი გატეხვა.

– ვფიქრობ, ჩემი გატეხვის არანაირი აუცილებლობა არაა. უმჯობესია, ის თქვათ, ვისთვის და რისთვის არის საჭირო ჩვენი აღიარება ორგანიზაციის არსებობის შესახებ და, კერძოდ კი, ჩემი მიკუთვნილობა მასთან. თუ პროცესზე ჩემი სხვა ამხანაგები დაყინებული არიან ამაზე, მათ არ ვაკავებ. რაც შემეხება პირადად მე, არ ვაღიარებ ჩემს მონაწილეობას ამ ორგანიზაციაში იმ მოტივებით, რომლებიც უკვე შევატყობინე ვლადიმირ დანილოვიჩს.

– მომიტევეთ, – შემეპასუხა ოლხინი. – ზდანოვიჩს ხომ წესდება ჩამოართვეს; მისი კავშირი ყველა ბრალდებულთან

დამტკიცებულია მისივე წერილებით, ორგანიზაციის უარყოფა ნიშნავს დანაშაულის დამძიმებას.

– სწორია, სწორია. – აიტაცა ყველამ.

– წესდება ზდანოვიჩთან მოხედა, მისი კავშირი სხვებთან დამტკიცებულია მისივე წერილებით, ეს მართალია, მაგრამ ხომ უცნობია როდის, სად და რა ვითარებაში დაინერა ეს წესდება. დაფიქრდით, რა გსურთ ჩვენგან; თქვენ გინდათ, რომ სასამართლოს გავანდოთ ისიც, რაც გამოძიებისთვის, მაღლობა ღმერთს, ჯერ კიდევ უცნობია.

აქ ბარდოსკიმ ჩემი მხარე დაიჭირა და თქვა:

– მართალია, მართალია. რისთვის მივცეთ სასამართლოს ზედმეტი საფუძველი ფესვებამდე საქექად. ჩვენ საქმეს ასე დავსვამთ: არ ვიცით, თავად წესდება საიდან გაჩნდა, ხოლო ყოველი ბრალდებული რაც სურს, იმას ილაპარაკებს საკუთარ თავზე, მაგრამ წესდებაზე კრინტის დაძვრა არ ღირს. ამაზე საუბარი მხოლოდ იმას მოუწევს, ვისაც ის უპოვეს, ე. ი. ზდანოვიჩს.

ამაზე დავასრულეთ კიდევ, ჩვენი გადანყვეტილება კი ორგანიზაციის წევრებს გავაცანით.

მე მგონია, ჩვენს დამცველებს არა იმდენად ბრალის დამამძიმებელი უარი ადარდებდათ, რამდენადაც ამ ორგანიზაციის წარმოშობის სრული სურათის დანახვა სურდათ, რაც მათ დაცვის მისიას გაუიოლებდა.

1877 წლის 21 თებერვალს, დილის 10 საათზე, ყველა ჩვენგანი – 50 ადამიანი, რიგრიგობით მიყვანილები, პეტერბურგის საოლქო სასამართლოს დერეფანში ისე გაგვამწყრივეს, რომ ყოველ ორს შორის ხმალამოლებული ჟანდარმი იდგა. აქ იყო ყველა, ბეტია კამინსკაიას გარდა, რომელზეც საქმე შეწყვეტილი იყო მისი სულიერი აშლილობის გამო.

დაიწყო გათვლა ანბანის მიხედვით. ამას ოფიცერი აკეთებს. ის უმოწყალოდ ამახინჯებს გვარებს, ბრალდებულები უსწორებენ მას. ასო გ-ზე მისული, ოფიცერი დიდი ძალისხმე-

ვით ცდილობს გაარჩიოს გვარი გამყრელიძე, მას ეს არ გამოსდის და ხმამაღლა ყვირის: გამ..., გამ..., გამ...; გაისმის საერთო შეუკავებელი სიცილი, რამაც აჩვენა, რომ ორთვიანი წინასწარი პატიმრობის შემდეგაც კი განსასჯელებს არ დაუკარგავთ სულიერი მხნეობა, რომ მხიარულად და მშვიდად მიდიან სასამართლოზე, რომელსაც, როგორც ყველამ იცოდა, ისინი მკაცრად უნდა გაესამართლებინა. მათი განწყობა ამაღლებული იყო პირველი შეხვედრის სიხარულით და მათ არ სურდათ მომავალზე ფიქრი. საერთო სიცილით შეცბუნებული ოფიცერი ჩქარობს გათვლის დასრულებას და განსასჯელთა სასამართლოზე შეყვანის ბრძანებას გასცემს. დაიძრა გრძელი, თითქოს სადღესასწაულო პროცესია. განსასჯელები თითოდ მიდიოდნენ ანბანური თანმიმდევრობით, როგორც ისინი დერეფანში ჩაამწყრივეს ჟანდარმებს შორის. გრძელი, თითქმის მინისქვეშა გასასვლელის შემდეგ, რომელიც აკავშირებდა წინასწარი დაკავების სახლსა და საოლქო სასამართლოს შენობას, ისინი მშვიდად და ჩუმად შედიან სასამართლოს დარბაზში.

მოსამართლეთაგან მარცხენა მხარეს ჩვეულებრივ ადგილზე აღმართული იყო ადგილი 3-4 ბრალდებულისთვის, რომელსაც ჩვენ „გოლგოთა“ ვუწოდეთ და სადაც დასვეს კარდაშევი, ზდანოვიჩი, გლეხი ოსტროვი და სიდორაცკი. მარჯვენა მხარეს ერთი მეორის ზემოთ მდგარ სკამებზე დარჩენილი განსასჯელები განათავსეს. პატრონიკეების¹ ქვემოთ განთავსებული იყო სკამების რიგი პრივილეგირებული პუბლიკისტების. ის უკვე იკრიბებოდა და გვეჩვენებოდა, რომ ცივი ცნობისმოყვარეობით გვაკვირდებოდა. მოსამართლეთა უკან ადგილს იკავებდნენ მაღალი თანამდებობის პირები. იქ იყვნენ: კანცლე-

¹ ივანე ჯაბადარი ტექსტში შემდეგნაირად წერს: „Внизу под хорами был разставлен ряд стульев для привилегированной публики“. Хор, ჩვენი აზრით, ითარგმნება როგორც პატრონიკე, რაც მეორე სართულის (ან ცოტა უფრო დაბალ) დონეზე მოთავსებულ სივრცეს გულისხმობს, რომელიც დამახასიათებელი იყო ტაძრებისთვის და იქ თავსდებოდნენ მაგალობლები, ზოგჯერ კი საზოგადოების მაღალი ფენები.

რი თავადი გორჩაკოვი, იუსტიციის მინისტრი გრაფი პალენი, ოლდენბურგის პრინცი, თავადი მინგრელსკი და სხვები. პატრონიკეზე განთავსებულიყო სხვა საზოგადოება, რომელთა შორის იშვიათად ჩნდებოდნენ ზოგიერთ განსასჯელთა ნათესავების ნაცნობი სახეები.

როდესაც განსასჯელები თავიანთ ადგილებზე დასხდნენ, გვერდებზე ხმალმოშიშვლებული ჟანდარმები დაუდგნენ. ბევრი ჩვენგანი, განსაკუთრებით ქალები, რომლებიც ახალგაზრდობაში საზღვარგარეთ ცხოვრობდნენ, არასდროს ყოფილან სასამართლოზე და ისინი უჩვეულო გაოცებით უყურებდნენ მთელ ამ ვითარებას. ჩვენს წინ დამცველები განთავსდნენ.

ვიდრე ბრალდებულთა ჩვეულებრივი გამოკითხვა მიმდინარეობდა ასაკის, წოდებისა და სხვა დეტალების შესახებ, მათი უმრავლესობა ერთმანეთთან ახლოს განლაგდა, რათა შეედგინათ პროგრამა, თუ როგორ დაეჭირათ თავი სასამართლოზე ორგანიზაციასთან კუთვნილების თაობაზე კითხვის დასმის შემთხვევაში. დაკითხვის დასრულების შემდეგ დაიწყო საბრალდებო აქტის კითხვა, რაც რამდენიმე საათს გაგრძელდა და რის შემდეგაც თავმჯდომარე პეტერსმა გამოაცხადა, რომ განსაკუთრებულმა საკრებულომ დაადგინა, გაყოს განსასჯელები რვა ჯგუფად; სასამართლო ძიება ყოველი ჯგუფისთვის ცალ-ცალკე გაიმართება, რომ პირველი ჯგუფი დაბარებულია ხვალ, დანარჩენები კი გამოძახებულნი იქნებიან სასამართლოზე თანმიმდევრობით.

ეს განცხადება განცალკევებით გვემუქრებოდა, ჩვენ არ გვინდოდა უბრძოლველად დაგვეთმო ჩვენი უფლება, ყოფილიყავით ერთად. ნათელი იყო, რომ სასამართლოს სწორედაც ჩვენი ერთად ყოფნა არ სურდა და ამიტომაც გადაწყვიტა ჯგუფებად დამლა.

დაცვის მხარემ გაუბედავად სთხოვა სასამართლოს, ყველა ჯგუფის დაშვება სხდომებზე იმ მოტივით, რომ ზოგიერთი ფაქტის ნათელყოფისთვის, სხვაგვარად, მუდმივად იქნებოდა

საჭირო სხვა ჯგუფებიდან განსასჯელთა გამოძახება. თავმჯდომარე დაცვის წინააღმდეგ გამოდიოდა ამ საკითხში. ჩემგან მოშორებით ბოროვიკოვსკი იჯდა. გადაუჩურჩულე, რომ მსურდა ამ საკითხზე რამდენიმე სიტყვის თქმა და მოკლედ ავუხსენი, ზუსტად რა მსურდა მეტყვა.

– მშვენიერია, მშვენიერია, ჩქარა ადექით, მოითხოვეთ სიტყვა. – გამამხნევა მან. მე ავდექი და შემდეგი განვაცხადე:

– არ მაქვს რა არაფერი საწინააღმდეგო ჩვენი ჯგუფებად გაყოფისა, მე ვთავაზობ სასამართლოს, რომ პროკურატურამ ასეთ შემთხვევაში უარი თქვას ყველა ჩვენგანის დადანაშაულებაზე ერთისა და იმავე უკანონო საზოგადოებისადმი მიკუთვნებულობის თაობაზე, რათა ყოველი ჩვენგანი გაასამართლონ ცალკეულად, მხოლოდ საკუთარი საქმიანობის მიხედვით და აღარ დაგვდონ ბრალი ანტისახელმწიფოებრივი საზოგადოების შედგენაში.

ბოროვიკოვსკი აღფრთოვანებული იყო.

– ოსტატურია, ოსტატურია, – მეუბნებოდა ის. – აი, ჩვენ, იურისტებს, თავში აზრადაც არ მოგვსვლია. და რატომ? იმიტომ, რომ ჩვენ ორგანიზაციის აღიარების პოზიციაზე ვიდექით, თქვენ კი – მთელი ეს დრო ამის წინააღმდეგ. გასაგებია, რომ სწორედ თქვენ შეძელით მოგეყვანათ უტყუარი საბუთი. სასამართლო დააფასებს თქვენს შუამდგომლობას, სხვაგვარად პროკურორს მოუწევს, უარი თქვას უმთავრესზე – დანაშაულებრივი საზოგადოების შექმნის ბრალდებაზე.

მოსამართლეთა ხანმოკლე თათბირის შემდეგ განსაკუთრებული საკრებულომ გამოიტანა დადგენილება სასამართლო ძიებაზე ყველა განსასჯელი ერთად დაეშვა, ამასთან, თავად ძიება ეწარმოებინა ჯგუფებად. გამარჯვება უზარმაზარი იყო. ამან განაპირობა პროცესის შემდეგი წარმატება. უპირველეს ყოვლისა, ორგანიზაციის წევრები თითქმის ხუთი კვირის განმავლობაში სხვა, არანეერ ამხანაგებს ეკონტაქტებოდნენ, რაც მათზე გამამხნევებლად მოქმედებდა, განსაკუთრებით,

მუშებზე. ნაწილობრივ ამის წყალობით უკლებლივ ყველა განსასჯელს თავი უზადოდ კარგად ეჭირა; მეორე: მოიგო პუბლიკამაც, რომელიც იჭრებოდა სხდომის დარბაზში, ნაწილობრივ იმიტომ, რომ სურდა დასწრებოდა დიდ პროცესს, რომელზეც შესაძლებელი იქნებოდა საკუთარი თვალთაშენიანად ეხილათ ორმოცდაათი განსასჯელი. ეს ხომ პირველი დიდი პოლიტიკური პროცესი იყო და იქ ერთდროულად ფიგურირებდნენ თითქმის თანაბარი რაოდენობით ინტელიგენტი კაცები, მუშები და ქალები. ეს დიდი, ჭრელი, მაგრამ მეგობრული ჯგუფი განსასჯელებისა, რომელიც არ განარჩევდა არც ლიდერებსა და არც მეორეხარისხოვან წევრებს, არც მოღალატეებს, მშვიდად და მხნედ რომ უყურებდა თვლებში საკუთარ ბედს, პუბლიკაში უნებურ გაკვირვებასა და სიმპათიებს წარმოშობდა. შთაბეჭდილება, რა თქმა უნდა, უფრო სუსტი იქნებოდა, თუ განსასჯელებს სასამართლოზე ჯგუფებად გამოიყვანდნენ. სიმართლე ითქვას, ჩვენ არ ვცდილობდით პუბლიკის გულის მოგებას, არც ვიცოდით მისი შემადგენლობა, თუმცაღა სასამართლომდე გარედან უკვე გვწერდნენ, რომ საბრალდებო აქტმა ძლიერი და კარგი შთაბეჭდილება მოახდინა ახალგაზრდობაზე. ერთად სასამართლების მოთხოვნით, უპირველესად, გვსურდა, რაც შეიძლება დიდხანს დავრჩენილიყავით ერთად, რადგან შეიძლება ცხოვრებაში უკანასკნელად ვხვდებოდით ერთმანეთს.

მუშა-მონშეთა ჩვენებები ძიებაზე სასამართლოსთვისაც და პუბლიკისთვისაც ნათელს ხდიდა, რომ ხალხი განსასჯელთა მიმართ თანაგრძნობით იყო განწყობილი. მაგალითად, მუშები, რომლებიც კარგად მიცნობდნენ და რომლებთანაც არა ერთხელ და ორჯერ მისაუბრია, სასამართლოზე ვინმესთან მოლაპარაკების გარეშე უარყოფდნენ ჩემთან ყოველგვარ ნაცნობობას. იგივე იყო სხვებთან. ასი მონშიდან ერთადერთი და ისიც „რბილი“ ბრალმდებელი გამოდგა დარია სკვორ-

ცოვა, რომელმაც ძალიან ბევრი თქვა მანამდე და ახლა უკან ველარ წაიღებდა და მქსოველმა იაკოვლეშმა, რომელიც ნიკოლაი ვასილევისადმი პირად მტრობას განიცდიდა. ბრალდების მოწმეებს, პროკურორის მოთხოვნით, მოკვლევისას მიცემული ჩვენებები უნდა წაეკითხათ, თუმცა მოწმეები რჩებოდნენ სასამართლო ძიების ჩვენებებზე. როგორც ჩანს, პუბლიკის ინტერესი დღითიდღე იზრდებოდა. არ შემოიძლია არ ვთქვა ერთი შემთხვევის შესახებ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სასამართლო ძიების დროს. მე ვსაუბრობ სხდომათა დარბაზში შემოსასვლელი ბილეთების გაყალბებაზე, სადაც სასამართლოს განკარგულებით 50-ზე მეტი ადამიანი არ დაიშვებოდა.

გამოძიება დასასრულს უახლოვდებოდა, როდესაც ერთხელ რომელიღაც მოწმის დაკითხვისას პატრონიკეებზე საშინელი განევ-გამოწევა აინია. ჩვენ ვხედავდით მხოლოდ, რომ მოულოდნელად პატრონიკეები გაივსო ჟანდარმებით, რომლებმაც იქიდან პუბლიკა გაყარა. არ ვიცოდით რა საქმის ვითარება, ვიფიქრეთ, რომ პეტერსმა გასცა განკარგულება, შემდგომ სხდომაზე პუბლიკა არ დაეშვათ. მხოლოდ საღამოს, როდესაც კამერაში დავბრუნდი და ჩვეულ დროს მივიღე მონაწილეობა ჩვენი ციხის კლუბის ერთგვარ სხდომაში (ასე ეწოდებოდა საუბარს წყალსადინარი მილებით), უცებ ჩემს კლუბში, სადაც სხვათა შორის იყვნენ კუპრიანოვი, ბოგოლიუბოვი (საბოლოოდ ტრეპოვის მსხვერპლი) და სხვები, მესმის, რომ უცხო ხმა მომმართავს:

– გამარჯობა, ივან სპირიდონოვიჩ, მე ისე შემიყვარდით თქვენც და ყველა თქვენი ამხანაგიც, გაგიცანით რა თქვენ საბრალდებო აქტის კითხვით, რომ თვითონაც მოვხვდი თქვენთან ციხეში.

ეს ვალერიან ოსინსკი¹ იყო, რომელზეც ჯერ კიდევ არაფერი მსმენოდა და რომლის მიმართვამაც სახელითა და მამის სახელით, რაც ჩვენს გარემოში არ იყო მიღებული, გამოაცა.

¹ ვალერიან ოსინსკი (1852-1879) – რუსი რევოლუციონერი, ხალხოსანი, ტერორისტი. „ზემლია ი ვოლიას“ ერთ-ერთი ორგანიზატორი. დააპატიმრეს 1879 წლის იანვარში და 14 მაისს ჩამოახრჩვეს.

– ნუთუ, აქ ჩვენდამი სიყვარულის გამო მოხვდით? – ვკითხე ნახევრადხუმრობით ოსინსკის.

– სიყვარულით, ივან სპირიდონოვიჩ, ჰეი, ჰეი, სიყვარულით. ისე შემიყვარდნენ თქვენი ქალები, ეს ზეციური ანგელოზები, ისე შევიყვარე თქვენი მუშები და თქვენც, ყველანი, კავკასიელები და რუსები, რომ მსურდა ამის შესაძლებლობა ფართო საზოგადოებისთვისაც მიმეცა. ამხანაგებთან ერთად ჩავიფიქრე, ხალხი მოგვემარაგებინა ყალბი ბილეთებით, რომლებიც თავადვე დავებეჭდეთ. პირველ დღეს, ე. ი. გუშინ, ჩვენ შევძელით 50-ის ნაცვლად 200-ზე მეტი ადამიანის შეშვება, მაგრამ მეორე დღეს, როდესაც უკვე 500-ზე მეტი ბილეთი დავარიგეთ და მთელმა ამ ხალხმა ერთიანად დაიკავა პატრონიკეები, ჟანდარმები მიხვდნენ და მე, ამხანაგებთან ერთად, რომლებიც შესასვლელში ბილეთებს არიგებდნენ, თავიდან განყოფილებაში მოვხვდი, შემდეგ კი თქვენთან ციხეში.

ამ ყველაფერს ოსინსკი აჩქარებით და ნერვიულად ამბობდა, რაც გამოწვეული იყო უჩვეულო და უკიდურესად მოუხერხებელი მიღებით საუბრის საშუალებით. თანამოაზრეებისადმი მსგავსმა ღია სიყვარულის გამოხატვამ, რაც ასე იშვიათი იყო იმ დროის რევოლუციურ გარემოში, მე განსაკუთრებულად გამაოცა და მისადმი ამაღლებული გრძნობები აღმიძრა. ვთხოვე, რომ ხვალ, სეირნობის დროს მოსულიყო ჩემი პირველი სართულის ფანჯარასთან, რათა მისი დანახვის შესაძლებლობა მქონოდა. ის მოვიდა და ჩვენ დიდხანს და მდუმარედ ვუყურებდით ერთმანეთს. მე ახლაც კი მახსოვს ეს მშვენიერი ახალგაზრდული სახე დიდი, ბედნიერებით ანთებული თვალებით. ამ ნებადაურთველი, ჩუმი პაემნის გამო, ის უმაღლეს სხვა კამერაში გადაიყვანეს და მას შემდეგ აღარ მინახავს. მე კატორლის ცენტრალურ ციხეში გადამიყვანეს, ის კი ორი წლის შემდეგ სიკვდილით დასაჯეს.

1877 წელს წინასწარი დაკავების სახლი წარმოადგენდა ფართო პოლიტიკურ ლაბორატორიას, სადაც კეთდებოდა

თავს გადახდენილის საგულდაგულო ანალიზი და ისახებოდა ახალი გზები მტერთან ბრძოლისა, რომელთანაც, როგორც ყველა ხედავდა, რთული იყო ბრძოლა მხოლოდ მშვიდობიანი მეთოდებით, როგორც აქამდე ვიბრძოდით. იქ დაახლოებით 225 ადამიანი ვიყავით შეკრებილი (ყაზანის პროცესის, დიდი პროცესის, ჩვენი და სხვა წვრილი პროცესებისა). კაცმა რომ თქვას, სწორედ აქ, წინასწარი დაკავების სახლში, ჩაეყარა საფუძველი პარტიებს – „ზემლია ი ვოლია“ და „ნაროდნაია ვოლია“. ამ პარტიების შთამაგონებლები და პირველი წევრები, უმეტესწილად, ამ პროცესთა მონაწილეები იყვნენ, რომლებიც ცხოვრების დროის ნაწილს, თავიანთი ფიქრებით, ამ ციხის სახურავის ქვეშ ატარებდნენ. ის გასამართლებულები, რომელთაც კიდევ დიდხანს არ ეწერათ თავისუფლების ხილვა, იფიცებოდნენ, მედგრად ეტარებინათ საკუთარი „ჯვარი“, ხოლო განთავისუფლებულები პირობას დებდნენ, გაეგრძელებინათ საქმე უკანასკნელ ამოსუნთქვამდე. ერთნიც და მეორენიც თავიანთი ფიცის ერთგულნი დარჩნენ.

ამ პოლიტიკურ ლაბორატორიაში განიხილებოდა, აგრეთვე, ზოგიერთი სიტყვა, რომლებიც სასამართლოზე უნდა წარმოთქმულიყო. პეტრე ალექსეევის, ბარდინას, ფილატიეგოროვისა და, საბოლოოდ, 193-ის პროცესზე მიშკინის სიტყვები წინასწარგანხილული იყო მრავალი დაპატიმრებულის მიერ და უკვე ახლობელთა დამტკიცების შემდეგ, სასამართლოზე წარმოითქვა. ამ სიტყვებით შექმნილი შთაბეჭდილება იმდენად ძლიერი იყო, რომ თავადმა გორჩაკოვმა, რომელმაც მოისმინა განსასჯელთა განმარტებები, მმართველ პირებთან მწუხარება გამოთქვა იმაზე, თუ რატომ დაუშვეს ამ (ჩვენი) პროცესის საჯაროობა.

– თქვენ ფიქრობდით, დაგერწმუნებინათ ჩვენი საზოგადოება და ევროპა, რომ ეს უსწავლელი მეოცნებეების, ბიჭებისა და გოგონების და მათთან ერთად რამდენიმე მთვრალი გლეხის ჯგუფის საქმეა, თქვენ კი ყველა დაარწმუნეთ, რომ

ესენი ბავშვები და მთვრალი გლეხები კი არა, არამედ სავსებით სალი გონებისა და თავგანწირული ხასიათის ადამიანები არიან, რომლებმაც იციან, რისთვის იბრძვიან და საით მიდიან. მე ეს ვინიანსწარმეტყველე და გაფრთხილებდით, – ეუბნებოდა ის გრაფ პალენს. – ახლა ევროპა ხედავს, რომ მთავრობის მტრები არც ისე საცოდავები არიან, როგორც თქვენ გსურდათ ეს გეჩვენებინათ.

თავადი გორჩაკოვის ეს საუბარი მე ვ. დ. სპასოვიჩისგან ვიცი.

მხედველობაში გვქონდა რა, რომ ჩვენი ორგანიზაცია, უმეტესწილად, მუშურ ხასიათს ატარებდა, წარმოიშვა საჭიროება, რომ სიტყვა სასამართლოსა და მსმენელს მოესმინა არა ინტელიგენტის პირიდან, არამედ თვითონ მუშისაგან. ნაკითხობითა და ინტელიგენტურობით პეტრე ალექსეევი ჩამორჩებოდა ბევრ სხვა მუშას, რომლებიც მონაწილეობდნენ ამ პროცესში, მაგალითად, ძმებ ჟუკოვებსა და სხვებს. მაგრამ, ჯერ ერთი, რომ ეს მუშები ჯერ კიდევ არ იყვნენ ორგანიზაციის წევრები, ამიტომ უხერხული იყო მათი გაშვება საჯარო პროგრამული სიტყვით, მეორეც, აუცილებელი იყო ისეთი ძლიერი ხასიათის, ჯიუტი ენერგიისა და მძლავრი ხმის ფლობა, როგორიც პეტრე ალექსეევი ჰქონდა, რათა, რადაც არ უნდა დამჯდარიყო, წარმოთქმულიყო ღირსეული სიტყვა, ალბულის დავალებაც შესრულებულიყო. ხოლო ამის განხორციელება რთული იყო, რადგან დამცველებმა წინასწარ გაგვაფრთხილეს, რომ გამოსვლა უნდა იყოს მოკლე და ენერგიული, სხვა შემთხვევაში პეტერსი არ მოგვცემს ბოლომდე თქმის საშუალებას და სიტყვას დასაწყისშივე შეგვანწყვეტინებს.

მაშ ასე, ჩვენი არჩევანი პეტრე ალექსეევიზე შეჩერდა. მას ზოგადად მოეუხაზეთ, თუ რაზე ესაუბრა და შევთავაზეთ, რომ თავადვე დაენერა სათქმელი ტექსტი. მან ის დაწერა კიდევ, ძირითადად ისე, როგორც სასამართლოზე წარმოთქვა და პრესაშიც გამოჩნდა. როდესაც მან ტექსტი გადასახედად

გადმომცა, რამდენიმე გაჭიანურებული ადგილი ამოვიღე, შევასწორე გრამატიკული შეცდომები, ეს იყო და ეს. სიტყვის საბოლოო რედაქციას ორგანიზაციის სხვა წევრებმაც გადახედეს – ჩიკოიძემ, ციციანოვმა, რამდენიმე ქალმა, რომლებიც სასამართლოზე ჩემი და პეტრე ალექსეევის გვერდზე ისხდნენ. შემდეგ პეტრეს ვთხოვე, რომ ტექსტი ისე დაეზეპირებინა, როგორც „მამაო ჩვენო“ და გამოთქმით წაეკითხა თავის კამერაში. მან ის დაისწავლა და ზეპირად გვიკითხავდა მე და ჩიკოიძეს (ის ჩვენ შორის იჯდა). ამ სიტყვის წარმოთქმამდე ერთი ან ორი დღით ადრე ჩიკოიძესთან ერთად რაღაც გენერალური რეპეტიციის მსგავსი ჩავატარეთ. სხდომის სასაღილო შესვენების დროს ჩვენ დავაძალეთ პეტრე ალექსეევს, მთელი თავისი სიმაღლით წამოჭიმულს, ეთქვა სიტყვა ისე, თითქოს თავმჯდომარის სავარძელს მიმართავდა. მან ის ბორძიკის გარეშე და საკმაოდ მეტყველად წარმოთქვა. როდესაც სიტყვის შუაში ჩიკოიძემ შეაწყვეტინა ჩვეულებრივი „თავმჯდომარული“ შეძახილით: „ბრალდებულო, შეწყვიტეთ“, პეტრე ალექსეევმა, იმის ნაცვლად, რომ გაჩერებულიყო, ხმას აუწია, ხელი ჰკრა ჩიკოიძეს და სიტყვა დაასრულა. ჩვენ მდუმარედ ვუკრავდით ტაშს იმ ჟანდარმთა გასაოცებლად, გარს რომ შემოგვერტყნენ. ხოლო პეტრემ ჩიკოიძეს მიმართა და თქვა: ხედავ, როგორი ხარ, ჩემი არევა გინდოდა, არა, ძმაო, ახლა ველარ ამრევ.

– ყოჩაღ, პეტრუხა, ყოჩაღ, – ამბობდა ჩიკოიძე და თან ძლიერად ურტყამდა მხარზე.

მათ მიერ სიტყვის წარმოთქმისას ჩვენ იმავე ადგილზე ვისხედით, ბოლო სკამზე და იმავე რიგითობით. ჩემსა და ჩიკოიძეს შორის პეტრე იჯდა. ჩიკოიძეს თავის წინ დანერვილი ტექსტი ეჭირა: იმ შემთხვევისთვის, თუ პეტრუხა აირეოდა, მას უნდა ეკარნახა. მართლაც, სიტყვის შუაში, დუმილში, როდესაც სასამართლოც და აუდიტორიაც, განსაკუთრებით კი განსასჯელები, განაბული სუნთქვით უსმენდნენ, მოულოდნე-

ლად პეტრე წამიერად წაბორძიკდა და გაჩერდა. ამ პაუზამ, რომელიც საუკუნედ მომეჩვენა, გამაქვავა, თუმცა პეტრუხამ რატომღაც თქვა „დამნაშავე“, განაგრძო და ბრწყინვალედ დაასრულა სიტყვა, დამსწრეთა მხურვალე ტაშისა და თავმჯდომარე პეტერსის მძვინვარე ყვირილის, „ბრალდებულო, შეწყვიტეთ, ვუბრძანებ გაგიყვანონ“, ფონზე. მაგრამ პეტრემ, აიმაღლა ხმა და გადაფარა მთელი ეს ხმაური, დაასრულა და ისროლა ბოლო სიტყვები: „და დესპოტიზმის უღელი, ჟანდარმების ხიშტებით შემოზღუდული, სამუდამოდ იქცევა ნაცრად!“¹

ეს უდიდესი გამარჯვება იყო, რომელმაც მთლიანი სასამართლო გააქცია. იმავე წამს სხდომაზე შესვენება გამოცხადდა. პეტრუხა, ეს მაღალი, ახოვანი კაცი დიდ მღელვარებას შეეპყრო, სიტყვის დასრულებისას ისე კანკალებდა, როგორც ციებ-ცხელების დროს. ხელები და ფეხები იმ დონემდე უცახცახებდა, რომ ფეხზე დგომა არ შეეძლო და როდესაც დამცველებმა და ამხანაგებმა მილოცვის ნიშნად ხელები გაუწოდეს, ძლივს გაშალა თავისი აკანკალებული ხელი. – სახალხო ტრიბუნია, აღელვებით წამოიყვირა სპასოვიჩმა.

პეტრეს ტრიუმფი სრული იყო, მაგრამ ეს მისი პირველი და უკანასკნელი გამარჯვება აღმოჩნდა. ცენტრალურ ციხეში ამოქოლილი, კარში გადაყვანილი, შემდეგ კი იაკუტიის ოლქში დამკვიდრებული, უდროოდ გარდაიცვალა, მოკლა რა მცირე ფულზე (რომელიც მას ბალიშში ჰქონდა გაქცევისათვის) დახარბებულმა ვილაც ველურმა იაკუტელმა.

სიტყვის წარმოთქმის შემდეგ პეტრე ალექსეევის მიმართ პუბლიკის თანაგრძნობა იმდენად ძლიერი იყო, რომ მომდევნო დღეს მისი კამერა სავსე იყო თამბაქოთი, სიგარებით, ხილით, შემწვარი ნადირით, გოჭებით, ინდაურებით, კანფეტებითა და ორცხობილებით, აგრეთვე ტანისამოსითა და თეთრეულით. შავ პურზე, რომელსაც ზოგჯერ ალბათ გედებსაც

¹ სრული სიტყვა ქართულ ენაზე იხ. სიტყვა ფიქრის (მქსოველი) პეტრე ა. ალექსეევისა, სტამბა სოციალ-დემოკრატებისა, 1902 წ.

უყოფდნენ, გაზრდილი პეტრუხა, გაკვირვებას იყო, თურმე რა სიტყვობებით იკვებებოდნენ ბატონები, ვაჭრები და მღვდლები და ხუმრობით ამბობდა, რომ თუ მას მუდამ ასე გასკდომამდე აჭმევდნენ, არც წარმოთქვამდა ამ სიტყვას.

პეტრუხაზე ზრუნვა, მისი სიტყვის წარმატება, მე მასზე მეტად მალეღვებდა. ისე ვიყავი მისით დაკავებული, რომ თავად ვერაფრის თქმა შეეძელი, მით უმეტეს, რომ პეტერსი ყველა ინტელიგენტს უმოწყალოდ აწყვეტინებდა. აი, რატომ ვერავის გამოუვიდა რაიმეს კარგად თქმა ბარდინას გარდა, რომელმაც თავისი სიტყვა ძალიან რბილი შესავლით დაიწყო. ბარდინას სიტყვა დანერგილი იყო მის უახლოეს დაქალებთან შეთანხმებით და ხელნაწერი ჩვენ გადმოგვეცა. ამ სიტყვის კითხვისას უფრო მეტად ვიყავი აღფრთოვანებული, ვიდრე მაშინ, როდესაც მას სასამართლოზე ვისმენდი. ბარდინამ მთლიანი სიტყვის თქმა იმის წყალობით შეძლო, რომ საუბარი შესანიშნავად იცოდა – შეპარვით, ბუნებრივად და მსმენელს ეჩვენებოდა, რომ ის ყველაზე უწყინარ ამბებზე საუბრობს, თითქოს ახლობლებთან ლაპარაკობს. სიტყვის უბრალოება და მოკრძალება, რომლითაც ის თავს იცავდა პროკურორის შეუსაბამო ბრალდებებისაგან ოჯახისა და საკუთრების უარყოფისთვის, მისი მტკიცება, რომ ის, პირიქით, ფიქრობდა, დაეცვა ერთიცა და მეორეც, ეს ყოველივე განაიარაღებდა სასამართლოს საკმაოდ კორექტულ თავმჯდომარე პეტერსს. მართალია, ეს უკანასკნელი მაინც აწყვეტინებდა მას, თუმცა თითქოს ბოდიშს უხდიდა.

მიხეილ ჩიკოიძემ სულ რამდენიმე სიტყვა თქვა, მაგრამ ამ სიტყვებმა არა მარტო მსმენელი, არამედ განსასჯელებიც აატირა. მან თქვა: „რა უნდა ვთქვა? ვიცი, რომ თქვენ არ გამამართლებთ; რა განაჩენიც არ უნდა გამოიტანოთ, იქნება ეს გადასახლება თუ კატორღა, ჩემთვის სულ ერთია; უკვე ორი წელია მანამებთ, თქვენ შეგწევთ ძალა, კიდევ მანამოთ, ვიდრე სიცოცხლეს არ წამართმევთ, მე მას თქვენ გაძლევთ“.

მას საოცრად სასიამოვნო ხმის ტემბრი ჰქონდა, სულის დამატყვევებელი. ბოლო სიტყვებზე პატრონიკეებზე გაისმა ძლივს შეკავებული ქვითინი, თითქოს ადამიანს, მართლაც, სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანეს.

ამ სიტყვის უკანასკნელი სიტყვები მისთვის ერთგვარ წინასწარმეტყველებად იქცა: 1877 წელს აღმოსავლეთ ციმბირში გადასახლებული და იქიდან 1881 წელს გამოქცეული ჩიკოიძე „ნაროდნაია ვოლიას“ შეუერთდა, მაგრამ მალევე დააპატიმრეს და ციმბირში ადმინისტრაციულად გადასახლებული, კირენსკის პოლიციური რეფორმამდელი სასამართლოს განაჩენით, გაქცევის გამო გაგზავნეს კატორღაში კარში, იქიდან კი იაკუტიის ოლქში. ამ მეორე ტანჯვა-წამებამ საბოლოოდ გამოაცალა ფიზიკური ძალები და გარდაიცვალა ჭლექით სხვის ხელებში, საავადმყოფოში, ციმბირის მიყრუებულ კუთხეში, რუსეთის გზაზე, სადაც დაბრუნება მას უკვე აღარ ენერა.

რამდენიმე სიტყვა, აგრეთვე, გლეხმა, მქსოველმა-კუსტარმა ფილატ ეგოროვმა წარმოთქვა. თავმჯდომარის კითხვაზე, თუ რა ჰქონდა სათქმელი, მან უპასუხა:

„აი, რა შემოძლია ვთქვა: გწყინთ, როდესაც ვასამართლებთ თქვენს წეს-წყობილებას, ალბათ მართალი ხართ, იმიტომ, რომ მაცხოვარმა (და ამასთან მან მიუთითა გამოსახულებაზე, რომელიც სასამართლო დარბაზში ეკიდა) თქვა: არ განსაჯოთ და არ განისჯებით. მაგრამ თუ ეს სიტყვები გვეხება ჩვენ, მაშინ ის უნდა გეხებოდეთ თქვენც. მაშინ რატომ მასამართლებთ, თუ ქრისტიანები ხართ? ვფიქრობ, რომ თქვენც გაგასამართლებენ, მაგრამ აქ არა, მაღლა (მან ხელი ზემოთ აიშვირა)... ღმერთის საშინელ სასამართლოზე“.

სხვებიც ცდილობდნენ ლაპარაკს, თუმცა მათ პირველივე სიტყვებზე აჩერებდნენ. ბაზილევსკის კრებულში გამოქვეყნებული ზდანოვიჩის სიტყვა წარმოთქმული არ ყოფილა. მან მხოლოდ რამდენიმე სიტყვის წარმოთქმა მოასწრო მისთვის

ჩამორთმეული წერილებისა და დოკუმენტის შესახებ, სიმართლე განუცხადა სასამართლოს, რომ წესდების ავტორი თავად არ ყოფილა. არ წარმოუთქვამს სიტყვა არც სემიონ აგაპოვს, თუმცაღა მისი სიტყვა რატომღაც ასევე გამოქვეყნდა ბაზილევსკის კრებულში.

ჩვენს საქმეზე სტენოგრაფიულ ანგარიშს, რომელიც ალბათ შემორჩენილია, შეუძლია სრულად აღადგინოს ყველაფერი, რაც ითქვა განსასჯელების მიერ მათ საბოლოო სიტყვებში.

1877 წლის 14 მარტს გამოცხადებული განაჩენით საკატორლო სამუშაო მიესაჯა 15 ადამიანს, მათ შორის, 9 კაცსა და 6 ქალს.

ამ განაჩენმა თავისი სიმკაცრით ყველა გააოცა, მათ შორის სპასოვიჩიც, რომელიც წინდანიწვე ინფორმირებული იყო პროცესის მიახლოებით შედეგზე. მან მითხრა, რომ მე მომისჯიდნენ კატორლის 5 წელს და არც შემცდარა. მაგრამ როდესაც ბევრის მკაცრი განაჩენი მოისმინა და, განსაკუთრებით კი, ქალებისა, შეჰყვირა: ეს აღმაშფოთებელია, ეს უკანონოც კია. მათ ყელი გამოიჭრეს ამგვარი განაჩენით.

მართლაც, რამდენიმე დღის შემდეგ სასამართლო და პროკურატურა გონს მოვიდნენ. ჩვენთან პროკურორის ამხანაგების მოგზავნა დაიწყეს, რომლებიც დადიოდნენ კამერებში და გვარწმუნებდნენ საკასაციო საჩივრები შეგვეტანა. ჩვენ, გასამართლებულებმა, გადავწყვიტეთ, რომ კაცებს არ შეგვეტანა კასაცია. ქალებს კი კოლექტიური თხოვნა გაუფზავნეთ, რათა დაუყოვნებლივ გაესაჩივრებინათ განაჩენი. ისინი დიდხანს ყოყმანობდნენ, ზიზლით ფიქრობდნენ ახალ სასამართლო წამებაზე. მაგრამ ბოროვიკოვსკისა და სპასოვიჩის დაჟინებით ხელი მოაწერეს საკასაციო საჩივარს. ეს უკანასკნელი ბოროვიკოვსკის დაწერილი იყო ისევე იცავდა მას სენატშიც. განაჩენი კასაციის შემდეგ ძალაში დარჩა მხოლოდ იმ ხუთი განსასჯელის მიმართ, რომელთაც არ გაუსაჩივრებიათ,

ე. ი. ციციანოვის, პეტრე ალექსეევის, კარდაშევის, ზდანოვიჩისა და ჯაბადარის მიმართ, რომლებიც ცენტრალურ ციხეში იყვნენ დაკავებული.

1877 წლის 5 აპრილს ჩვენ კიდევ ერთხელ შევიკრიბეთ განაჩენის დასრულებული სახით მოსასმენად. ეს იყო ბოლო დღე ჩვენი მეგობრული, ამხანაგური ოჯახის შეხვედრისა. ამ დღის სახსოვრად ჩვენ გარედან მოგვიტანეს 50 პატარა ვერცხლის მოოქროვილი ჯვარი, რომლებსაც ერთმანეთს ვუცვლიდით. ჯვარი – ერთადერთი დაშვებული ნივთი, რომლის თან ქონაც კატორღელებსაც შეეძლოთ. ეს ჯვრები ჩვენი შეკვეთილი იყო. ერთ მხარეს ჯვარცმის რელიეფური გამოსახულება, ხოლო მეორე მხარეს თითქმის შეუმჩნეველი წარწერა: 1877 წლის 5 აპრილი და სანყისი ასოები „P. C. P. B“. ე. ი. რუსული სოციალ-რევოლუციური საძმო. ამ ჯვარს დიდხანს ვინახავდი – ცენტრალური საკატორღო ციხიდან კარის ციხემდე, მაგრამ 1882 წელს, მიშკინისა და სხვების გაქცევის შემდეგ გუბერნატორმა ილიაშევიჩმა გაიტანა მთელი კარის ციხე, ჩვენ კი პატარა ჯგუფებად, ფეხშიშველები, საცვლების ამარა, თოვლში კონდახებით გადაგვიყვანეს სხვა ციხეში (კარის ციხიდან 9 ვერსტში), დავეკარგე ჩემი ჯვარი და ეს იმდენად სანყენი იყო ჩემთვის, მეგონა, თითქოს მასთან ერთად ჩემი ყველა მეგობარი დავეკარგე. მაშინ ჯერ კიდევ მჯეროდა ჩვენი ვიწრო, მეგობრული ოჯახის აღდგენისა, მაგრამ მას შემდეგ 25 წელი გავიდა, ცხოვრების სასტიკმა გრიგალმა ისინი სხვადასხვა მიმართულებით გადაისროლა და გააქრო კვალი მისი ოდესლაც მდულარე ცხოვრებისა.

ა

აბზიანიძე გიორგი 79
 აგაპოვი სემიონ 113, 134, 136, 162
 აივაზოვი 110
 აკსაკოვი კონსტანტინე 26
 ალექსანდროვი 87
 ალექსანდრე II 49, 58, 90, 141
 ალექსანდროვა ვარვარა 75-76, 87, 89, 108, 113, 120, 132
 ალექსეევი ნიკიფორე 112-113
 ალექსეევი პეტრე 106-107, 111-114, 120, 132, 135-136, 138, 156-159, 162
 ალიბეკოვი პ. 80
 აპტეკმანი დორა 90, 108, 110, 120

ბ

ბაბიკი 82
 ბაზილევსკი 162
 ბაირონი 25
 ბაკუნინი მიხეილ 14, 18, 26, 39-40, 41, 43-44, 53-54, 59, 61-63, 65, 76, 82-83, 93, 96, 107
 ბარდოვსკი 147-149
 ბარინოვი ივანე 113, 120, 132, 134, 145
 ბარინოვი ვასილი 113
 ბარინოვი პროკოფი 113, 134, 145
 ბარდინა სოფია 76, 89, 91, 108, 112, 114, 116-117, 120-121, 123, 133, 135, 136-137, 138, 140, 156, 160
 ბაქრაძე 36
 ბელინსკი ბესარიონ (ვისარიონ) 22, 26
 ბერნსი 25
 ბერნარი კლოდ 71-72
 ბერნშტეინი ედუარდ 35

ბლანი ლუი 27
 ბოგოლიუბოვი 154
 ბოროდინი 36, 51
 ბოროდინი ალექსანდრე 36, 52
 ბოროვიკოვსკი 147-148, 152, 162
 ბოტკინი ვასილი 26
 ბოტკინი სერგეი 47
 ბუდაევი 31

გ

გამბეტა ლეონ 86
 გამოვი 112
 გამყრელიძე ანთიმოზ 15, 87, 150
 გერცენი ალექსანდრე 18, 26, 27, 39, 53, 64, 79, 93
 გლასკო ივანე 16
 გოგელია კომანდო 103
 გოეთე 25
 გორიანევი ნ. ვ. 23-24
 გორჩაკოვი ალექსანდრე 58-59, 151, 156-157
 გრანოვსკი ტიმოფეი 26
 გრაჩევსკი მიხაილ 105-107, 111-117
 გრეზნიცკაია 82
 გრიანოვი ვასილი 106, 112, 113, 120, 130, 134, 144-145
 გრიბოედოვი 102, 109
 გრიცენკოვი 98
 გურამიშვილი-ნიკოლაძე ოლღა (გურამოვა) 81
 გეორგიევსკი ვასილი 136
 გერარდი 147-148
 გელაშვილი გია 48
 გოლდენბერგი ლაზარ 82, 87-88
 გოროდეცკი 98
 გინსბურგი 41, 42
 გრუბერი ვენცესლავ 37, 47-51, 67

დ

დანილოვა 67, 69-70, 72, 75
დობროლუბოვი ნიკოლაი 22
დოლგუშინი ალექსანდრე 105, 112
დომბროვსკაია ა. ც. 80
დალგატი მაგომედი 60, 80, 83, 86-87, 89
დოსტოევსკი ფიოდორ 22
დოდე ალფონს 27, 35
დიმიტრიევი ნიკოლოზ 55, 77-78
დემენტიევი 14
დემენტიევა 95

ე

ეგოროვი ფილატე 113, 120, 134, 156, 161
ენგელსი ფრიდრიხ 30, 35
ეიხვალდი ედუარდ ედუარდის ძე 47, 51
ეიხვალდი ედუარდ (მამა) 47-48
ეკატერინე II 138
ელიოზოვი 61, 81, 83
ელპიდინი მიხაილ 82
ეპშტეინი ანნა 102, 109

ვ

ვაგნერი ა. 121
ვასილევი 70
ვასილევი ნიკოლაი 113, 120, 129, 132-134, 141-146, 154
ვოლტერი 91
ვოეიკოვი 136
ვოროპაევი 31
ვორონცოვი 40, 64, 88-89
ვენგეროვი 52

ზ

ზავორიკინი 47, 50-51
ზასულიჩი ვერა 48
ზდანოვიჩი გიორგი (მაიაშვილი) 15, 19, 21, 107, 112-113, 120, 123, 126, 139, 148-150, 162-163
ზინინი 36
ზოლა ემილ 27, 35
ზონი ფონ 14
ზუბარევი 148

თ

თარხანოვი 60

ი

იაკოვლევი 133, 154
იარცევი 98
ივანენკო 27-28
ივანიშევიჩი 54-55, 79, 88
ივანოვი ივანე 28-29
ილიაშევიჩი 163
ინანოვი 81
იოსელიანი ეგნატე ონისიმეს ძე 37

კ

კარდაშევი სტეფან 110, 150, 163
კამინსკაია ბერტა (ბეტია) 90, 108, 112, 114-116, 120, 136, 138, 149
კლარკი 136
კლემენცი დიმიტრი 101-102
კოზლოვი 49, 99, 100
კოლი პელმუტ 5
კორში 148
კრაევსკი ანდრეი 13
კრაფჩინსკი სერგეი 27, 35, 101-103
კრასნოვა მამა (კამინსკაია ბეტია) 116

კრაფტი 87-88

კროპოტკინი პეტრე 101, 103

კუზმინი ივანე 55, 70, 79, 107

კუპრიანოვი 154

ლ

ლავროვი პეტრე 27, 38-40, 43, 53, 59, 64, 75, 87, 93, 101, 107

ლანდცერტი ფიოდორ 37, 47, 51, 71

ლასალი ფერდინანდ 29, 93

ლასხიშვილი გიორგი 11

ლიუბატოვიჩი ოლგა 10, 87, 90, 104, 108, 113-114, 116-117, 119, 120, 126, 132-133, 137-138

ლიუბატოვიჩი ვერა 87-90, 108, 113, 117, 120, 124, 126

ლიუბატოვიჩი 128

ლენინი ვლადიმერ 106

ლერმონტოვი 25

ლეფრანსე გუსტავ 82, 86

ლოპატინი გერმანე 38, 70

ლოვიაგინი 142-144

ლორანი 71

ლუკაშევიჩი ალექსანდრე 112, 114, 117, 120, 123, 132, 136

მ

მარტინოვი პ. ვ. 55-56

მარქსი კარლ 29, 43, 53, 64, 70, 93

მახარაძე ფილიპე 11

მაჩაბელი ივანე 11

მეზენცოვი ნიკოლაი 35

მელიქიშვილი პეტრე (მელიქოვი) 60, 81

მელიქიშვილი-მესხი ეკატერინე (მელიქოვა) 81

მესხეი სერგეი 12, 81

მესხი კონსტანტინე 81

მილი 27

მილიუტინი 34

მინტენგიური 60

მიხაილოვი 53, 67

მიხაილო (ივანე ჯაბადრი) 142, 144-145

მიშკინი 156, 163

მიშკო 103

მოლიერი 25

მონტელსი 82

მოპასანი გი დე 27

მორისი უილიამ 35

მორდოვცევი დანიელ 127

მოროზოვი ნიკოლაი 102, 109, 131, 140-141

ნ

ნაზოვკინი 98

ნიკოლაევი პაფნუტი 113, 134, 136

ნიკოლაძე ნიკო 12, 79, 80-81, 83

ნიკოლაძე ოლიმპიადა 60, 81

ნიკოლაძე ეკატერინე 60, 81

ნეკრასოვი 22

ნევეროვი იანუარ 26, 28

ნეჩაევი სერგეი 14, 28-29, 35, 64, 92, 95

ო

ოგარიოვი ნ. 18, 26, 64

ოკლადსკი ივანე (პეტრე სიდორენკო) 104

ოკუჯავა ბულატ 103

ოლხინი 147-148

ორსინევსკი 141

ოსინსკი ვალერიან 154-155

ოსვიანნიკოვი 14

ოსტროვი 150

პ

პალენი 151, 157
პავლოვსკი ისააკ (ი. იაკოვლევ) 88
პენგინსკი 27-28
პესკოვი 41, 52
პეტერსი 18, 151, 154, 157, 159, 160
პეტეფი შანდორ 27
პეტრიაშვილი 60
პეტრუხა (პეტრე ალექსეევი) 160
პისარევი დიმიტრი 22, 27, 30, 53, 82
პოტაპოვი იაკობ 104
პუგაჩოვი 138
პუშკინი 25

ჟ

ჟელიაბოვი 104
ჟუკოვი ივანე 104, 106-107, 120-121, 123, 131
ჟუკოვები (ძმები) 157
ჟუკოვსკი ნიკოლაი 82, 87-88, 131

რ

რაბინოვიჩი მ. 41-42, 64-65, 98, 140
რაზინი სტეფანე 127
რანკე ლეოპოლდ ფონ 26
რატიევი 108
რეკლიუ ელიზე (ჟაკ-ლუფრენი) 27, 35
როგაჩევა ვ. პ. (კარპოვა) 46
როგაჩევი დიმიტრი 35, 46, 103
როზენშტეინი ა. (მაკარევიჩი) 63
რუდნევი მიხაილ 47
რუსთაველი 24

ს

საბლინი ნიკოლაი 102, 109
სადოვსკი 36
სარაჯიშვილი ალექსანდრე ივანეს ძე (სარაჯევი) 12, 80-81, 82
საჟინი მიხაილ (როსი) 63-65
სერდიუკოვი 102
სერვანტესი 25
სერენოვი ივანე 47
სიდორაცკი 150
სინეგუბი სერგეი 103
სკვორცოვი 117
სკვორცოვა დარია 133, 138, 154
სოკოლოვი ნიკოლაი 68-69
სოიუზოვი ივანე 112-113, 117
სოიუზოვი პეტრე 117
სპასოვიჩი ვლადიმირ 14-20, 147-148, 157, 159, 162
სპირიდონოვი ივანე 116
სტანკევიჩი ნიკოლოზ 26
სუბოტინა ს. ა. 132
სუბოტინა ნადეჟდა 132
სუბოტინა ევგენია 42, 87, 89, 108-110, 112, 114-115, 120, 123, 130, 138
სუბოტინა მარია 90, 108, 120
სუბოტინები 128, 130-132

ტ

ტიზენშაუზენი 18
ტიხომიროვი ლევ 27
ტვენი მარკ 35
ტკაჩოვი პეტრე 27, 65, 82, 94-97
ტოლსტოი ლევ 22
ტოპორკოვა ანა 90, 108, 110, 120
ტრეპოვი ფიოდორ 48-49, 99-100, 154
ტურგენევი ივანე 22, 38, 70

უ

უსპენსკი გლებ 27

ფ

ფესენკო 76

ფიგნერი ევგენია 63

ფიგნერი ვერა (ფილიპოვა) 90,
108-109, 110, 120

ფიგნერი ლიდია 90, 108, 112, 117,
120, 124

ფიოდორი (მიხეილ ჩიკოიძე) 142

შ

შატილოვა ვერა 130

შვარცი ისააკ 103

შექსპირი 25

შვეიცერი 29

შველიძე დიმიტრი 9-10

შველიძე ზაქარია 10, 21

შილერი 25, 89

შმოლერი გ. 121

ჩ

ჩაიკოვსკი ნიკოლაი 38

ჩარუშინი ნიკოლაი 103

ჩემოდანოვა ლარისა 103

ჩერნიშევსკი ნიკოლაი 22-23, 27,
53, 55

ჩერქეზიშვილი ვარლამ 28, 38, 103
ჩიკოიძე მიხეილ 14, 30-32, 55, 57,
61-62, 65, 68-69, 73, 75-77, 79-80,
83, 86-87, 89, 94, 96, 98, 107-110,
114, 120, 132, 135-138, 140, 158,
160-161

ჩისტოვიჩი 41

ჩოლოყაევი რევაზ 60, 81, 83

ჩურინოვი 67-68

ც

ციონი ილია 47-52, 67, 71, 99-100
ციციშვილი (ციციანოვი) ალექ-
სანდრე 14, 30-31, 60-61, 81, 83,
94, 96, 107-108, 120, 128-129, 132,
144, 158, 162

ძ

ძიგოევი 83

წ

წერეთელი აკაკი 11

წერეთელი გიორგი 12, 60, 80, 82

ჭ

ჭავჭავაძე ილია 10-11, 14

ხ

ხარტუნატი 148

ხორჟევსკაია ალექსანდრა 76, 90,
108, 110, 113, 120, 128, 132

ჯ

ჯაბადარი ივანე 6-12, 14, 26, 43,
79, 87, 127, 148, 150, 154-155, 163
ჯაფარიძე 81

პ

პაინე 25

პაქსტჰაუზენი 55

პიუგო ვიქტორ 27, 81

Ivane Jabadari

Trial of the Fifty

(All-Russian social-revolutionary movement)

(1874 - 1876)

In the 1870s, in central and marginal provinces of Russia the movement known as the Narodism developed. The Narodniks had two main tasks: the destruction of the oppressive state and the liberation of the poor from the bourgeois rule. One of the earlier representatives of the Russian Narodniks movement is a Georgian and the author of these memoirs – Ivane Jabadari, who is assessed negatively in the Georgian reality and whose political portrait is unknown to scientific circles and society.

In his memoirs, one can find interesting pictures of Tbilisi's life in the second half of the 19th century. In some cases, the author goes beyond the city and talks about the villages. Ivane Jabadari remembers in detail the period he spent in St. Petersburg as a student and describes the life of his fellow students, their aspirations and visions at that time. As well as this, the author talks about his travels abroad, mainly to France and Switzerland. He names such significant revolutionaries and theoreticians as Karl Marx, Mikhail Bakunin, Pyotr Lavrov and others. In the text, we also meet many Georgian figures who, like the author himself, are forgotten today. In addition to personalities, the author has also presented many revolutionary publications of the time and the students' attitudes towards them.

In the last few chapters of the memoirs, the author talks about the formation of the "All-Russian Social-Revolutionary Organization", its activities and its mission. Finally, Jabadari refers to the trial of the fifty people which took place in February 1877. He presents the preparations for the trial process introducing more details regarding its course.

Finally, it should be mentioned that these memories by Ivane Jabadari are a significant contribution to the research regarding the history of Georgia in the 19th century.